

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка**

На правах рукопису

Бобровник Світлана Василівна

УДК: 340.1: 340.11

**КОМПРОМІС І КОНФЛІКТ У ПРАВІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора юридичних наук

**Науковий консультант
Скакун Ольга Федорівна,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії
правових наук України,
Заслужений юрист України**

Київ – 2013

ЗМІСТ

Вступ		4
Розділ 1.	Наукове пізнання компромісу і конфлікту в праві: темпоральний вимір	20
1.1.	Ідеї компромісу і конфлікту в праві в історії правових учень	20
1.2.	Сучасна типологія правового пізнання компромісу і конфлікту	45
1.3.	Переваги антрополого-комунікативного підходу до пізнання компромісу і конфлікту в праві	64
Висновки до розділу 1		83
Розділ 2.	Теоретико-методологічні засади дослідження компромісу і конфлікту в праві	90
2.1.	Природа та сутність компромісу і конфлікту як суспільних категорій	90
2.2.	Основні підходи, концепції та методи дослідження компромісу і конфлікту	108
2.3.	Специфіка виявлення компромісу і конфлікту в системі соціальних інститутів	128
Висновки до розділу 2		146
Розділ 3.	Компромід і конфлікт у праві: інституційно-комунікативний аналіз	150
3.1.	Компромід і конфлікт як сутнісні засади права	150
3.2.	Сфери, стадії та складові інституціалізації компромісу і конфлікту в праві	169
3.3.	Правовий компромід і правовий конфлікт: категоріальний підхід до розуміння, критерії класифікації та структурна характеристика	187
Висновки до розділу 3		218
Розділ 4.	Компромід і конфлікт у правотворчості	223
4.1.	Компромід і конфлікт як стимулятори правотворчості	223
4.2.	Компромід і конфлікт у національному законодавстві: конституційний рівень	247
4.3.	Компромід і конфлікт у міжнародній правотворчості держави	269
Висновки до розділу 4		288

Розділ 5.	Компромiс i конфлікт у правореалізації	293
5.1.	Особливості компромiсних та конфліктних правовідносин	293
5.2.	Компромiс i конфлікт у ході використання прав	308
5.3.	Компромiс i конфлікт під час виконання зобов'язань та дотримання заборон	327
5.4.	Компромiс i конфлікт у процесі правозастосування	347
Висновки до розділу 5		367
Висновки		370

ВСТУП

Актуальність теми. Характеристика суспільства як організованої та упорядкованої взаємодії різноманітних суб'єктів підкреслює справедливність висновку про першочергове значення антропологічних чинників для аналізу організації і подальшого вдосконалення соціальної системи. Серцевиною цих чинників є виокремлення природи людини як соціального суб'єкта у багатоманітних виявах, вимірах, характеристиках. Важливим із таких виявів є соціальний інтерес на рівнях – індивідуальному, груповому, суспільному. Різноманіття соціальних інтересів призводить до виникнення протиріч, конфліктів та зумовлює боротьбу між соціальними суб'єктами за власні життєво важливі потреби. Однак у природі суспільства як соціального організму корениться вимога до людини знаходити шляхи і засоби подолання протиріч, що виникають. Тому узгодженість та несуперечливість відносин людини з людиною є запорукою їх дієвості та ефективності, умовою розвитку та вдосконалення самого суспільства.

Актуальність теми дисертації зумовлена теоретичною та практичною значущістю проблемних питань, пов'язаних із пізнанням соціально-правового функціонування суспільства та його суб'єктів у стані конфлікту або компромісу. Поява такого дослідження є закономірною вимогою, що постає у суспільствах, конституційно орієнтованих на розбудову демократичної, правової, соціальної держави.

Багатоаспектний характер досліджуваної теми визначив необхідність звернення до різноманітних галузей знань, а саме – робіт у сфері юриспруденції, соціології, філософії, праксеології, теорії прав людини, конфліктології та ін. Теоретичну основу дослідження склали праці вчених, в яких тією чи іншою мірою порушено питання про конфлікт і компроміс у праві; особливості їх виявлення та місце в системі суспільних категорій. Аналізу цих проблем присвячено монографії та статті П. О. Астахова, Ю. Г. Барабаша, А. Г. Большакова, В. А. Васильченка, В. П. Казимирчука, І. П. Кожокаря, М. Ю. Кравцова, В. М. Кривцова, В. М. Кудрявцева, М. М. Новікова, С. В. Судокова, Ю. О. Тихомирова, Ю. М. Тодики,

Г. О. Усатого, О. І. Юдіна, Я. Ю. Яніна та ін. Загальнотеоретичним підґрунтям стали праці видатних мислителів Аристотеля, Г. Гегеля, Т. Гоббса, І. Канта, М. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Платона, К. Поппера, М. Цицерона та ін., а також наукові роботи українських та російських учених А. М. Авер'янової, С. С. Алексєєва, Ю. М. Бисаги, Л. М. Герасимової, В. В. Дудченко, В. М. Жимірової, О. В. Зайчука, А. П. Зайця, Д. А. Керімова, В. В. Козловського, М. І. Козюбри, О. Л. Копиленка, В. В. Лазарева, В. В. Лемака, А. В. Малька, Г. В. Мальцева, Н. І. Матузова, В. В. Оксамитного, Н. М. Оніщенко, Ю. М. Оборотова, М. І. Панова, О. В. Петришина, А. В. Полякова, С. П. Рабіновича, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка, І. Л. Честнова, В. М. Шафірова, Ю. С. Шемшученка та ін. У дисертації використано роботи зарубіжних авторів (у перекладі російською та українською мовами), а саме: П. Бергера, Р. Дарендорфа, Е. Дюркгейма, С. Липсета, Л. Ллойда, Т. Лукмана, Р. Парка, Т. Парсонза, П. Рікьора, Н. Смелзера, Р. Циппеліуса, Е. Шилза та ін., що присвячені різноманітним галузям знань – вони надали змогу всебічно дослідити генезу та сутність конфлікту і компромісу в праві. Однак не всі аспекти компромісу і конфлікту в праві досить повно досліджено у літературі, а деякі з них залишаються за межами наукового аналізу. Специфічний характер має дослідження правових компромісів і правових конфліктів у діалектичній єдності їх змісту і форми як, з одного боку, паралельних, а з іншого – взаємопов'язаних станів буття суспільства і взаємовідносин його суб'єктів. Дослідження у такому ракурсі правових конфліктів і правових компромісів уперше проведено в теоретико-правовій площині. Актуалізує проблему як першість у її постановці, так і здійснення аналізу за допомогою антрополого-комунікативного підходу та вирішення низки інших теоретико-правових питань, що сприяли її системному та комплексно-узагальнюючому висвітленню.

Актуальність дослідження феноменів конфлікту і компромісу в праві визначається й тим, що, по-перше, і досі відсутній спеціальний аналіз понять, ознак, форм вияву, генези, природи правового конфлікту і правового компромісу та особливостей їх виявлення у різноманітних видах юридичної діяльності; по-друге, назрілою є потреба в аналізі теоретичних аспектів вказаних категорій, зважаючи на

їх методологічне значення; по-третє, затребуваним стало визначення залежності типології компромісу і конфлікту від правопізнання; по-четверте, виникла необхідність надати структурно-функціональну характеристику взаємозв'язку компромісу і конфлікту в сфері права; по-п'яте, окреслилася перспектива використання на практиці шляхів і засобів правового подолання конфліктів, ефективних правових компромісних засобів, що науково доведені та систематизовані.

Постановка та вирішення мети дослідження, на нашу думку, потребує уточнення авторської позиції по тим проблемам, що мають плюралістичний, дискусійний характер. Перш за все це стосується розуміння права і зобов'язує автора сформулювати його дефініцію в контексті предмету дослідження. Право – це заснований на визнаних суспільством природних та державно-організованих нормах комунікативний порядок відносин суб'єктів, які взаємодіють шляхом реалізації прав і обов'язків з метою досягнення компромісу різноманітних правових інтересів.

Принципово важливо визначити авторські позиції про співвідношення категорій, що вживаються у тексті роботи, а саме: юридичний, правовий компроміс і конфлікт та компроміс і конфлікт у праві. Як відомо, у сучасній юридичній літературі обґрунтовано два підходи до аналізу цього питання. Перший підхід полягає в тому, що правовий конфлікт і конфлікт у праві – нерівнозначні категорії. Правовий конфлікт вважається ширшою за обсягом категорією, яка відображається поняттям правовий вплив, а конфлікт у праві – вузькою категорією порівняно з першою, яка знаходить вияв на рівні правової колізії. Другий підхід зводиться до того, що правовий конфлікт і конфлікт у праві є тотожними категоріями, які мають різні форми правового прояву. Це ж торкається і аналізу категорії правовий компроміс і компроміс у праві. Не відкидаючи позитивних аспектів першої позиції, у своєму дослідженні ми дотримуємося другої позиції і вживаємо правовий конфлікт і конфлікт у праві (так само правовий компроміс і компроміс у праві) як рівнозначні категорії.

Також потребує пояснення різний порядок розміщення в дисертації категорій компроміс і конфлікт при вживанні їх разом. Зазвичай, за логікою компроміс розміщується в дисертації після категорії конфлікт. Проте, категорія «компроміс» передує категорії «конфлікт» у тексті роботи там, де наголошується на: 1) компромісній природі права; 2) здатності довершеного компромісу запобігати виникненню та розвитку конфлікту; 3) перевагах (як наслідку компромісного характеру права) регулятивної функції права над охоронною.

Ці роз'яснення сприятимуть більш чіткому розумінню концепції дисертаційного дослідження з проблеми, що вперше вноситься на захист.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – планових тем відділу теорії держави і права «Правові аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: тенденції сучасного розвитку» (номер державної реєстрації 0296U003024); «Державно-правові проблеми організації соціальних систем» (номер державної реєстрації 0395U006505); «Теоретико-правові проблеми законності» (номер державної реєстрації 0101U001010); «Теоретико-методологічні проблеми розвитку правової системи України» (номер державної реєстрації 0102U001597); «Підготовка Юридичної енциклопедії» (номер державної реєстрації 0199U003237); «Теоретичні проблеми реалізації прав і свобод особи і громадянина в Україні» (номер державної реєстрації 0104U007590); «Проблеми праворозуміння та реалізації права в умовах демократичного розвитку» (номер державної реєстрації РК0110U003731) та відповідно до затвердженої Вченою радою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України 12 листопада 1992 р. (протокол № 15) теми дисертації.

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні – через типологізуючий теоретико-правовий аналіз минулого і сучасного розуміння компромісу і конфлікту в праві – переваги антрополого-комунікативного підходу, розкритті на його основі концепції правового компромісу і конфлікту, визначенні загальної сутності, структури, функцій, форми прикладного прояву у правотворчості та правореалізації цих феноменів.

Для досягнення мети було поставлено такі задачі:

- дослідити еволюцію ідей про категорії «конфлікт» і «компроміс» у наукознавстві взагалі і правознавстві (історії правової думки), зокрема;
- охарактеризувати усталені й новітні методи дослідження компромісу і конфлікту в праві та визначити можливості застосування ідей марксизму і класичного позитивізму, теорій функціоналізму та структуралізму, концептуальних ідей антропології, феноменології, герменевтики та синергетики до пізнання компромісу і конфлікту в праві;
- здійснити типологію пізнання компромісу і конфлікту в праві у контексті наявних типів праворозуміння;
- обґрунтувати переваги антрополого-комунікативного підходу до пізнання компромісу і конфлікту в праві та виявити чинники, що їх зумовлюють;
- відмежувати категорію «компроміс» від синонімічних категорій «консенсус» і «згода» та висвітлити співвідношення категорій «конфлікт», «протиріччя», «конкуренція»;
- розкрити особливості виявлення компромісу і конфлікту на міжособистісному, груповому, державному, світовому рівнях; простежити зв'язаність державного рівня виявлення компромісу і конфлікту з правовою реальністю;
- визначити сфери правової реальності, в яких здійснюється інституалізація компромісу і конфлікту в праві, та охарактеризувати стадії, суб'єктивну та об'єктивну складові такої інституалізації;
- встановити ступінь впливу правового конфлікту на процес правотворчості (на прикладі законотворчої діяльності Верховної Ради України та правотворчої діяльності Президента України і Кабінету Міністрів України);
- виявити зовнішні та внутрішні складові правових конфліктів у правотворчості та деструктивний і конструктивний, диспозитивний та імперативний аспекти компромісу в правотворчості;
- в'яснити фактори євроінтеграційного процесу, що породжують конфліктогенні ситуації у національному законодавстві;

– охарактеризувати внутрішній та зовнішній рівні виявлення компромісу і конфлікту в конституційному законодавстві та узагальнити особливості їх виразу в елементах міжнародної складової державної правотворчості;

– з'ясувати чинники, що породжують виникнення конфліктів у процесі використання суб'єктивних прав; розкрити особливості виявлення компромісу і конфлікту при виконанні зобов'язань, дотриманні заборон та в процесі застосування норм права.

Об'єктом дослідження є компроміс та конфлікт як явища соціально-правової реальності.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні аспекти компромісу і конфлікту в праві.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складають методи (філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові), загальні підходи та принципи пізнання. Важливу роль у здобутті необхідних наукових результатів дослідження відіграло поєднання антрополого-комунікативного і діалектичного підходів. Антрополого-комунікативний підхід, що пронизує усі розділи дисертації (особливо підрозділи 1.3; 2.1; 2.3), зосереджує увагу на людській комунікації як на факторі, який уможлиблює право (замість матеріалізованого бачення лише норм) і дозволяє утвердити ідею про людське, розважливе і відповідальне розв'язання проблем та правове, оптимальне і впорядковане врівноваження більшості суперечливих інтересів. Діалектичний (ідеалістичний і матеріалістичний) підхід до пізнання компромісу і конфлікту в праві зумовлює правомірність висновку про неможливість протиставлення діалектики в ідеї та матерії, оскільки вони, з одного боку, є продуктом теоретичного мислення (тобто ідеального), а з іншого – залежними від матеріальної дійсності. Завдяки діалектичному (ідеалістичному і матеріалістичному) підходу досліджено суспільну природу, генезис, сутність та соціальну цінність компромісу і конфлікту в праві (підрозділи 2.1, 3.3), розкрито еволюцію ідей компромісу і конфлікту (підрозділ 1.1), визначено їх місце у системі соціальних інститутів (підрозділ 2.3).

Серед застосовуваних методів значну роль відіграли: системно-структурний і системно-функціональний методи (що взаємодіють із системним підходом), конкретно-соціологічний і статистичний, а також синергетичний. Системно-структурний метод дав змогу проаналізувати компроміс і конфлікт у праві як системно-структурні інституціональні утворення, що мають соціальну природу (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3), тоді як системно-функціональний метод забезпечив розкриття функціонального виявлення компромісу і конфлікту в процесах правотворчості і правореалізації (підрозділи 4.1; 5.2; 5.3). Конкретно-соціологічний метод допоміг з'ясувати особливості компромісу і конфлікту в праві у процесі реалізації прав, обов'язків та заборон (підрозділи 5.2; 5.3), а статистичний метод – задіяти кількісні та якісні показники впливу компромісу і конфлікту на стан законодавства (підрозділи 4.1; 4.2). Щодо синергетичного методу, то він сприяв вивченню означених категорій як засобів самоорганізації суспільства, що належать до механізму постійної комунікації між суб'єктами (підрозділи 2.2; 3.2).

Історико-правовий метод покладено в основу аналізу становлення ідей компромісу і конфлікту в праві в історії правових учень (підрозділ 1.1) та визначення еволюції правової інтерпретації компромісу і конфлікту в праві з позицій антрополого-комунікативного підходу (підрозділ 1.3). Порівняльно-правовий метод став у пригоді при зіставленні ідей про компроміс і конфлікт у праві, які накопичувалися мислителями минулого протягом століть та розвилися сучасними ученими, а також при порівнянні компромісних і конфліктних правовідносин (підрозділи 1.1, 3.1, 3.3, 5.1).

Витребуваними стали методи, які формуються за допомогою відповідних методологічних підходів (концепцій). Це, зокрема: антропологічний метод, який застосовано в процесі вивчення природи компромісу і конфлікту як результату взаємодії суспільних категорій, що мають особливі форми вияву (підрозділи 1.3; 2.1; 2.3); комунікативний метод, що дав змогу дослідити модель взаємовідносин «суспільство – держава – людина» як дуалістичне протиріччя конфлікту і компромісу та здійснити синтез усіх виявів цих категорій в аспекті характеристики людини як індивіда та соціального елемента (підрозділ 1.3); герменевтичний метод,

який сприяв виявленню закономірностей взаємодії компромісу і конфлікту в праві, а також людського досвіду як продукту інтерсуб'єктивної діяльності (підрозділи 1.2; 2.2); феноменологічний метод, завдяки якому здійснено характеристику компромісу і конфлікту в праві через буття людини, формування соціуму шляхом правової комунікації (підрозділи 2.2; 2.3; 4.1; 5.1). До цих методів певною мірою примикає аксіологічний, який використано для пізнання компромісу і конфлікту в праві як соціальних цінностей (підрозділ 2.1).

Застосування спеціально-юридичного (формально-догматичного) методу зумовило можливість сформулювати дефініції правового конфлікту і правового компромісу та висловити рекомендації з удосконалення практики забезпечення правового компромісу шляхом виникнення компромісних правовідносин (підрозділи 3.3, 4.1, 5.1, 5.2, 5.3; 5.4). Використовувалися й методи наукового моделювання та правового прогнозування (підрозділи 2.1, 4.2).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці комплексним монографічним дослідженням теоретико-методологічних аспектів компромісу і конфлікту в праві. Наукова новизна роботи та особистий внесок автора викладені у таких положеннях та висновках:

уперше:

– виявлено чинники, які зумовлюють переваги застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження компромісу і конфлікту в праві. Серед них: необхідність модернізації моделі взаємовідносин «суспільство – держава – людина» у бік партнерства та вирішення загальних завдань; необхідність удосконалення правового забезпечення комунікації людей; закономірність біполярності соціального життя, що виражається у соціальній комунікації через дві парадигми – компроміс та конфлікт;

– встановлено, що легітимація правового конфлікту і правового компромісу відбувається на двох рівнях – когнітивному (теоретичному, ціннісно-інформаційному), який виявляється у загальному впливі права на суспільні

відносини, та на нормативному, що є відбиттям спеціально-юридичного впливу права на суспільні відносини;

– обґрунтовано авторське визначення правового компромісу як опосередкованого правовими формами ціннісно-орієнтованого засобу упорядкування конфлікту, що заснований на взаємних поступках учасників суспільних відносин, має за мету і результат підтримання стану суспільної згоди та закріплення демократичних цінностей у суспільстві;

– визначено дефініцію категорії «правовий конфлікт» як стан двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними інтересів та слугує причиною розвитку або кризи суспільних відносин;

– охарактеризовано зовнішні та внутрішні складові правових конфліктів у сфері правотворчості; встановлено, що зовнішні правові конфлікти виявляються на двох рівнях взаємодії суб'єктів правотворчого процесу – внутрішньому, що здійснюється у межах діяльності правотворчого органу, та зовнішньому, що характеризує взаємодію суб'єктів правотворчого процесу, якими є представники різних правотворчих органів. У свою чергу, внутрішні правові конфлікти формуються на основі: а) існуючих колізій і прогалин у нормах законодавчих актів; б) допущених помилок в процесі юридико-технічної розробки, оформлення та прийняття актів правотворчості;

– окреслено перспективу аналізу форм виявлення компромісу і конфлікту в міжнародній складовій правотворчості: міжнародних договорах, учасником яких є Україна; рішеннях міжнародних судових інстанцій; міжнародних звичаях (традиціях), які визнаються Україною як загальнообов'язкові регулятори суспільних відносин;

– запропоновано авторське визначення конфліктних правовідносин як зумовленого системою об'єктивних та суб'єктивних факторів різновиду суспільних відносин, предметом яких є соціальні чи моральні цінності, що породжують конфліктні ситуації; характеризуються конфронтацією інтересів учасників та

націлені на порушення комунікації шляхом спроби відстояти позицію одного із учасників як превалюючу;

– аргументовано власне бачення компромісних правовідносин як різновиду суспільних відносин, необхідними умовами виникнення, зміни і припинення яких є наявність компромісної норми і згоди між учасниками, що націлені на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників, є правовим механізмом досягнення згоди суб'єктів й обов'язковою умовою подолання конфліктних відносин;

удосконалено (поглиблено і уточнено):

– домінанти про односторонність уявлень про компроміс і конфлікт у праві в концепціях юснатуралізму, позитивізму (нормативізму й етатизму) і соціологічного психологізму та перспективність використання у такого роду дослідженні інтегрованого підходу, а саме – антрополого-комунікативного;

– положення про переваги антрополого-комунікативного типу пізнання компромісу і конфлікту в праві, що полягають у: моделюванні взаємовідносин «суспільство – держава – людина» як дуалістичного протиріччя конфлікту і компромісу; визнанні пріоритетності застосування стимулюючого правового впливу, що зумовлює компромісний характер правовідносин; аналізі у взаємозалежності індивідуального та соціального аспектів динаміки правокомпромісних та правоконфліктних відносин; розгляді функціонування конфлікту і компромісу як сутнісних засад права, що відображає усі аспекти правової реальності; виявленні соціального аспекту внутрішніх правових конфліктів та компромісної природи правової системи; об'єктивації правових конфліктів і правових компромісів у певну форму та реалізації у відповідних правовідносинах; розкритті сутності правового компромісу і правового конфлікту в процесі легалізації та легітимації норм права; встановленні взаємозв'язку трансцендентного та іманентного у процесі правового упорядкування конфліктів і компромісів;

– положення про особливості деструктивного і конструктивного аспектів правового конфлікту в правотворчості: якщо деструктивний аспект має організаційно-функціональне вираження та виявляється, як правило, у політичній

діяльності суб'єктів вищих органів державної влади, то конструктивний аспект конфлікту в правотворчості пов'язаний із застосуванням правокомпромісних засобів його упорядкування. Використання таких засобів дозволяє впливати на динаміку правового конфлікту і сприяє розвитку правотворчої діяльності та динаміці правових відносин;

дістали подальшого розвитку:

– положення про найбільш повне пізнання компромісу та конфлікту в праві на державному рівні життєдіяльності соціуму, де вони набувають таких ознак, як запровадження професіоналізації учасників правового конфлікту, відображення діалектичного взаємозв'язку компромісу і конфлікту в праві, діяльність механізму держави у напрямку забезпечення урегулювання конфліктів правокомпромісними засобами;

– домінанти про інформаційний, орієнтаційний та юридичний виміри пізнання інституціалізації компромісу і конфлікту в праві; про суб'єктивну і об'єктивну сторони такого виміру. Суб'єктивна і об'єктивна складова інституціалізації виявляється у загальній та спеціальній правовій сферах – загальній (правовий вплив), де ці складові безпосередньо пов'язані з ідеєю права та правопізнанням, та спеціальній (правове регулювання), де вони перебувають у зв'язку з правотворчістю та правореалізацією;

– положення про критерії класифікації правових конфліктів і правових компромісів: першими критеріями визначено структуру сфери вияву, характер правових наслідків, метод правового упорядкування, зміст конфліктоутворюючих приписів, галузь правових відносин; другими – спосіб упорядкування та галузь правових відносин;

– положення про стадії інституціалізації компромісу і конфлікту в праві, до яких віднесено діяльність суб'єктів у сфері права; хабітуалізацію; юридизацію, пов'язану з легітимацією (когнітивною і нормативною) та легалізацією (трансформацією правових явищ у правові інститути);

– положення про ознаки суб'єктів правового конфлікту та правового компромісу: соціальний характер, правосуб'єктність, моделі поведінки цих суб'єктів, чіткий рівень їх взаємодії;

– домінанти про особливості виявлення правового компромісу та правового конфлікту на конституційному рівні, що мають базовий характер, торкаються правотворчості та реалізації права, зумовлюють конфліктність інших галузей права, пов'язуються з діяльністю владних суб'єктів, потребують нормативного закріплення правокомпромісних засобів;

– положення про фактори та умови виникнення конфліктів при використанні суб'єктивних прав: незабезпеченість механізмом реалізації положень акта (актів) національного законодавства про права громадянина; низька якість змісту правового акта; колізії між положеннями різних актів системи національного законодавства; невідповідність правових положень національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації можуть бути використані:

а) у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших наукових досліджень компромісу та конфлікту в праві як на загальнотеоретичному, так і галузевому рівнях. Результати науково-дослідної роботи використані при розробці планових тем у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;

б) у практичній сфері – в процесі розробки законопроектів та у нормопроектній діяльності для вдосконалення якості нормативно-правових актів та підвищення ефективності їх реалізації;

в) у навчальному процесі – при викладанні нормативних курсів «Теорія права» та «Проблеми теорії та філософії права» і спецкурсів «Юридична конфліктологія», «Проблеми правового регулювання»;

г) у навчально-методичній діяльності в процесі підготовки рекомендованих Міністерством освіти і науки України навчальних посібників. Зокрема, дисертант входить до складу авторського колективу таких видань: Теорія держави і права.

Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.; Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.).

Апробація результатів дисертації. Дисертацію виконано у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях цього відділу. Матеріали дослідження апробовано на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях. У тому числі: Міжнародній науковій конференції «Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем» (Київ, 17–20 жовтня 2000 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика» (Ужгород, 1–3 червня 2000 р.); Міжвузівській науковій конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів Івано-Франківської обл., 27.01. – 02.02.2001 р.); Міжнародній науковій конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів, 24.01. – 29.01.2005 р.); IV Международной научно-теоретической конференции «Актуальные проблемы теории и истории государства и права» (Санкт-Петербург, 24 декабря 2004 г.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів» (Київ, 28–29 квітня 2004 р.); Міжнародній науковій конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів, 27.01. – 02.02.2006 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Економіка, право і влада в сучасних умовах розвитку України» (м. Херсон, 20–21 листопада 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Алушта, 29 жовтня – 1 листопада 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті проф. П. О. Недбайла «Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм» (м. Львів, 28–29 березня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції «Право Республіки Сербії і право Європейського Союзу: стан та перспективи» (м. Ніш, Республіка Сербія, 5–6 травня

2009 р.); Міжвузівській науково-теоретичній конференції «Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті проф. В. В. Копейчикова)» (м. Київ, 2009 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 29–30 травня 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку» (м. Косів, 27–31 січня 2009 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні» (м. Алушта, 29 квітня – 1 травня 2010 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 4–5 червня 2010 р.); Науково-практичній конференції «Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики» (м. Київ, 7 червня 2011 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 17–19 червня 2011 р.); Міжнародному науково-практичному круглому столі «Правова відповідальність: доктрина і практика застосування» (м. Київ, 2 червня 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (м. Львів, 29–30 квітня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Сьомі юридичні читання «Культура і право на початку XXI століття» (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.); Международной научно-практической конференции «Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития» (г. Минск, 7–8 октября 2011 г.); IV Міжнародній науковій конференції «Компаративістські читання» (м. Львів, 27–29 квітня 2012 р.); Международной научно-методической конференции «Научно-инновационное развитие как фактор модернизации высшего образования» (г. Астана, 27 апреля 2012 г.); Щорічній науково-практичній конференції «Основоположні принципи права та його ціннісні виміри» (м. Київ, 22 травня 2012 р.); Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы совершенствования правовой системы на современном этапе», посвященной 90-летию профессора С.Г. Дробязко (Минск, 11-12 октября 2012 г.); Міжнародній

науково-практичній конференції «Правова система України в умовах державних реформаційних процесів сьогодення» (м. Ужгород, 26–27 жовтня 2012 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 80 публікаціях, з яких: одна монографія; 34 наукові статті, опубліковані у фахових виданнях, у тому числі 5 – у зарубіжних; 11 розділів у колективних наукових монографіях; 34 матеріали та тези доповідей на наукових конференціях. Додатково результати роботи апробовані у 6 розділах навчальних посібників та підручників; статтях Юридичної енциклопедії (К., Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана : У 6 т.).

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (16 підрозділів), висновків до підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 431 сторінку, з них 376 сторінок основний текст, 54 сторінки (573 найменування) – список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ КОМПРОМІСУ І КОНФЛІКТУ В ПРАВІ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ ВИМІР

1.1. Ідеї компромісу і конфлікту в праві в історії правових учень

Пізнання конфлікту і компромісу у праві є найбільш ефективним на державному рівні організації соціуму. Зумовлено це двома основними причинами. По-перше, держава є вищим рівнем організації соціуму, у межах якого розкриваються всі сутнісні характеристики компромісу і конфлікту. Пояснюється це тим, що: а) динаміка конфлікту і компромісу здійснюється у соціально неоднорідному суспільстві та забезпечується функціонуванням механізму держави; б) природа компромісу і конфлікту розкривається у двох сенсах – широкому (відповідний стан функціонування державно-організованого суспільства) та вузькому (засіб порушення соціальних норм, правова колізія, прогалина в праві та засіб реагування на порушення соціальних норм, усунення правових колізій і подолання прогалин у праві); в) генезис конфліктів і компромісів зумовлюється професіоналізацією їх учасників у межах держави.

По-друге, виникнення та функціонування держави є умовою розвитку права. Хоч право має неетатистську (додержавну) природу і притаманне у тому чи іншому ступені кожному рівню соціальної організації людей [1, с. 339; 2, с. 12], проте будь-яке додержавне право, зазвичай, об'єктивується тільки в усних формах і не має розвиненої системи своїх джерел. У сімейних та інших соціальних групах (класах) норми набувають міфічного або звичаєвого характеру і діють у суспільстві завдяки визнанню більшістю його членів, тобто ґрунтуються на силі авторитету, оскільки ще не склався необхідний механізм реалізації і забезпечення цих норм. Лише із виникненням етатистської (державної) системи упорядкування суспільних відносин динаміка нормотворення та процес реалізації норм права набувають загальнообов'язкового характеру [3, с. 53–54].

Виникаючи, держава встановлює для суспільства сферу правового життя, упорядковує найбільш важливі суспільні відносини, насамперед шляхом письмового формулювання норм, які встановилися в суспільстві. На думку Н. М. Оніщенко, поняття «правове життя» використовується для узагальненої оцінки правової реальності в конкретно-історичних умовах і правової поведінки соціальних груп та окремої особистості у межах держави. Звідси тільки у межах правового життя суспільства формуються такі правові явища, як: тип правової системи, законодавство, правова поведінка, правова культура, правова свідомість, правовий режим тощо. Отже, правове життя відображає особливості та рівень правової реальності, ставлення суб'єктів до права, ступінь правового упорядкування суспільних відносин та ефективність правової реалізації. Як складова суспільного життя, правове життя сприяє вирішенню суспільних завдань, зокрема, за допомогою правових засобів урегулює різноманітні правові конфлікти. Правове життя також безпосередньо сприяє встановленню відповідного стану функціонування суспільства, під яким у широкому розумінні можна представити компроміс або конфлікт [4, с. 244–245].

З огляду на це, може йтися про складний синтез культури і права в конкретно-історичних умовах у певному суспільстві, результатом якого є виникнення правової культури. Найбільш яскраво така культура розкривається у державній організації соціуму. За словами О. І. Юдіної, історія людства свідчить, що саме у межах держави відбувається постійна класова, політична, економічна, юридична та інша боротьба, яка є чинником конфліктної моделі розвитку суспільства та права. Водночас, з іншого боку, життєдіяльність класів, народів та інших соціальних груп у державі має певну злагоду. Звідси розвиток правових ідей про компроміс і конфлікт у державі отримав додаткові аргументи. Ці ідеї були спрямовані на подолання соціальних конфліктів і запровадження компромісної моделі життєдіяльності соціуму [5, с. 40–41].

Метою цього підрозділу є:

- дослідження еволюції поглядів на компроміс і конфлікт у праві;
- аналіз ідей філософів Стародавнього Китаю;

- розкриття зміст теологічно-традиційного, природно-правового та нормативістського напрямків дослідження компромісу і конфлікту у праві в індійській філософії;
- визначення особливостей уявлень про компроміс і конфлікт у праві в працях вчених Стародавньої Греції;
- дослідження правового регулювання конфліктів шляхом правокompromісних засобів у праві Стародавнього Риму;
- виокремлення фундаментальних висновків щодо сутності компромісу і конфлікту у праві в працях мислителів епохи Відродження, Просвітництва, політико-правової думки Англії, Германії, США;
- визначення напрямків впливу західноєвропейських та американських досліджень компромісу і конфлікту у праві на ідеї українських просвітників ХІХ – початку ХХ ст.

Враховуючи наведене, розглянемо основні ідеї мислителів щодо конфлікту і компромісу у праві на державному рівні, починаючи від Стародавнього Китаю і закінчуючи поглядами мислителів ХІХ – початку ХХ ст. При цьому слід зазначити, що аналізу конфлікту і компромісу в історії правової думки можна присвятити окреме дисертаційне дослідження. У цій праці ми намагатимемось відобразити найбільш конкретні позиції щодо компромісу і конфлікту в праві у поглядах мислителів різних часів. Допускаємо, що деякі позиції класиків філософії та юриспруденції ми могли пропустити, але це не вплинуло на всебічність та об'єктивність нашого аналізу. Взятий період дослідження та кількість аналізованих позицій надають можливість стверджувати про достатній діапазон охоплених історичних ідей про категорії компроміс і конфлікт у праві.

Розпочнемо аналіз історичної складової компромісу і конфлікту у праві з правової думки Стародавнього Китаю і Стародавньої Індії.

Провідний китайський філософ Конфуцій (551–479 рр. до н. е.) і його послідовники були прихильниками родоієрархічної політичної системи держави, що породжувало війну класів і, як правило, приводило до знешкодження середнього класу [6, с. 27–29]. Результатом такої соціальної моделі суспільства є постійно

функціонуючі конфлікти. Функціонування конфліктів має не статичний, а постійний динамічний характер. Іншими словами, у суспільстві домінує режим конфліктності, зумовлений постійними протиріччями між членами такого суспільства, зокрема держави.

З іншого боку, у конфуціанстві виводять так звану етику «золотої середини», зміст якої полягає в обов'язку кожного члена суспільства жити в злагоді з іншими людьми. На думку Конфуція, названа етика базується на правлінні «аристократів добродієності та знання», а не «родинного панства та багатіїв». Правитель повинен дотримуватись принципів добродієності у державному управлінні та забезпечувати рівномірний розподіл багатств [7, с. 32–34]. Така теоретична позиція конфуціанства відрізнялась від фактичного стану справ у державно-політичній системі Стародавнього Китаю, в якій переважали засоби деспотичного насильства над підданими та антиморалістична поведінка в політиці.

Узагальнюючи різноманітні ідеї Конфуція, можна стверджувати, що, незважаючи на закладену в них класову боротьбу, вони у кінцевому підсумку спрямовані на примирення суспільства та компромісний характер його життєдіяльності. Підставою для такого висновку є запроваджений конфуціанством принцип «хе», який означає єднання та злагоду шляхом протиборства. За словами Конфуція, повноцінне політико-правове рішення можливе лише на засадах врахування різноманітних думок та взаємних поступок, подібно до того, як майстерний кухар готує смачну страву, наповнену інгредієнтами, що мають протирічні смакові якості (солоні овочі й солодкі фрукти). Звідси необхідне рішення приймається у процесі протиборства, поступок, шляхом сполучення «п'яти смаків», «п'яти звуків», «п'яти запахів» тощо [7, с. 34–38].

Слід також зазначити, що у конфуціанстві має перевагу природно-правовий підхід до пізнання конфлікту і компромісу. Пов'язано це з тим, що норми добродієності, моральності (лі, шу, чхун, джень) протиставляються нормам позитивного закону (фа), які у свою чергу характеризуються надмірною жорстокістю та цинізмом [8, с. 53–65].

Інший представник китайської філософії Лао-цзи (VI ст. до н. е.), який також є прихильником природно-правового підходу до пізнання конфлікту і компромісу, називає умовою ефективного функціонування держави та її правової системи узгодженість усіх класів на підставі принципу «недіяння» і застосування засобів переконання замість засобів примусу. Лао-цзи стверджує, що коли застосовується сила, навіть зумовлена нормами права, тоді виникають найбільш гострі конфлікти. Примушення людей робити щось за вашою волею, що ґрунтується на певних правових приписах, не приведе їх до ясності та розуміння встановлених правил, а, навпаки, буде породжувати ще більшу соціальну конфліктність. Розумний правитель застосовує силу лише у тому разі, коли всі інші засоби були вичерпані [9, с. 21].

За висновком Лао-цзи, суспільство повинно жити на засадах дао (природного права), а лідер держави зобов'язаний дотримуватись принципів дао при прийнятті відповідних правових приписів та здійсненні примусових дій. Якщо правитель дотримується принципів дао, які є засадою кожної події та діяння у суспільстві, а не займає позицію класу заможних (правлячої меншості), то члени суспільства (держави) поважають та підтримують його дії. У разі якщо лідер країни приділяє рівну увагу всьому, що відбувається у державі, й не поділяє населення країни на групи за особистим фактором, такі дії правителя слугують засадою забезпечення єдності суспільства, що сприяє становленню режиму компромісності [9, с. 30].

Ще одним представником природно-правової концепції дослідження компромісу і конфлікту є основоположник моїзму Мо-цзи (479–400 рр. до н. е.). Він розвивав ідею природної рівності усіх людей та договірної теорії виникнення держави. Засадою функціонування держави Мо-цзи вважав уміле поєднання переконання і примусу. Одним із основних чинників здійснення влади у країні та забезпечення стабільності є постійне функціонування середнього класу – основи компромісної моделі суспільства. Щодо правових норм, то вони повинні базуватись на природній засаді любові до ближнього, а також принципі заперечення будь-яких війн і необґрунтованого та необмеженого застосування насильства до членів суспільства. На думку Мо-цзи, якщо дотримуватись таких постулатів, то правові

конфлікти можна вирішити правокомпромісними засобами та забезпечити режим стабільності у суспільстві [10, с. 6–7].

Однак не всі представники філософії Стародавнього Китаю були прихильниками природно-правової концепції пізнання конфлікту і компромісу. Так, один із основоположників легізму Шан Ян (Гунсунь Ян, 390–338 рр. до н. е.) був яскравим прихильником державного управління, яке спирається виключно на закони (фа), що передбачають суворі покарання за їх порушення. При цьому закони (фа) не дотримуються принципів пропорційності покарання та рівності його для всіх суб'єктів [11, с. 147–149]. Це свідчить про зародження квазіправового інституту колективної юридичної (здебільшого кримінальної) відповідальності, що сприяє утвердженню насильницького консенсусу і унеможливленню функціонування правового компромісу. Можна заключити, що більшість ідей легізму зводиться до утвердження постійного функціонування режиму конфлікту і відсутності відповідних засобів його компромісного вирішення.

Однак деякі представники легізму, наприклад Хань Фей (III ст. до н. е.) [12, с. 210–215], висловлювали позицію щодо наявності інших регулятивних засад, окрім примусу та зміни законів у зв'язку із плином часу. Щодо цього вони були певними передвісниками ідей класичного нормативізму та історичної школи права. Їх підхід у межах філософії легізму надає можливість говорити про наявність правової конфліктності, зокрема колізії правових норм і вирішення цих колізій за допомогою правокомпромісних засобів. Історичну недосконалість закону допомагає визначити система «рінгі», яка полягає у встановленні певних норм шляхом проведення опитування групи людей або населення. Правильність такого підходу підтверджується його історичною живучістю. Наприклад, система «рінгі» знайшла своє відображення у сучасному японському менеджменті. Більшість японських компаній приймають важливі економічні рішення тільки після багатократного вивчення різноманітними співробітниками проблеми та умов її виникнення з подальшим обміном думками та загальним обговоренням шляхів вирішення такої проблеми [13, с. 18–20]. За аналогією систему «рінгі» можна порівняти з таким

сучасним вітчизняним інститутом конституційного права, як референдум, зокрема консультативний.

У індійській філософії дослідження конфлікту і компромісу у праві базується на майже схожих типах правового пізнання, таких як теологічно-традиційний, природно-правовий (частково антропологічний) і нормативістський (частково етатистський).

Теологічно-традиційна концепція пізнання конфлікту і компромісу у праві знайшла своє відображення у первинних джерелах індійської філософії [14, с. 54–59], таких як Веди (II тис. до н. е.), Упанішади (IX–VI ст. до н. е.), Закони Ману (II ст. до н. е.) тощо.

Основною класовою групою у межах цієї концепції є брахмани (жерці), які здійснюють тлумачення та забезпечення дхарми (божественно встановлених правил поведінки). Закріплення такого суспільного ладу на рівні правових норм вже на статичному рівні життєдіяльності суспільства встановлювало певний режим конфліктності. Окрім того, чинником посилення конфліктного стану суспільства, зокрема правової реальності, була легалізація данданіті (мистецтва управління за допомогою покарання). Покарання також як і у представників Китайської філософії легізму застосовувалось на принципах нерівності та непропорційності його міри скоєному правопорушенню.

Отже, у межах такого підходу на рівні законів затверджується насильницький консенсус та конфлікт, функціонування яких майже унеможлиблює будь-які виявлення правового компромісу. Будь-яка поведінка, яка не відповідала чинним теологічним правилам та встановленим на їх основі законам, була протиправною і долалась за допомогою насильства (насильницького консенсусу).

У свою чергу у межах природно-правового типу пізнання конфлікту і компромісу ідеї теологічно-традиційної школи зазнавали критики. Яскравим представником природно-правової концепції дослідження конфліктів і компромісів у Стародавній Індії був філософ Сіддхартха, він же Будда (VI ст. до н. е.). При цьому Будда заклав антропологічні засади пізнання правових явищ. Так, наприклад,

за його словами тільки людська поведінка є першоджерелом суспільних законів [15, с. 113–118].

Будда критикував ідеї теологічно-традиційної концепції пізнання правових явищ і стверджував, що не існує законів, наданих Богом. Закони є природним явищем, яке функціонує як незалежний об'єктивний елемент. Звідси він розрізняв природні та суспільні закони. Щоб запровадити суспільні закони, людина спочатку повинна пізнати природні закони, що потребує відповідних знань, а також моралістичних та розумових зусиль. З огляду на це, Будда висловлював думку щодо обмеження ролі та масштабів насильства, а насильницький консенсус він виключав взагалі як неможливе явище у середовищі, в якому мають силу природні закони. Пізнання людиною природних законів дає їй можливість діяти на засадах компромісу, навіть під час виникнення конфліктних ситуацій. Слід зазначити, що філософський підхід Будди до пізнання правових явищ розроблявся для невеликої групи осіб, які повинні були тлумачити природні закони для підвищення рівня суспільного існування. Звідси можна стверджувати, що Будда був основоположником професійної групи, яка нині іменується юристами. Запобігаючи вирішенню правових конфліктів через насильство він заклав основоположні засади сучасної презумпції невинуватості у частині неможливості застосувати покарання без наявності у суб'єкта вини.

Нарешті, нормативістський тип пізнання конфлікту і компромісу у праві не зовсім відрізняється від аналогічних підходів інших шкіл філософсько-правової думки. Водночас слід зазначити, що нормативістський підхід до дослідження конфлікту і компромісу у праві в Стародавній Індії безпосередньо пов'язувався з державною користю в політичних і правових відносинах, що зумовлювало етатистське (державне) уявлення про ці категорії. Яскравим представником такого типу правопізнання конфлікту і компромісу у філософії Стародавньої Індії був Каутілья (Чанак'я) (IV–III ст. до н. е.). У своїй філософській праці «Артхашастра» (вчення про практичну користь, зокрема законів) Каутілья основоположною засадою політичної та правової поведінки виділяє її «користь». Така користь

повинна відповідати завданням влади, метою діяльності якої є збереження системи варн (системи класів) [16, с. 210–212].

Наголосимо, що у філософії Каутільї розмежування суспільства на класи здійснюється не шляхом природного їх формування, а шляхом антропогенного впливу правлячої еліти на процеси життєдіяльності. Це зумовлює необхідність застосування насильницького консенсусу до суспільних процесів, у межах яких два класи (брахманів та кшатріїв) є постійно домінуючими, а два інші (вайш'ї та шудри) — постійно підпорядкованими. Щодо класу рабів, то вони взагалі не були включені до системи вед у філософії Каутільї. Така суспільно-політична структура була закріплена у законодавстві Стародавньої Індії під час правління Чандрагупти I [16, с. 315]. Відповідно, подолання конфліктів у праві здійснювалось за допомогою засобів насильницького консенсусу, а норми тодішніх законів характеризувались конфліктністю та насильницьким консенсусом. Отже, таке раціоналістичне уявлення про державу і право, відхід від морально-релігійних норм були початком зародження етатистського напрямку дослідження конфліктів і компромісів.

Можна підсумувати, що у політико-правовій думці Стародавнього Китаю і Стародавньої Індії були запроваджені засади таких типів праворозуміння конфлікту і компромісу, як теологічно-традиційний, природно-правовий (частково антропологічний) і нормативістський (частково етатистський). Проте у зв'язку зі значним впливом традицій та релігійних догм на процеси суспільного життя домінуючим напрямом залишався теологічно-традиційний тип праворозуміння конфлікту і компромісу. Отже, дослідженню підлягав здебільшого не компроміс, а насильницький консенсус, який використовувався правлячою елітою для подолання конфліктних ситуацій. Так, наприклад, у Священній книзі «Веди» сама можливість конфліктів трактується як порушення закону, що призведе до хаосу і трагедій, тому владі слід застосувати всі можливі засоби, навіть насильство, для забезпечення єдності та стабільності життєдіяльності у суспільстві [14, с. 178–190].

Основоположні засади правового пізнання конфлікту і компромісу у праві також було розвинуто у політико-правовій думці Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. У працях «семи мудреців» Давньої Греції (VII–VI ст. до н. е.)

Фалеса, Піттака, Періанда, Біанта, Солона, Клеобула та Хілона розвинуто ідеї нормативізму в дослідженні конфліктів і компромісів. Саме у дотриманні законів зазначені філософи бачили одну із основних засад стабільного суспільства. При цьому слід звернути увагу на те, що уявлення про конфлікт і компроміс у праві у представників «семи мудреців» були різними. З одного боку, «сім мудреців» були прихильниками впровадження у праві насильницького консенсусу, який спирається на норми, закріплені у законах. Так, наприклад, Біант вважав, що всі громадяни повинні боятися закону, який забезпечує стабільність у суспільстві. Тому правові норми повинні включати в себе засоби примусу членів суспільства до відповідної поведінки. Іншими словами, поведінка члена суспільства може бути спрямована на виконання закону будь-яким способом, у тому числі насильницьким [17, с. 91–94].

Подібну думку висловлює й інший представник «семи мудреців» – Хілон. За його словами, члени суспільства повинні підпорядковуватись законам, незважаючи на їх моралістичну складову [18, с. 75–77]. Такий підхід дуже схожий на уявлення представників етатистського напрямку дослідження конфлікту і компромісу в філософії Стародавньої Індії, оскільки будь-який конфлікт у межах такого підходу вирішується за допомогою правового насильства. Щодо доцільності використання правового компромісу, то він нехтується у зв'язку з неефективністю його застосування, що зумовлено тривалим процесом отримання позитивного результату, або взагалі негативним результатом.

З іншого боку, представники «семи мудреців», зокрема Солон, вважали, що компроміс у праві є єдиним засобом подолання як правового конфлікту, так і конфлікту в суспільстві. За словами Солона, жоден з правлячих класів (пентакосіомедіми та вершники) не можуть мати абсолютної влади над класами бідних (зевгіти та фети). Створена за ідеями Солона Рада чотирьохсот стала прообразом сучасних демократичних парламентів. Вона встановлювала закони, які базувались на компромісних засадах, зокрема на постулаті про те, що задоволення своїх потреб не повинно завдавати шкоди іншій стороні. На думку Солона, закріплення в законі компромісних засобів співіснування знаті та демосу є засадою для стабільної життєдіяльності всього суспільства. І навпаки, відсутність

правокомпромісних засобів подолання конфліктів, зокрема правових, є шляхом до хаосу та занепаду держави [19, с. 162–170]. Зазначена позиція Солон заклала засади формування правового принципу рівності всіх перед законом, а також започаткувала діяльність із визначення законів правовими або неправовими.

Виходить, що Солон одним із перших порушив питання законодавчого закріплення компромісних засобів впливу на членів суспільства. При цьому ці засоби за своєю сутністю дійсно відповідали ознакам компромісу і не підмінювались засобами насильницького консенсусу, зокрема, у них завжди простежувалась «серединна» позиція Солон щодо боротьби сторін конфлікту, у тому числі у праві.

Ідеї Солон щодо правового і неправового закону розвинув Піфагор (580–500 рр. до н. е.) та інші представники його школи. Так, за словами Піфагора, ідеальним полісом є суспільство, в якому існує верховенство справедливого закону, заснованого на принципі рівності всіх перед законом [20, с. 8–30]. Ще раз зазначимо, що запровадження на законодавчому рівні такого принципу є засадою формування правокомпромісних засобів реагування на різноманітні соціальні та правові конфлікти.

Утім інші представники Стародавньогрецької філософії, наприклад Геракліт (530–470 рр. до н. е.) використовували ідеї Солон також і у протилежному напрямі, а саме у запровадженні на законодавчому рівні положень насильницького консенсусу. За словами Геракліта, у світі все народжується через ворожнечу і суперечки, тому конфлікти постають як атрибут суспільного життя, неодмінна і важлива умова суспільного розвитку. Законодавче їх упорядкування допомагає суспільству досягти єдності у постійній боротьбі протилежних класів. При цьому соціально-політична нерівність є закономірним результатом соціально-політичної та правової боротьби. Правлячий клас повинен формуватись із представників інтелектуальної еліти, які приймають закони. Визначені інтелектуальною елітою законодавчі положення є обов'язковими до виконання усіма членами суспільства. На думку Геракліта, народ повинен битись за виконання приписів законів як за свою домівку. У разі невиконання таких приписів, поведінку порушників слід

«гасити» швидше ніж пожежу, у тому числі усіма засобами і насильством [21, с. 87–120].

Отже, якщо інтелектуальна еліта встановлює правові закони, то діє інститут правового компромісу, і, навпаки, якщо запроваджуються неправові закони, то можуть бути застосовані засоби насильницького консенсусу. Звідси, як встановила О. О. Небрат у своєму дослідженні, Геракліту належить ідея єдності й боротьби протилежностей [22, с. 36]. На жаль, сутність цієї ідеї розкрита нею не була. Вважаємо, що сутність принципу єдності й боротьби протилежностей у дослідженнях Геракліта полягає у постійному конфлікті класів, який характеризує боротьбу протилежностей, і запровадженні законодавчих положень, обов'язкових для виконання усіма членами суспільства, які зумовлюють його єдність.

У працях іншого давньогрецького філософа Демокріта (460–370 рр. до н. е.) також розвиваються ідеї правового компромісу. За його словами, закони повинні забезпечити стабільне взаємоіснування членів суспільства, обмежити їх майнові бажання та обмежити взаємне завдання шкоди. Встановлені закони, як правило, призначені для більшої частини звичайного населення, а для меншої – мудреців, у силу їх здатності пізнавати природні закони, офіційні державні приписи не є обов'язковими, якщо вони не несуть у собі принципів справедливості та рівності [23, с. 373]. Іншими словами, виконання законів може забезпечуватися різноманітними засобами примусу, в тому числі насильством. Однак насильницький консенсус у вченні Демокріта не домінує. Це пояснюється тим, що закони, які забезпечуються насильством, можуть не визнаватись мудрецами правовими (не відповідати засадам природних законів) і будуть змінені на більш гуманні та справедливі. Можна стверджувати, що погляди Демокріта на закони заклали засади природного (юснатуралістського) типу праворозуміння компромісу та конфлікту.

Природно-правовий підхід до пізнання конфлікту і компромісу у праві підтримувався також й іншими представниками давньогрецької філософії, зокрема софістами (бл. 480–375 рр. до н. е.), такими як Гіппій, Антіфонт та Георгій [24, с. 38]. А інші представники софістів, зокрема Протагор, Фрасімах та Лікофрон,

розглядали конфлікт і компроміс у праві, спираючись на засади антрополого-комунікативного типу правопізнання [25, с. 28–29]. Зазначені філософи були одними з перших, хто виявив можливість генези правового компромісу тільки у межах демократичного ладу в країні, який є справедливим і у більшості випадків забезпечує рівність можливостей для кожного члена суспільства. Саме для забезпечення такої рівності приймаються закони у демократичних державах. Щодо недемократичних держав, то їх закони забезпечують особисті права правлячої еліти і вводяться у ранг «справедливих» за допомогою насильницького консенсусу.

Так, софістам вдалося відобразити місце насильства в діяльності держави шляхом дослідження її політичного режиму. Залежно від форми державного режиму (демократичного чи недемократичного) застосовується примус (насильство), засоби та заходи якого передбачені положеннями закону. Законодавчо закріплений примус (насильство) забезпечує у демократичних режимах функціонування правового компромісу, а у недемократичних допомагає реалізовуватись засобам насильницького консенсусу.

Інший прославлений давньогрецький філософ – Сократ (469–399 рр. до н. е.) досліджував політико-правові явища через призму позитивізму шляхом створення ідеальних моделей поведінки суб'єктів, які закріплювались у логіко-понятійних конструкціях на законодавчому рівні. Так, він зазначав, що природне право і закон зводяться до збудованої людиною розумової конструкції, тому можна вести мову про тотожність розумного, справедливого (природно-правового) та законного. В його вченні домінує моралістично-розумове уявлення про право. Сократ так ідеалізував нормативізм, що навіть смертна кара не змусила його відійти від виконання закону [6, с. 48–50].

Отже, Сократ розробив ідеальну теоретичну модель позитивізму, яку не можна застосувати на практиці. Його філософія позитивізму породжує постійні правові конфлікти, причиною яких насамперед є співіснування на законодавчому рівні засобів компромісу та насильницького консенсусу, що є неможливим у соціальному просторі. Пов'язано це з тим, що досягнення результату є більш швидким та більш прогнозованим при застосуванні засобів насильницького

консенсусу, тому правляча еліта буде їх використовувати у більшості випадків, не звертаючи увагу на компроміс. Тільки перебування при владі найкращих (найрозумніших) мислителів дає можливість засобам правового компромісу «взяти гору» над засобами насильницького консенсусу. Водночас, як правило, за умов верховенства закону, а не права, потрапити таким людям до влади фактично неможливо. Звідси правові, справедливі та розумні закони залишаються теоретичною моделлю, а неправові діють на практиці.

Слід зазначити, що ідеї Сократа були застосовані у дослідженні природи компромісу і конфлікту у праві видатними давньогрецькими філософами – Платоном (427–347 рр. до н. е.) та Аристотелем (384–322 рр. до н. е.). Як уже зазначалось, Платон був прихильником теорії насильницького консенсусу і побудови законодавства на силі державного примусу, насамперед судового. У свою чергу Аристотель розвивав ідеї компромісності та розмежовував правові та неправові закони. За словами Аристотеля, закріплення у нормах закону засобів насильницького несправедливого підпорядкування безперечно вступає у протиріччя із правом. На його думку, саме від закону залежить життєдіяльність держави, тому що представники влади, навіть найкращі, мають почуття та бажання, а закон є «урівноваженим розумом». Тому в законі доцільно встановити справедливі засоби примусу, які здатні забезпечити компромісний стан суспільства, що виявляється у встановленні миру та взаєморозуміння для всіх членів держави [26, с. 58, 119, 234, 301].

Отже, Аристотель, розвиваючи ідеї Солона та Демокріта, одним із перших встановив, що слід дотримуватись законів як способу запобігання конфліктів. Однак закони повинні відповідати праву і якщо їх положення вступають у протиріччя із правом, то такі закони треба змінювати. Безконфліктний правокомпромісний стан суспільства уперше отримав законодавче закріплення. Такий напрям дослідження компромісу і конфлікту на рівні законів був розвинений у працях наступного покоління філософів Стародавньої Греції, наприклад Епікура (340–270 рр. до н. е.) [27, с. 5–25] та Полібія (210–123 рр. до н. е.) [28, с. 37–49].

Ідеї давньогрецьких філософів щодо правового урегулювання конфліктів шляхом компромісів знайшли своє відображення у праві Стародавнього Риму, зокрема у Законах XII таблиць (451–449 рр. до н. е.), які були побудовані на засадах законів Солона. У зазначених джерелах права були закріплені правові норми, що упорядковували взаємовідносини у суспільстві за допомогою компромісних засобів і допомагали справедливо вирішувати конфліктні ситуації різних рівнів, наприклад спадкові відносини або відносини, пов'язані з установами права власності. Поряд з такими нормами існували і законодавчі приписи іншої спрямованості, наприклад заходи покарання для боржників, які характеризувались несправедливістю та непропорційністю і за своєю природою були засобами насильницького консенсусу [29, с. 57,134].

Саме у Стародавньому Римі конфлікт і компроміс у праві починає все частіше виявлятися у правовій поведінці членів суспільства, за винятком класу рабів, що було зумовлено розвиненою законотворчою діяльністю римлян. При цьому у первинних джерелах римського права засоби правового компромісу дуже часто підмінювались засобами насильницького консенсусу, що було зумовлено наявністю рабовласництва, а також великою майновою нерівністю громадян Риму.

Відійти від законодавчого закріплення засобів насильницького консенсусу намагається видатний римський філософ Цицерон (106–43 рр. до н. е.). Він розвинув ідеї природного права, наприклад удосконалив вчення Солона та Аристотеля щодо визнання законів правовими та неправовими. Цицерон одним із перших провів юридичний аналіз законів на відповідність їх засадам природного права, наприклад дослідив Закони тридцяти тиранів, Закон римського консула Сулли (82 р. до н. е.) та ін. [6, с. 85–87].

У працях Цицерона також уперше були запроваджені правові принципи «*concordia ordinum*» (рівності та згоди класів) та «*Salus populi suprema lex*» (благо народу є вищим законом), втілені у законодавстві Риму, наприклад Дігестах Юстиніана [30, с. 110–112]. При цьому, на думку Цицерона, для подолання правових конфліктів і досягнення суспільної згоди (компромісу) не достатньо дії правових законів та дотримання правових принципів, необхідно щоб владу в країні

здійснювала група професійних людей, які мають знання в галузі держави і права [31, с. 34–35, 115, 124]. Щодо конфліктів у праві, то Цицерон запровадив правові принципи їх розгортання, розв'язання та подолання, які можна відобразити у сучасних правових принципах, таких як законність та верховенство права.

Природно-правові ідеї дослідження конфлікту і компромісу у праві були також розвинені у працях римських стоїків. Так, у роботах Сенеки (3–65 pp.) [32, с. 37, 118, 134], Епіктета (50–140 pp.) [33, с. 625–678] та Марка Аврелія Антоніна (121–180 pp.) [34, с. 87–95] обґрунтовується принцип рівності всіх людей, у тому числі і рабів, перед законом. У працях зазначених філософів також простежується індивідуалізація усіх членів суспільства, упорядкування їх діяльності за допомогою закону, що зумовлює необхідність законодавчого закріплення правокомпромісних засобів для досягнення злагоди як між окремими суб'єктами, так і в цілому в суспільстві.

Основою правової доктрини Стародавнього Риму стали праці римських юристів II –початку III ст. На роботи римських юристів починають посилатись як на тексти законів, наприклад принцип «*jus respondendi*» (право римських юристів давати відповіді від імені імператора) стає обов'язковим для прийняття рішень у суді, а ідеї подолання правових конфліктів за допомогою правових компромісів набувають державного значення. Так, римські юристи вперше законодавчо закріплюють принцип *aequum jus* (справедливого та рівного права) і протиставляють його нормам законів, які характеризуються *jus iniustum* (правом, яке не відповідає природній рівності та справедливості) [35, с. 134–155]. Цей принцип став засадою для законодавчого формування правокомпромісних засобів з метою вирішення конфліктів у праві, зокрема відміни та заміни неправових норм, що були законодавчо закріплені на той час.

Наприклад, представник римських юристів Павло (II–III ст.) зазначає, що норми та діяння, які не відповідають принципам (засадам) права, не мають юридичної сили [36, с. 141]. Подібну думку висловлює й інший представник римських юристів Юліан. За його словами, норм законодавства, які не відповідають сенсу права, людина не може дотримуватися як юридичного правила [37, с. 78–79].

Взагалі, на компромісність законодавства вказує ще один римський юрист Модестін (II–III ст.). Він вважає, що закон є загальною згодою суспільства, за нормами якого треба жити всім його членам. При цьому будь-який закон повинен відповідати сутності права [38, с. 5–15].

Отже, римські філософи на засадах праць давньогрецьких мислителів удосконалили вчення про конфлікт і компроміс у праві, зокрема вивели певні юридичні ознаки цих понять і запровадили необхідну для застосування правокомпромісних засобів діяльність – тлумачення норм законодавства на відповідність їх сутності права. Взагалі, внесок мислителів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму у юриспруденцію є неперевершеним з огляду на те, що вони першими почали розглядати її як світську самостійну науку, запропонували фундаментальні юридичні категорії, які й на сьогодні є актуальними для юриспруденції.

Фундаментальні висновки щодо сутності конфлікту і компромісу у праві обґрунтовані у працях мислителів епохи Відродження (Ж. Боден, Н. Макіавеллі та ін.), епохи Просвітництва (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.), політико-правової думки Англії (Т. Гоббс, Дж. Локк та ін.), політико-правової думки Німеччини (І. Кант, Гегель та ін.), політико-правової думки США (Т. Джефферсон, У. Самнер та ін.). Висновки зазначених мислителів були використані дослідниками конфлікту і компромісу у праві у другій половині XX ст. (Р. Дарендорф, Т. Парсонс, Е. Шилз та ін.), що сприяло виокремленню спеціальної юридичної дисципліни – юридичної конфліктології.

Враховуючи те, що при дослідженні конфлікту і компромісу нами були розкриті позиції більшості зі згаданих науковців, зокрема Т. Гоббса, Дж. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є та ін., автор спробує за допомогою фрагментарного аналізу відобразити уявлення мислителів Західної Європи та США про правовий конфлікт і правовий компроміс.

За словами Гегеля (1770–1831 рр.), історичний процес звільнення людей та їх об'єднань від різноманітних форм залежності, гноблення та утиску є правовим прогресом, результатом розвитку індивідуальної свободи, яка зумовлює правові

способи урегулювання конфліктів. При цьому процес юридизації конфліктних відносин міжособистісного, групового та державного рівнів формує нове уявлення про правовий конфлікт [39, с. 144–150].

Зазначене твердження Гегеля яскраво відображає погляди більшості мислителів Західної Європи та США, починаючи з епохи Відродження і закінчуючи початком ХХ ст., які у своїх працях заклали засади сучасної демократії, результатом якої є визнання суспільством законодавчо закріплених правокомпромісних засобів урегулювання юридичних конфліктів. Іншими словами, історичний розвиток свободи та основних прав людини сприяли збагаченню та посиленню позицій правового компромісу шляхом легітимізації та легалізації принципу формальної рівності учасників суспільних, зокрема правових відносин.

Водночас слід зазначити, що право, засноване на принципі рівності, не може позбавитись правових конфліктів. Пов'язано це з тим, що фактично існує нерівність між формально рівними суб'єктами, яка зумовлена різною структурою, змістом та обсягом суб'єктивних прав, що належать кожному члену конкретного суспільства. Подолати конфлікти суб'єктивних прав можна за допомогою правокомпромісних засобів, які формалізують (об'єктивують) та упорядковують такі конфлікти. Чим незалежніші один від одного суб'єкти правових конфліктів, що зумовлено демократичністю держави, тим розвиненіші правокомпромісні засоби упорядкування таких конфліктів. І навпаки, чим більша нерівність суб'єктів правових конфліктів, що зумовлено недемократичним режимом та надмірним накопиченням суб'єктивних прав, тим менш розвинені правокомпромісні засоби, які взагалі можуть підмінятись засобами насильницького консенсусу.

Отже, у своїх вченнях мислителі Західної Європи та США заклали принцип правової рівності, заснований на справедливості, що є умовою легітимізації та легалізації правокомпромісних засобів, і принцип обов'язкової об'єктивації форми та змісту правових конфліктів.

Так, одним із перших відмінність соціально-морального уявлення про конфлікт і компроміс від політико-правового навів у своїй праці «Государ» Н. Макіавеллі (1469–1527 рр.). Як зазначалось, Н. Макіавеллі був послідовником

позиції Платона щодо насильницького консенсусу, примушення народу підкорятись волі «Государя», який у свою чергу повинен «дбати» про своїх підданих. За словами Н. Макіавеллі, страх перед «Государем» слід закріплювати на рівні закону, якому підпорядковуються всі члени суспільства. Але основне завдання правителя полягає в отриманні симпатії народу шляхом забезпечення зовнішньої безпеки та внутрішнього порядку, зменшення оподаткування, встановлення відповідальності для апарату чиновників та класу багатіїв. Іншими словами, правитель відображає верховну владу, на яку не поширюється навіть юрисдикція судів. Чим краще він її здійснює, тим більше прихильників він отримує, навіть якщо його засоби вступають у протиріччя із моралістичними та моральними нормами.

На підставі цього Н. Макіавеллі виокремлює відмінності між соціально-моральним та політико-правовим уявленням про конфлікт і компроміс. У першому випадку ці явища співвідносяться як добро (компроміс) і зло (конфлікт), а у другому – як поразка (конфлікт) і перемога (насильницький консенсус) [40, с. 84–93, 121–127]. У результаті Н. Макіавеллі дійшов висновку, що конфлікти можна подолати за допомогою компромісу (добра, любові) тільки у межах соціально-моралістичного буття. У свою чергу у межах політико-правового буття конфлікти слід долати якомога швидше і тут основним засобом є страх перед волею правителя, яка забезпечена різноманітними засобами впливу, у тому числі насильницькими.

Позиція Н. Макіавеллі щодо конфлікту і компромісу у праві знайшла свій розвиток через століття у працях іншого прихильника подолання правових конфліктів, застосовуючи засоби насильства – Т. Гоббса (1588–1679 рр.). У своїй праці «Левіафан» Т. Гоббс порівнює державу із живим організмом (біблейським чудовиськом). Різноманітні конфлікти є хворобою Левіафана (держави), а громадянська єдність є його здоров'ям та процвітанням. Досягнення здорового існування держави можливе лише за допомогою абсолютизації влади в руках суверена та закріплення обмеження прав у позитивних законах. У цих законах також слід закріпити певні соціальні права та свободи населення і природний принцип рівності всіх людей [41, с. 71, 94, 115–118]. Отже, Т. Гоббс намагався встановити певні механізми стримування необмеженої влади суверена чи групи осіб

шляхом підпорядкування всіх приписам позитивних законів, які приймалися сувереном або уповноваженою суспільством групою осіб і забезпечувались засобами примусу, у тому числі насильством.

Позицію щодо верховної ролі суверена та обов'язковості норм позитивного закону відображали й інші філософи епохи Відродження. Так, Ж. Боден (1530–1596 рр.) зазначав, що верховну і постійну владу над громадянами доцільно передати одному із громадян (монарху). При цьому така передача повинна відбуватись без будь-яких обмежень, у тому числі у прийнятті законів [42, с. 27–32]. Звідси випливає, що суверен видає закони, але не створює право. Тобто Ж. Боден, з одного боку, виокремлює «законні держави», в яких усі підпорядковуються законам суверена, а сам монарх – законам природи, зокрема принципам недоторканності природних прав та приватної власності, а з іншого – визначає «тиранічну державу», суверен якої порушує природні закони і використовує своїх підданих як рабів, а їх власність як свою [6, с. 182–183].

Слід зазначити, що відсутність у теоретичній моделі представників епохи Відродження правокомпромісних засобів урегулювання конфліктів, зокрема правових, наприклад інституту голосування, призвело до підміни волі народу волею «переляканої більшості», яка під страхом громадянської війни погодилась на абсолютизацію влади монарха і домінування у законодавстві заходів насильницького консенсусу. Враховуючи означене, представники епохи Просвітництва піддали критиці ставлення мислителів епохи Відродження до сутності правового конфлікту та засобу його урегулювання, яким повинен бути правовий компроміс, а не насильницький консенсус, закріплений у нормах позитивних законів.

Так, Ж.-Ж. Руссо (1712–1778 рр.) зазначав, що коли більшість доводить свою правоту силою, а не голосуванням, тоді воля меншості не береться до уваги, що призводить до постійної динаміки конфліктів, в тому числі правових [43, с. 67, 211]. Отже, відсутність дієвої меншості (опозиції, яка має права) унеможлиблює досягнення правокомпромісного режиму життєдіяльності суспільства. Цю позицію Ж.-Ж. Руссо пізніше розвинув у своїх роботах «німецький геній» Гегель. На думку

Гегеля, невтішними є спроби правлячої еліти досягти «злагоди усіх» шляхом індивідуального усвідомлення кожного члена суспільства необхідності законодавчого закріплення правових принципів свободи та рівності [39, с. 92].

Наприклад, історія парламентаризму Польщі має випадки, коли кожен член Польського сейму повинен був обов'язково дати згоду на певні дії для прийняття відповідного рішення. У зв'язку з цим державні процеси у Польщі не розвивались, вона була розколота і втратила державний суверенітет [44, с. 358–359].

Для забезпечення об'єктивного аспекту суспільної згоди представники епохи Просвітництва, наприклад Вольтер (1694–1778 рр.) [45, с. 77, 96], Ш. Монтеск'є (1689–1755 рр.) [46, с. 156, 324–325] та ряд інших вчених запропонували закріпити на законодавчому рівні принцип загального волевиявлення (*volonte generale*) та принцип голосування більшістю голосів. З цього часу бере свій початок розвиток фундаментальних засад демократії, наприклад запровадження принципу врахування позиції меншості. Звідси випливає, що саме представники епохи Просвітництва порушили проблему визначення статусу меншості й врахування суб'єктивних інтересів останньої. Запровадження такого принципу є ознакою не лише демократичності держави, а і розвиненого громадянського суспільства, є фундаментом встановлення правокомпромісних засобів урегулювання конфліктів, зокрема правових.

Так, за словами Ш. Монтеск'є, склад соціального прошарку населення, яке перебуває у меншості, протягом історичного розвитку суспільства постійно змінюється. З метою ухилення від конфліктів на підґрунті помсти, соціальної чи іншої неприязні різноманітні класові групи намагаються досягти злагоди шляхом ненасильницьких засобів правового компромісу. Ці засоби закріплюються в законах, наприклад принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, що у більшій частині забезпечує політико-правову рівність та свободу індивіда незалежно від його соціальної належності [46, с. 245–247].

Наведена позиція представників епохи Просвітництва щодо необхідності визначення на законодавчому рівні статусу та інтересів меншості для запровадження правокомпромісних засобів, була розвинена пізніше іншими

науковцями. Так, А. Токвіль вказує на небезпеку переродження демократії у «тиранію більшості». На його думку, історичний розвиток суспільства є наочним прикладом необхідності забезпечення статусу меншості. Політико-правові процеси, починаючи з часів антифеодальних революцій, у період яких «знать» та «міський плебс» як соціальна меншість були позбавлені виборчого права, і закінчуючи періодом марксизму, де принцип більшості трансформувалася у формалізм, за яким була прихована диктатура групи партноменклатури, що супроводжувалася порушенням прав не тільки меншості, але і більшості населення держави, є підтвердженням того, що порушення та ігнорування прав меншості рано чи пізно призводить до небезпечних трансформацій з правом більшості та узурпації влади правлячою елітою [47, с. 120].

Водночас в історії правової думки існує і протилежна позиція, яка ігнорує статус меншості, що спричиняє до її зникнення як слабкої групи індивідів порівняно з іншими соціальними групами, які є елементами більшості. Яскравим представником такого напряму урегулювання конфліктів, включаючи й правові, є один із основоположників позитивізму, англійський філософ Г. Спенсер (1820–1903 рр.). Він, ґрунтуючись на принципах боротьби за існування, зазначає, що основним законом суспільного розвитку є закон виживання найбільш пристосованих груп індивідів. За словами Г. Спенсера, природний процес конфлікту між окремими людьми та класами найкращим чином забезпечує вдосконалення соціальних систем. Отже, закон конфлікту, на думку Г. Спенсера, діє доти, доки «мілітаризм» повністю не поступиться місцем «індустріалізму», доки у процесі загальносуспільного розвитку не встановиться рівновага між групами людей, народами і расами [48, с. 34–37].

Подібну до позиції Г. Спенсера думку висловлював Томас Мальтус (1766–1834 рр.), англійський економіст. Так, причини тяжкого становища робітників він пояснював не соціальними і економічними наслідками промислового перевороту та політикою обезземелення селянства, а легковажною звичкою «робітничого класу нерозумно розмножуватися». Такий погляд на процеси суспільного розвитку робив боротьбу людей за засоби існування самоочевидним і неминучим явищем, а

можливі конфлікти з точки зору цієї теорії отримали статус постійного фактора суспільного розвитку і були законодавчо закріплені [49, с. 71–78].

Погляди Г. Спенсера та Т. Мальтуса також були розвинені дослідниками правових конфліктів у ХХ ст., наприклад У. Берджом (1903–1955 рр.), американським юристом та економістом. У. Бердж сформулював три закони суспільного розвитку, які, на його думку, слід відобразити у законодавстві держави постіндустріального типу, а саме:

- більш сильні народи мають традицію підкоряти слабкі, що можна вважати позитивним явищем;
- у кожному народі більш привабливі типи характерів тяжіють над менш привабливими, що також можна вважати позитивним явищем;
- зазначені закономірності впливають одна на одну і забезпечують прогресивну спрямованість соціального процесу [50, с. 87–94].

Схожу позицію також займав У. Самнер (1840–1910 рр.). Він зазначав, що боротьба за існування є безперечним чинником прогресу, у цій боротьбі гинуть найбільш слабкі, гірші представники роду людського. Саме переможці є справжніми творцями загальних цінностей і взагалі найкращими людьми, які повинні встановлювати закони. Але такі закони не можуть і не повинні бути проникнені ідеєю покращення світу, яка є, на його думку, абсурдною [51, с. 3–13]. Отже, У. Самнер визнає силу більшості та є прихильником застосування засобів насильницького консенсусу до меншості, яка не повинна заважати «кращим» здійснювати управління державними процесами.

Незважаючи на наявність таких антикомпромісних позицій в роботах деяких представників західноєвропейської та американської правової думки, слід зазначити, що розвиток демократичних засад у цих країнах сприяв формуванню теорії правового компромісу, а принцип врахування позиції меншості знайшов своє відображення у законодавстві сучасних демократично розвинених країн, наприклад у Великобританії, Португалії та ін. [52, с. 47, 58].

Дж. Локк, досліджуючи ідею правового закону, встановив, що статус закону має не кожен нормативно-правовий акт, прийнятий у державі, а тільки ті, які

пройшли процедуру внутрішньої легітимізації більшістю населення країни. Він став одним із перших, хто запропонував закріпити на законодавчому рівні принцип стримувань та противаг, який застосовується між більшістю і меншістю для забезпечення компромісного вирішення існуючих правових конфліктів [53, с. 125–130]. При цьому слід зазначити, що цей принцип є одним із засобів об'єктивації правових конфліктів.

Звідси постає проблема урегулювання конфліктів у праві правокомпромісними засобами, а саме – законодавче закріплення процесуальних, процедурних норм, які за своєю сутністю є правовими. На цю проблему звертав увагу в своїх дослідженнях відомий німецький філософ І. Кант. Він зазначав, що під благом будь-якого закону слід розуміти стан його найбільшої узгодженості з принципами права. Встановлення державою «досконалого» права (прийняття нормативно-правових актів, що відповідають принципам права) є запорукою забезпечення правокомпромісного механізму розв'язання правових конфліктів і засадою стабільності держави [54, с. 114–120]. І. Кант є одним із перших, хто започаткував розвиток концепції правової держави. При цьому слід зазначити, що правова держава є ідеальною формою держави, яка забезпечує реалізацію принципу правової рівності, заснованої на справедливості, що є умовою легітимізації та легалізації правокомпромісних засобів, і принципу обов'язкової об'єктивації форми та змісту правових конфліктів.

Прибічником закріплення системи стримувань та противаг на законодавчому рівні був і американський філософ-політик Т. Джефферсон. Він зазначав, що зібрані податки не слід довіряти тим, хто здійснює законодавчу, виконавчу та судову владу, особливо в тих випадках, коли не вироблені чіткі механізми громадського контролю над владою. Отже, для досягнення злагоди у суспільстві та правомірного вирішення конфліктів слід законодавчо закріпити чіткі важелі впливу народу на владу, що відповідають правовим принципам [55, с. 224–227].

З огляду на це, слід зазначити, що західноєвропейські та американські дослідження конфлікту і компромісу у праві були засадою формування у ХХ ст. теорій правопізнання цих юридичних явищ, а також були використані у працях

українських просвітників XIX – початку XX ст., зокрема М. П. Драгоманова (1814–1895 рр.), Лесі Українки (1871–1913 рр.), І. Я. Франка (1856–1916 рр.), Т. Г. Шевченка (1814–1861 рр.) та ін.

Так, Т. Г. Шевченко розвивав ідеї відповідності закону принципам права. На його думку, саме такі закони здатні забезпечити злагоду в суспільстві, свободу та рівність людини. Т. Г. Шевченко зазначав: «...діждемось Вашингтону з новим і праведним законом» [56, с. 7].

У свою чергу М. П. Драгоманов розвивав ідеї правової держави і був прибічником закріплення на законодавчому рівні принципу стримувань та противаг, який, на його думку, забезпечує статус народу як вищого джерела влади і є механізмом розв'язання конфліктів між гілками влади [57, с. 155, 294]. Таку позицію також підтримувала Леся Українка, яка у своїх творах відобразила необхідність демократизації законодавства держави з метою досягнення суспільної злагоди [58, с. 9–10].

І. Я. Франко у своїй творчості зазначав, що рівність прав людини, яка заснована на свободі, є джерелом досягнення суспільної злагоди і подолання конфліктів. При цьому така рівність у правах повинна бути закріплена на законодавчому рівні, а також встановлено відповідні механізми забезпечення вирішення спорів щодо реалізації прав [59, с. 347].

Історичний висновок розвитку правокомпромісних засад вирішення конфліктів у праві відобразимо висловами відомого юриста П. І. Новгородцева (1866–1924 рр.). За словами П. І. Новгородцева, в історії розвитку суспільства ми спостерігаємо, з одного боку, послідовний розвиток демократизму на засадах соціальної солідарності, компромісності та справедливості, які закріплюються у законодавстві правових держав, а з іншого – розвиток постійних пошуків інших форм життєдіяльності суспільства, які не завжди характеризуються врахуванням інтересів кожного з його членів. При цьому форми життєдіяльності суспільства змінюються в історичному розвитку, але саме існування людства потребує встановлення злагоди (згоди) та рівноваги за допомогою правових засобів. П. І. Новгородцев пропонує для встановлення врівноважених форм життєдіяльності

суспільства законодавчо закріпити такі форми життєвої рівноваги, як «злагода», «згода», «солідарність», «компроміс» тощо, які є конкретними формами реалізації абсолютних величин – правди та права. При цьому компроміс є однією з історичних форм соціально-правового зв'язку, дослідження якої продовжуються [60, с. 511–512].

Таким чином, дослідження конфлікту і компромісу у праві в історії правової думки були засадою правопізнання цих юридичних явищ у кінці XIX та протягом XX сторіч у межах сучасних теорій, зокрема природно-правовій (юснатуралізму), нормативізму та етатизму, соціологічної та психологічної, синтетичної юриспруденції та антрополого-комунікативного підходу.

1.2. Сучасна типологія правового пізнання компромісу і конфлікту

Існуючі концепції пізнання соціальних явищ, зокрема правові, є відповідними методологічними підходами до дослідження об'єктів пізнання, які охоплюють не тільки методи їх вивчення, а і категоріальний апарат, що застосовується для тлумачення цих об'єктів. Отже, типологізуюче мислення задовольняє синтетичну потребу звести множинність явищ до єдності, що є вищою метою науки взагалі. При цьому поняття «тип правопізнання» охоплює усі ознаки, які властиві процесу пізнання права, як з точки зору обраної дослідницької методології (суб'єктивний аспект), так і щодо його розуміння, утворення і реалізації (об'єктивний аспект) [61, с. 11].

Для аналізу означеної підрозділом проблеми зазначимо, що тип правопізнання та тип праворозуміння – це категорії, що об'єднані спільною метою дослідження – усвідомлення права. Поняттям «тип правопізнання» охоплюються спільні ознаки, які властиві процесу пізнання права як з точки зору обраної дослідницької методології, так і стосовно його утворення та реалізації. Тип правопізнання як фундаментальне поняття визначає і характер концепцій, доктрин, шкіл права. Категорія «тип праворозуміння» охоплює спільні ознаки, які характерні для усвідомлення права під кутом зору факторів його генези та закономірностей

розвитку. Отже, тип праворозуміння є визначальною складовою частиною типу правопізнання.

Проведений вище аналіз прояву конфлікту і компромісу у праві в історії правової думки дав змогу виявити, що дослідження цих юридичних явищ проводяться переважно за допомогою таких типів правопізнання, як природно-правова (юснатуралізм) та позитивістська концепція (нормативізм та етатизм), соціологічно-психологічна та синтетична (інтегрована) юриспруденція, а також антрополого-комунікативний підхід.

Кваліфікуючи їх основними типами правового пізнання конфлікту і компромісу у праві, розпочнемо аналіз з природно-правової концепції (юснатуралізму).

Слід зазначити, що фундаментальною тезою цього підходу, яка відображає сутність методології юснатуралізму, є твердження німецького вченого Гегеля. Він зазначає, що право є сферою реалізованої свободи, яка функціонує у соціальному житті. При цьому така свобода завдає шкоди рівності. Водночас в іншому випадку ні вільна особа, ні право виникнути не могли, а розвиток суспільства був би затриманий у зв'язку з необхідністю забезпечити блага окремих індивідів [62, с. 123].

Іншими словами, теорія юснатуралізму заснована на категорії «свобода», яка обмежується тільки свободою інших осіб і не переймається забезпеченням рівності та справедливості у суспільстві. Безумовно, що у сучасних демократичних країнах свобода індивідів обмежується встановленими заборонами та обов'язками, які спрямовані на запровадження рівності та справедливості у суспільстві. Такий правовий механізм здебільшого не забезпечує рівності та справедливості серед населення сучасної держави. Пов'язано це з тим, що поведінка людини у теорії юснатуралізму базується на дозволений свободі, яка встановлена нормами права і здебільшого нехтує нормами моралі та моральності.

За словами Б. М. Чичеріна, вільна воля є засадою визначення людини як розумної істоти. Іншими словами, людина має свободу і право вимагати її визнання

з боку інших осіб. Звідси, право розуміється як зовнішня свобода людини, яка обмежена законом [63, с. 42].

У зв'язку із зазначеним слід звернути увагу на висновок М. В. Вишняка, який зауважує, що з початком вступу людини у сферу державно-організованого суспільства починається процес формування вільної особистості. З цього моменту вся історія людства пов'язана із розширенням сфери свободи людини [64, с. 70]. Водночас чим більше розширюється сфера свободи людини, тим більше існує необхідність у встановленні відповідних правових її обмежень. Зумовлено це тим, що людина, використовуючи свою свободу, може завдавати шкоди іншій людині.

Отже, сутністю юснатуралізму є ціннісно-цільове обґрунтування запровадженого правом порядку. Іншими словами, представники юснатуралізму намагаються обґрунтувати надпозитивне право, яке щодо права позитивного виступає критерієм його правової чи неправової оцінки.

З огляду на це, теоретична позиція юснатуралізму щодо формування нормативно-організаційного масиву на моральних та моралістичних засадах є правильною і не викликає заперечень. Водночас юснатуралісти моральними засадами обрали такі величини, як права людини та абсолютизована свобода особистості. Як результат, законодавство багатьох демократичних країн закріплює принципи свободи, рівності та справедливості, але на практиці ці принципи не діють і забезпечують безправність більшої частини населення, якою маніпулює корумпована влада. Результатом такого державно-правового управління є тотальне розкрадання національних багатств.

У цьому підрозділі ми зосередимо увагу на більш загальних методологічних аспектах юснатуралізму в контексті використання цієї концепції для пізнання конфлікту і компромісу у праві. З цією метою ми:

- визначимо особливості прояву компромісу і конфлікту у праві в межах теорії юснатуралізму;
- виокремимо теоретико-методологічні напрямки пізнання компромісу і конфлікту у праві в межах юснатуралізму;

- здійснено дослідження відмінностей етатистського та нормативістського підходів у пізнанні конфлікту і компромісу у праві;
- визначимо недоліки пізнання компромісу і конфлікту у межах соціолого-психологічного право розуміння.

Конфлікт і компроміс у праві в юснатуралізмі виявляються у зв'язку з тим, що ця теорія сформована на принципі притаманності добра і зла людській природі. Право взагалі та компроміс і конфлікт у праві, зокрема формуються у процесі життєдіяльності суспільства на засадах загальнолюдських цінностей свободи, рівності, справедливості, недоторканності приватної власності тощо.

Враховуючи проведений аналіз конфлікту і компромісу у праві в історії правової думки, слід зазначити, що у межах юснатуралізму правовий конфлікт і правовий компроміс безпосередньо пов'язані з моралістичними цінностями у суспільстві. Так, наприклад, у Стародавньому Китаї, Греції та Римі закони, які формувались за допомогою природного права, були антиморалістичними у зв'язку з тим, що були сукупністю настанов, за допомогою яких мудрий завойовник упорядковував та регулював поведінку поневолених народів у «своїй» державі. Отже, правові норми були «природними» тільки у тому сенсі, що сильний підпорядкував та експлуатував слабого [65, с. 445]. Іншими словами, законодавче закріплення отримували не засоби правового компромісу, а положення теорії насильницького консенсусу, які використовувались правлячою елітою для подолання конфліктних ситуацій, зокрема правових.

Із розвитком суспільства змінювались цінності, тому зміст фундаментальних категорій юснатуралізму (свободи, рівності та справедливості) підмінявся концепцією суспільного договору (у Новому часі), натуралістичними теоріями (в епоху Просвітництва) тощо. Так, сукупність цінностей, які досягались у певній правовій культурі, становили обсяг свободи, справедливості та рівності, який у цій конкретній культурі визнавався необхідним кожному індивіду [66, с. 18].

Звідси, ідеї юснатуралізму відіграли вирішальну ідеологічну роль у здійсненні буржуазних революцій і заклали фундамент для становлення капіталізму. Водночас слід зазначити, що законодавство більшості сучасних «демократичних» країн

декларує принципи свободи, рівності та справедливості, а насправді покриває діяльність корумпованої влади і антиморалістичну поведінку правлячої еліти та класу багатіїв. Насамперед такий стан речей пов'язаний із зміною змісту фундаментальних категорій юснатуралізму; ототожненням права з правами людини, що призводить до пошуку шляхів обґрунтування власної винятковості; запереченням духовних моралістичних засад та намаганням виправдати себе та уникнути правової відповідальності, не звертаючи уваги на суспільний осуд. Отже, у законодавстві цих країн правові засади не відповідають духовним моралістичним засадам буття, наприклад легалізація легких наркотиків і проституції, що здійснена у деяких західноєвропейських країнах [67, с. 162–163].

З огляду на це, аналіз конфлікту і компромісу у праві в історії правової думки дає змогу виявити, що найбільш моралістично обґрунтовану теорію юснатуралізму розробили класики німецької філософії – І. Кант та Г. Гегель. Вони будували зміст фундаментальних категорій юснатуралізму на засадах духовно осягнутого буття, а не природного закону, який нехтує моралістичними заборонами [68, с. 50–55].

Ураховуючи наведене, можна зазначити, що теорія юснатуралізму за допомогою свого людиноцентристського підходу закладає постійну основу для правових конфліктів. Ці конфлікти виникають внаслідок відсутності моралістичних обмежень у суб'єктів, що призводить до переваги людського інстинкту над станом особистості. Компроміс у праві, спрямований на розв'язання правових конфліктів, як правило, не має моралістичного підґрунтя свого застосування. Пов'язано це з тим, що у суспільствах, де діють закони «жорсткого» юснатуралізму, починають втрачати цінність засади моральності та релігії, людина перестає стримувати себе у власних бажаннях і піддається власним розбещеним інстинктам. Фундаментальна ідея юснатуралізму базується на тезі про те, що жити за правом – означає насамперед здійснювати свою поведінку за власним бажанням в особистих інтересах та цілях [69, с. 88]. Так, юснатуралізм ефективно сприяє розвитку закону природного відбору, який є найбільш неморалістичним та безжалісним законом природи, законом «знешкодження» слабких сильними тощо.

Водночас слід зазначити, що природа не може бути ідеалом для людини, якщо враховувати те, що остання є вершиною Божого творіння. Застосовуючи ідеї та методи юснатуралізму до людини та суспільства, не можна зводити їх до вузькоприродного, біологічного характеру. Пов'язано це з тим, що у такому разі у людини та в суспільстві над моралістичними цінностями починають брати гору нормативні приписи, які у більшості випадків дозволяють людині реалізовувати власні тваринні інстинкти, що призводить до занепаду людини як вищого творіння Божого, яке повинно забезпечувати гармонію в навколишньому природному середовищі.

З огляду на вищезазначене, можна виокремити чотири теоретико-методологічні напрями пізнання конфлікту і компромісу у праві в межах теорії юснатуралізму.

По-перше, конфлікти та компроміси у праві досліджуються в межах юснатуралізму як елементи живої природи. Пов'язано це з тим, що право у межах юснатуралізму трактується як сукупність законів природи, яким підпорядковується усе живе.

За словами Цицерона, людина та суспільство не може протистояти закону природи, тому «право народів» доцільно ототожнювати з «природним правом», а «моралістичний кодекс», закладений в людині, – з «природним розумом». Звідси, виникають зобов'язання, які накладаються на суб'єктів природним законом і ніяка законотворчість не в силах змінити ці обов'язки. При цьому людині не потрібні інші тлумачники закону, окрім самої себе. Такий закон є єдиним для Риму та Афін, для сучасного та майбутнього, він буде однаковим для всіх часів та народів, тому той, хто не підпорядковується природному закону, заперечує самого себе і свою природу [70, с. 59–70].

У такому розумінні конфлікт і компроміс у праві є за своєю сутністю природно-соціальними явищами, сфера дії яких не пов'язана із спеціально-юридичним упорядкуванням суспільного життя. Іншими словами, в такому усвідомленні юснатуралізму конфлікт і компроміс у праві розглядаються як

конфлікт і компроміс, тобто між загальним (соціальним) та спеціальним (юридичним) немає жодної відмінності.

Проте такий підхід дає можливість пізнати співвідношення та взаємодію між конфліктом та правовим конфліктом, і компромісом та правовим компромісом, які підпадають під вплив механізму моралі та права. Так, за словами Д. А. Керимова, серед регулятивних чинників людського співіснування важливе місце займає мораль та право тому, що саме вони мають найбільший виховний вплив, який охоплює широкі верстви населення у процесі формування ціннісних орієнтирів, а також характеризуються високою ефективністю впливу на психіку, свідомість та поведінку людей [71, с. 537]. Динаміка конфліктів і компромісів у праві безпосередньо залежить від вирішення питань моралі, яка формується у суспільстві. При цьому моралістична засада суспільного життя завжди будується на двох складових людської свідомості – колективній та індивідуальній. Звідси випливає, що моралістична складова суспільного життя має об'єктивну та суб'єктивну складову.

З огляду на це, у суспільстві постійно виникають конфлікти, підставою яких є те, що існуюча у суспільстві *мораль* заперечує та засуджує деякі дії, які передбачені чинним законодавством і можуть бути найбільш ефективними та доцільними у вирішенні конкретних завдань та справ. Але у межах юснатуралізму виникнення правового конфлікту не має абсолютного характеру у зв'язку з тим, що він є відображенням соціально-історичних протиріч. У процесі прогресу суспільства кожного разу можна виявити, що вимоги суспільної доцільності, які пов'язані із природою речей, у результаті не збігаються з критеріями справедливості, свободи, гуманності та рівності. А конфлікти долаються за допомогою приписів законів, які не завжди є правовими за своєю сутністю.

Отже, пізнання конфліктів та правових конфліктів і компромісів та правових компромісів у межах цього теоретико-методологічного напрямку юснатуралізму призводить до можливості застосування антиправових заходів та засобів насильницького консенсусу, яке обґрунтовується соціально-історичною необхідністю (розвитком природних процесів), тобто не справжніми цінностями, а

ідеалами, що створені завдяки природному розвитку людини і домінують у конкретний час у суспільстві.

По-друге, конфлікти і компроміси у праві досліджуються у межах юснатуралізму у релігійному аспекті як такі, що займають сферу не тільки соціальну, але і духовну. Пов'язано це з тим, що право у межах юснатуралізму трактується як воля Бога, яка знаходить своє відображення у людському розумі та Священному Писанні. За словами Ж. Марітена, будь-який клас та вид живих істот і навіть речей має своє власне право, тому що це є обов'язковою властивістю кожного Божого творіння. Звідси, відповідальність за проступки може бути покладена не тільки на людину, але і на тварину або навіть на певний неживий предмет [72, с. 45–48]. Таке розуміння правових явищ домінувало в суспільстві у Середньовіччі й було засадою виникнення «Святої інквізиції», яка, прикриваючись Божою волею, прямо порушувала природні права людини.

Водночас пізнання конфліктів і компромісів у праві в юснатуралізмі у релігійному аспекті має і позитивну складову. За словами Г. В. Мальцева, релігійна складова природного права постійно нагадує людині про те, що вона повинна відповідати ідеалам, які встановив Бог. При цьому право, яке не має вищих ідеалів, Господніх настанов стає страшною зброєю для експлуатації народу правлячою елітою. Іншими словами, ні юридичний позитивізм, ні психологічна та соціологічна теорії права не можуть конкурувати із юснатуралізмом у частині запровадження правових ідеалів [73, с. 256]. Тому релігійний аспект юснатуралізму важливо використовувати при запровадженні правокомпромисних засобів урегулювання правових конфліктів. Проте розглядати конфлікт і компроміс у праві тільки у межах цього аспекту юснатуралізму є помилковим.

По-третє, конфлікти і компроміси у праві досліджуються у межах юснатуралізму в контексті теорії прав людини. Пов'язано це з тим, що право у межах юснатуралізму трактується як права людини. При цьому можуть заперечуватись духовні та моралістичні засади, а зловживання людськими цінностями – прикриватись реалізацією прав правлячої еліти. За словами А. В. Полякова, така раціоналістична інтерпретація природного права, яка відповідає

класичному типу наукової раціональності, домінує у суспільній правосвідомості західних країн, у тому числі сучасних [74, с. 85]. Україна у цьому плані не є винятком, а, на жаль, є негативним прикладом такої абсолютизації прав людини.

Застосування у зазначеному аспекті теорії юснатуралізму породжує відсутність морально-моралістичних заборон і домінування принципу «дозволено все, що не заборонено законом». У результаті такий стан речей дає можливість вищому класу диктувати свої умови для всього населення та встановлювати закони, які не є правовими і моральними за своєю сутністю.

Отже, можна констатувати наявність методологічних протиріч у такому підході юснатуралізму. Ці протиріччя полягають у тому, що юснатуралісти критикують позитивістів за абсолютизацію формального закону, а самі при цьому бачать у формальному законі єдиний носій заборон («дозволено все, що не заборонено законом»). Отже, представники юснатуралізму, які тлумачать право через права людини, також як і позитивісти, ототожнюють право і закон.

Сучасний стан законодавства в Україні, яке орієнтоване на забезпечення прав та свобод людини і при цьому у більшості випадків не має моралістичної основи реалізації своїх положень, є яскравим прикладом зазначених протиріч. Так, існує велика кількість прикладів поведінки, яка прямо не заборонена законом, але її не можна вважати правовою, тому що її зміст та цільова спрямованість вступає у протиріччя із сенсом та духом права, нормами моралі та моральності. Яскравим прикладом цього є спроби деяких політичних сил в Україні, використовуючи нечітке визначення в Основному законі конституційного ладу України, тлумачити його на свій розсуд, зокрема змінювати форму правління з президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську, а з останньої у парламентську. Здебільшого ці політичні сили нехтують думкою українського народу, що не відповідає сутності права і теорії прав людини і є на сучасному етапі парламентаризму в Україні прямим порушенням політичних прав та свобод громадян. Такого роду поведінка у моралістично здоровому та морально стійкому суспільстві не може визнаватись дозволеною. Вона призводить до виникнення різноманітних *юридичних* конфліктів і веде до занепаду правокомпромісних засобів

їх подолання. Можна стверджувати, що у межах такого пізнання конфлікту у праві він набуває найбільшого загострення, а засоби його урегулювання не відповідають сутності права у зв'язку з тим, що зазначений підхід до пізнання юридичних конфліктів і юридичних компромісів нехтує моралістичною засадою буття суспільства, яка є одним із шляхів досягнення соціальної злагоди та добробуту.

Нарешті, конфлікти і компроміси у праві досліджуються у межах юснатуралізму як елементи правової матерії, яка у сукупності своїх елементів є правовим ідеалом, якому повинні відповідати позитивні закони. Пов'язано це з тим, що право у межах юснатуралізму трактується як сукупність моралістичних та моральних вимог до чинного у державі законодавства. Як уже зазначалось, такий підхід правопізнання у юснатуралізмі заклали класики німецької філософії – І. Кант та Г. Гегель. У працях цих мислителів право розглядається як частина духовного буття суспільства, тобто воно безпосередньо пов'язане з моралістичними та моральними цінностями, які є фундаментальною засадою будь-яких позитивних норм. Наприклад, на думку І. Канта право пізнається, починаючи від визнання його суспільством як частини природи до розуміння його в об'єктивному сенсі, далі воно тлумачиться як чисте (позитивне) право, потім – як право людини і, нарешті, як мета функціонування суспільства [75, с. 25, 87].

Розвиваючи думку І. Канта, І. О. Ільїн зазначає, що прогрес суспільного життя полягає у поступовому наближенні норм позитивного права до норм природного права. Ідеал такого підходу в тому, щоб усе позитивне право стало природним (морально та моралістично правильним), а все природне право стало позитивним (отримало легітимацію та легалізацію з боку влади, а також забезпечення процесу його застосування). Отже, природне право є нормами позитивного права, які співвідносяться з принципами моралі та моральності [76, с. 101–102].

Такий підхід юснатуралізму до розуміння права поєднує право і мораль. Позитивні приписи отримують значення моральної та моралістичної тотожності, тобто стають справжнім природним правом. Іншими словами, мораль та моральність здійснюють керівний вплив на право і надають йому характеру природності. На нашу думку, саме цей підхід юснатуралізму до пізнання правових

явищ теорії юснатуралізму є найбільш наближеним до природного розуміння права. У його межах динаміка правових конфліктів і правових компромісів здійснюється під впливом формальної ідеальної правової моделі, яка повинна бути закріплена в законодавстві.

Звідси конфлікти і компроміси у праві усвідомлюються як результат людського існування, тому що право за своєю суттю не є природним явищем, воно безпосередньо пов'язане із людиною, якщо бути більш точним – з її духовною складовою. Саме духовна складова людського буття повинна бути закріплена у законах. Відповідно конфлікти і компроміси у праві отримують формально-ідеальну модель, що закріплюється у законодавстві, якій повинен відповідати їх зміст. Саме діалектичний взаємозв'язок ідеальної форми та змісту конфлікту і компромісу у праві, який можливий тільки завдяки людському існуванню, відрізняє цей підхід юснатуралізму від розуміння правових конфліктів і правових компромісів як елементів живої природи.

Далі перейдемо до пізнання конфліктів і компромісів у праві в межах позитивістської концепції права. При цьому слід зазначити, що у межах цієї концепції праворозуміння правових явищ здійснюється завдяки двом підходам: етатизму і нормативізму.

Згідно з етатистським підходом право завжди є творінням держави або опосередковується державою для того, щоб отримати всі свої правові властивості. За словами А. В. Полякова, у такому разі під правом розуміється сукупність норм (правил поведінки), встановлених та санкціонованих державою у формі закону. При цьому таке пізнання права можливе лише в умовах відповідної правової культури, коли рівень людської правосвідомості від творіння права природою, Богом переноситься на державу, яка у такому разі отримує значення єдиного правотворця. Звідси, право ототожнюється із законом держави [74, с. 86]. Тобто право та всі правові явища стають зовнішнім нормативним порядком, який підтримується за допомогою фізичного примусу з боку держави.

Можна стверджувати, що у межах етатистського підходу право набуває формального характеру і не завжди відображає мораль та моральність, навпаки,

характеризується деспотією та жорстокістю. Зовсім не враховується думка більшості населення щодо неприпустимості встановлення такого права, яке за своєю сутністю є антиморальним та жорстоким. Право у межах етатистського підходу розуміється як воля держави, що закріплена в законі. Таке право залежить від правлячої еліти та апарату управління, а не принципів моральності, добра, справедливості та рівності. Етатистський підхід до права яскраво виражений у вислові В. І. Леніна. За його словами, право є ніщо без апарату управління, який повинен примушувати населення дотримуватись норм, встановлених або санкціонованих державою у формі закону [77, с. 98].

На думку іншого представника етатизму Д. Остіна, єдиним джерелом права, прав та свобод людини є держава. Право є сукупністю чотирьох елементів: наказу, санкції, зобов'язання та влади держави [78, с. 94–110]. З чого випливає, що етатистський підхід до розуміння права не охоплює його аксіологічну складову або надає їй другорядного значення. Такі представники правового етатизму, як К. Бергб [79, с. 34–38] та П. Лабанд [80, с. 10–12] взагалі виключають аксіологічну легітимізацію права із предмета юридичної науки та визнають її недоречною для встановлення ефективного порядку в суспільстві.

Щодо уявлення про конфлікт і компроміс у праві у межах етатистського підходу, то можна стверджувати, що ці явища повністю формалізовані й не охоплюють аксіологічну та комунікативну складові людського буття. Конфлікти у праві виникають тільки у межах тієї поведінки, що передбачена у законі. Способи вирішення таких конфліктів мають насильницький, а не компромісний характер. Пов'язано це з тим, що етатистський підхід виключає комунікативний аспект права і створює привілейованого суб'єкта правовідносин – державу. Іншими словами, всі конфлікти у праві вирішуються державою через апарат управління та примусу, як правило, без урахування позиції іншої сторони в особистих інтересах.

Соціальну шкідливість такого пізнання конфліктів і компромісів у праві важко переоцінити. На практиці це призводить до антиморалістичного правозастосування, занепаду правової культури та встановлення антидемократичних політичних режимів.

У свою чергу нормативістський підхід до права є завершальним етапом позитивістського праворозуміння. Його засновник Г. Кельзен запропонував очистити юриспруденцію від прийомів дослідження, які запозичують з інших галузей знань, а також виключити ідеологічну та аксіологічну складову права. Як результат, він назвав свою теорію «чистою», тому що намагався підкреслити позитивістську ідею про автономність та самодостатність права [81, с. 68]. Нормативізм відрізняється від етатизму тим, що під правом, окрім встановлених або санкціонованих державою формально визначених норм, розуміється і процес їх реалізації на практиці. Отже, завдяки нормативізму, формалізм позитивізму переноситься не тільки на юридичні, а й на інші суспільні відносини. У результаті сучасні представники позитивізму розрізняють правовий вплив та правове регулювання [82, с. 18–21].

За словами О. М. Величко, право є не тільки сукупністю норм – це ще форма реалізації людської поведінки. Звідси, у законі закріплюється не тільки норма поведінки, а і формальна модель реалізації цієї норми, у процесі якої зачіпаються різноманітні суспільні відносини. Закон не тільки закріплює певну модель поведінки, визнаючи її правильною, але й формує певну мету, до якої повинні прагнути як окремий індивід, так і суспільство в цілому [83, с. 188].

З огляду на це, нормативізм характеризується спрямованістю на підвищення соціального авторитету чинного права і вимогою безумовного дотримання його приписів. У межах нормативізму повністю ігнорується теорія природного права у зв'язку з тим, що не існує права, яке не спиралося б на державу, а обов'язковість правових норм формується не на засадах моральності, а на авторитеті інститутів держави. Таке уявлення про право не витримує критики. Так, держава як певна форма організації суспільства з'явилась відносно пізно в історії людства. До неї існували інші форми організації соціуму. Більш того, історія розвитку права свідчить, що право створювалось не вищою державною владою, а підпорядкованими їй органами або населенням. Отже, ототожнення права із офіційним законом держави, тобто обов'язковими правилами, що санкціонуються, встановлюються та визнаються державою, є неправильним [84, с. 115].

Ураховуючи це, вважаємо, що спроба визначити право у «чистому» вигляді без соціального фундаменту призвела до ототожнення держави і права. Заперечення зумовленості права моралістичними засадами, комунікативним зв'язком, абсолютизація державного впливу на правову систему призвели до односторонності нормативістського підходу у пізнанні права та його явищ. Конфлікти і компроміси у праві не є винятком у цьому випадку. Як і у межах етатизму, пізнання конфлікту і компромісу у праві формалізоване і не охоплює аксіологічну складову людського буття. Водночас таке пізнання, на відміну від етатизму, частково охоплює комунікативну складову, що пов'язано з визнанням нормативістською теорією процесу реалізації норм права на практиці.

Слід зазначити, що наявність у нормативізмі комунікативного аспекту не сприяє пізнанню компромісу і конфлікту у праві. Навпаки, кількість правових конфліктів збільшується завдяки правовому впливу на інші сфери соціального буття, а правокомпромісні засоби не застосовуються у зв'язку із монополією держави у суспільстві. Отже, способи вирішення конфліктів у праві набувають насильницького характеру, а правовий компроміс у соціальній сфері не використовується. Останньому відводиться місце тільки у межах правотворчості для можливості вирішення прогалин та колізій у праві. При цьому суб'єктами застосування правового компромісу виступають державні органи та їх посадові особи.

Отже, у межах нормативізму конфлікт у праві у більшості випадків охоплює соціальний конфлікт, що унеможлиблює визначення його ознак та встановлення сутності. Урегулювання конфліктів у праві здійснюється завдяки засобам насильницького консенсусу, а правовому компромісу відведено роль вирішення лише прогалин та колізій формалізованого державою права. Така ситуація із пізнанням конфлікту і компромісу у праві у межах позитивізму зумовлена тим, що ця концепція завжди обслуговувала та продовжує обслуговувати державну владу незалежно від її демократичного або недемократичного характеру. За словами Л. В. Петрової, позитивістське пізнання права тлумачить його не як двосторонній зв'язок прав та обов'язків між державою та суспільством, а як факт одностороннього

волевиявлення держави. Таке розуміння права та його явищ позбавляє їх самостійної цінності та ролі, що призводить до визначення права як частини економічної, політичної або іншої сфери життєдіяльності держави [85, с. 33–35]. На думку Х. Харта, позитивістська концепція права обмежує правопізнання усвідомленням та тлумаченням норм права та встановлених ними відносин і нехтує субстанціонально-ціннісним обґрунтуванням чинного правопорядку. Саме у цьому полягають поверховість та односторонність позитивістського праворозуміння [86, с. 201]. З чого випливає, що позитивістське праворозуміння заперечує соціальний компроміс, а як наслідок – унеможлиблює встановлення правокомпромісних засобів. При цьому такий тип правопізнання затверджує механічне свавілля, що породжує домінування насильницького консенсусу в усіх сферах соціального життя, у тому числі правовій.

Протилежне позитивізму уявлення про право відображає соціологічно-психологічна концепція правопізнання. З точки зору цього типу праворозуміння право є відносно самостійним явищем щодо держави. За словами Р. Паунда, право є самостійним від держави у зв'язку з тим, що існують норми міжнародного, конституційного права та ін., які вільні від примусових санкцій. Тобто існує право, що діє незалежно від примусу і не має у формальному сенсі іншої санкції, окрім тієї, яка охоплюється власною волею або волею іншої особи [87, с. 89–90].

На думку Б. А. Кістяківського, право є первинним явищем, яке існує незалежно від держави. Право живе у суспільстві й відображається у поведінці його членів. Воно не встановлене у параграфах кодексів та не потребує примусу для свого здійснення. Воно є правом, тому що реалізується у соціальному житті й має вид соціального факту [88, с. 550].

Розробник психологічної концепції права Л. І. Петражицький розмежовує позитивне право, яке формулюється державою, та індивідуальне право, яке формується індивідом у процесі життєдіяльності в суспільстві. На його думку, позитивне право є шаблоном правил для значної кількості людей. У свою чергу інтуїтивне (індивідуальне) право визначається особистими умовами та обставинами життя кожної людини. Звідси інтуїтивна засада в праві впливає на розробку та

застосування позитивного права і сприяє попередженню, урегулюванню та упорядкуванню правових конфліктів між суб'єктами [89, с. 188, 480, 502]. Ураховуючи наведені позиції, можна стверджувати, що соціологічно-психологічна концепція правопізнання спрямована на антрополого-комунікативний аспект права і охоплюється ним. Іншими словами, психологічні імперативи, соціальні принципи та позитивні норми формуються у процесі людської комунікації.

Водночас, якщо більш детально проаналізувати психологічну та соціологічну концепції правопізнання окремо одна від одної, то можна побачити, що вони, з одного боку, розширюють обсяг поняття права, а з іншого – його звужують. При цьому в обох випадках зміст поняття права звужується. Результатом цього є збільшення кількості правових конфліктів та відсутність правокомпромісних засобів їх упорядкування.

Так, пізнання права та його явищ лише з точки зору психологічної концепції праворозуміння призводить до того, що право розуміється як сукупність психологічних обов'язків, які мають імперативно-атрибутивний характер. Звідси, право трактується у широкому розумінні як правова психіка, тобто правовому упорядкуванню намагаються піддати індивідуально-емоційні процеси. У результаті інтуїтивне право набуває публічного характеру. Наприклад, у межах інституту юридичної відповідальності достатньо встановити суб'єктивну сторону правопорушення, щоб зробити особу винною, а це породжує правові конфлікти, які мають один можливий напрям вирішення – застосування засобів насильницького консенсусу. Водночас психологічна концепція праворозуміння дає можливість звернути увагу на психологічні особливості людини як суб'єкта права, зокрема встановити рівень її правової культури та правопізнання.

Вважаємо, що психологічний аспект у пізнанні права дуже важливий. Зумовлюється це тим, що правова норма випробовує на собі психологічні переживання конкретного індивіда в процесі її створення, реалізації та існування. Тому для забезпечення матеріальних та духовних інтересів особистості, мирного та справедливого існування людей у правовій системі суспільства доцільно розробляти та встановлювати програму розвитку та підвищення рівня

правопізнання. Помилковою є думка про те, що право є фактом суспільної людської психіки. Так, аналізу одного психологічного аспекту недостатньо для пізнання обсягу та змісту поняття «право», тому що це спричиняє звуження його обсягу, а як наслідок, відсутності правового упорядкування конфліктів і встановлення правокомпромісних засобів. Викликано це тим, що психологічний аспект права не охоплює всі складні та різноманітні суспільні відносини, юридичну техніку, джерела права тощо. Пізнання права з точки зору психологічного аспекту зумовлює розуміння того, що природа права повністю залежить від людської психології. Водночас таке уявлення про право *звужує* обсяг поняття «право» та перебільшує роль психологічного аспекту в пізнанні його сутності.

Пізнання права та його явищ у межах соціологічної концепції також звужує або розширює обсяг поняття «право», що призводить до збільшення правових конфліктів та відсутності правових засобів їх упорядкування. З одного боку, пояснюється це тим, що деякі представники соціологічної юриспруденції, наприклад Р. Паунд [87, с. 91–92], Є. Ерліх [90, с. 12–13], Р. О. Халфіна [91, с. 75–78], тлумачать право як засіб (інструмент) реалізації соціально-важливих цілей, що породжує протиставлення сутності права соціальним цілям. Звідси, правом не охоплюється правопізнання, правова культура, ігноруються моралістичні засади. По суті, соціологічна юриспруденція порушує логіку в тлумаченні права та ігнорує його духовний авторитет у регулюванні суспільних відносин. При цьому збільшується роль судових та адміністративних інстанцій.

Право пізнається як високоспеціалізована форма соціального контролю, що здійснюється на підставі власних приписів у межах судового та адміністративного процесу [92, с. 291]. Іншими словами, розвиток та застосування правових приписів визначається посадовими особами, які застосовують право, наприклад суддями. Так, С. А. Муромцев вважає, що право створюється із норм, які встановлює суд, визначаючи права та обов'язки суб'єктів [93, с. 151]. Тобто, що створює суд, те і є правом [94, с. 559].

Ураховуючи наведене, можна стверджувати, що думка посадових осіб, які застосовують закон, стає вищою від усіх законів, у тому числі й Конституції. З

огляду на це, збільшується кількість правових конфліктів, що упорядковуються посадовими особами за допомогою індивідуально-формалізованих засобів насильницького консенсусу.

За словами В. В. Лазарева, зазначене уявлення про право є дуже небезпечним. Сучасне суспільство не досягло того рівня правопізнання посадових осіб, який дозволяв би не говорити про зловживання правом та посадовим становищем з їх боку. У сучасному суспільстві на пострадянському просторі ще не сформований дієвий механізм захисту від протиправних дій та зловживання правом суддями, прокурорами, адміністрацією та іншими посадовими особами. Для них найдієвішим є застосування позитивних імперативів, заснованих на принципі «дозволено тільки те, що прямо передбачено в законі» [95, с. 106]. Отже, пізнання права як засобу (інструменту) реалізації соціально-важливих цілей звужує обсяг поняття «право», тому що не враховує нормативність як сутнісну ознаку права, а також ігнорує моралістично-гуманістичні засади права. Як результат, кількість правових конфліктів зростає, насамперед у зв'язку з безконтрольною діяльністю судових та інших державних органів, а правова можливість їх упорядкування за допомогою правокомпромісних засобів не береться до уваги.

З іншого боку, представники соціологічної юриспруденції, наприклад Л. Дюгі [96 . 23–27], Г. Д. Гурвич [97, с. 58, 87–90], М. Оріу [98, с. 43–44], розширюють обсяг поняття «право», тому що розглядають його в односторонньому порядку як об'єктивно діюче у суспільстві, нехтуючи при цьому суб'єктивним правом та ідеєю права. Дане тлумачення права призвело до невизначеності критеріїв, за якими можна встановити ознаки, що відрізняють право від інших соціальних явищ. Між тим зміст права, його сутність залежать від різноманітних чинників – економічних, політичних, психологічних та ін.

Невизначеність поняття «право» сприяє створенню умов для поширення конфліктів у праві, а засоби їх упорядкування втрачають правове підґрунтя, що виключає можливість формування та застосування правового компромісу.

Слід зазначити, що розглянуті концепції правопізнання дають одностороннє уявлення про конфлікти і компроміси у праві. Право та правові явища акумулюють

у собі позитивістські, природно-правові та соціально-психологічні характеристики. Звідси, наведені сфери правового буття слід інтегрувати в одне ціле. У результаті право та правові явища можна пізнавати у межах синтетичної (інтегрованої) концепції [99, с. 107–108]. За словами Г. Дж. Бермана, інтегрована концепція права повинна мати філософію, що об'єднує правовий позитивізм, юснатуралізм та соціально-психологічний тип правопізнання [36, с. 340].

До більш гідних спроб сформуванню інтегрований тип правопізнання можна також віднести лібертарну концепцію права [100, с. 11], онтологічне та феноменологічне праворозуміння [101, с. 55; 102, с. 25], статично-динамічну і мінну теорії права [103, с. 78–81; 104, с. 6], аксіологічну концепцію права [105, с. 56–60; 106, с. 87–88], матеріалістичну теорію права [107, с. 83, 121] та ін. Проте жодна з наведених концепцій не виробила механізм об'єднання фундаментальних методологічних підходів до пізнання права. Представники зазначених концепцій використовували для пізнання правових явищ, зокрема конфліктів і компромісів у праві, різноманітні методи аксіології, антропології, феноменології, герменевтики та синергетики. Однак вони, на нашу думку, не змогли виробити єдиного підходу до об'єднання об'єктивної та суб'єктивної сфери права, які формують правову реальність.

На основі аналізу недоліків новітніх концепцій пізнання конфлікту і компромісу можна зробити правомірний висновок, що найбільш інтегрованим методологічним підходом є антропологія зі своїм комунікативним методом дослідження. Звідси вважаємо, що синтезувати методологічні підходи до правопізнання конфліктів і компромісів доцільно за допомогою антрополого-комунікативного підходу.

Узагальнюючи наведений у цьому підрозділі науковий аналіз правопізнання компромісу і конфлікту у межах основних концепцій права, можна стверджувати таке.

Наведені концепції правопізнання дають одностороннє уявлення про конфлікти і компроміси у праві і потребують застосування інтегрованого (синтезуючого) підходу. Інтеграція основних типів правопізнання можлива шляхом

застосування антрополого-комунікативного підходу, який надає більш повне уявлення про правові явища, зокрема конфлікти і компроміси у праві.

1.3. Переваги антрополого-комунікативного підходу до пізнання компромісу і конфлікту в праві

В результаті узагальнення типів правопізнання конфлікту і компромісу в попередньому підрозділі зроблено висновок, що найбільш зручно синтезувати методи дослідження відповідних теорій за допомогою антрополого-комунікативного підходу. Пов'язано це з тим, що на сьогодні існує потреба у формуванні наукового підходу, який зміг би більш органічно інтегрувати феномен людини та формально-логічний підхід, які реалізуються у межах правового упорядкування та впливу. Така інтеграція зумовлена необхідністю забезпечення гуманізації права, яке, незважаючи на свою цінність, у більшості випадків не реалізується належним чином у правозастосуванні, зокрема суддів, прокурорів та інших представників правоохоронних органів.

Саме це і обумовлює мету цього підрозділу:

- виокремлення чинників, що зумовлюють застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження компромісу і конфлікту у праві;
- визначення сутності антрополого-комунікативного підходу до дослідження суспільних категорій;
- з'ясування переваг антрополого-комунікативного типу правопізнання компромісу і конфлікту.

Можна назвати декілька чинників (переваг), які зумовлюють необхідність застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження правового конфлікту і компромісу у праві. По-перше, існує необхідність модернізації загальної моделі взаємовідносин «суспільство – держава – людина», в якій на зміну етатистським та юснатуралістським уявленням повинно прийти пізнання того, що зазначені суб'єкти є насамперед партнерами, які функціонують у людському середовищі й разом вирішують загальні завдання. В іншому випадку, за словами

В. В. Трофимова [108, с. 163], держава, суспільство та людина функціонують у людському середовищі як полюси дуалістичної позиції, а звідси, їх взаємовідносини побудовані на засадах протиріччя взаємопроникнення (компромісу) та взаємовідштовхування (конфлікту). Такий стан справ може призвести до переваги взаємовідштовхування, результатом чого буде посилення процесу дезорганізації людської діяльності й відсутність дієвих засобів для її упорядкування. Виявляється таке взаємовідштовхування, наприклад, у юснатуралізмі, завдяки ототожненню права з правами людини, а у позитивізмі – через перевагу формалізованих державою норм над засадами права.

Отже, подолання конфліктності взаємовідносин у межах класичних типів правопізнання потребує активізації процесу взаємопроникнення між загальним, спеціальним та одиничним (суспільство – держава – людина). Іншими словами, монологічне перебільшення впливу одного із наведених суб'єктів людської життєдіяльності може призвести до деконструктивності суспільних відносин, зокрема правових, тому що у разі відсутності стійкої комунікації між суб'єктами, побудованої за принципом компромісності, вона постійно буде характеризуватись перешкодами або розривами. Слушною виглядає позиція А. В. Полякова, який зазначає, що конфлікт, залежно від ступеня розвиненості та гостроти, може бути охарактеризований і як перешкода в правовій комунікації, і як причина її розриву [74, с. 619].

Ураховуючи зазначений підхід, А. С. Спаський відмежовує охоронну функцію права від захисної. За його словами, реалізація охоронної функції права забезпечує ліквідацію перешкоди в правовій комунікації, яка пов'язана з конфліктами неделіктного характеру (оспорюванням). У свою чергу захисна функція права забезпечує упорядкування правовідносин, юридичним фактом яких є правопорушення (розрив правової комунікації) [109, с. 6–8].

Отже, антрополого-комунікативний підхід за своєю сутністю, яка полягає у взаємозв'язку індивіда та соціуму, спрямований на забезпечення компромісності в сучасній моделі взаємовідносин: суспільство – держава – людина.

По-друге, існує необхідність у модернізації правового забезпечення (охорони та захисту) людської комунікації. Таке забезпечення у більшості випадків повинно реалізовуватись не за допомогою апарату примусу, заборон та обмежень, що відображають насильницький аспект права, а бути побудованим на засобах правового компромісу. При цьому застосування фізичного примусу не виключається, воно тільки із більш інтенсивного та загального має набути форми стимулюючого та індивідуального. З огляду на це у соціальній групі або соціальному середовищі можна нормативно упорядковувати загальні моделі ситуацій. При цьому в правовому забезпеченні слід встановити принцип пріоритету стимулюючого впливу, спрямованого на конкретних суб'єктів¹.

Ідея щодо перебільшення у правовому забезпеченні стимулюючого впливу над примусом висвітлена у працях багатьох вчених-правників. За словами, наприклад, Д. Ллойда, не кожна визначена в законодавстві норма повинна бути забезпечена примусом, хоча останній може бути необхідним елементом ефективної правової системи. При цьому було б помилково вважати ці норми неправовими [110, с. 49]. На думку Г. Еллінека, право є слабким, якщо базується переважно на засобах примусу. Сутність правових норм не стільки у примусі, скільки у стимулюванні та гарантуванні нормальної динаміки суспільного життя [111, с. 245–246]. Як стверджує російський правознавець В. В. Лапаєва, примус не є визначальною ознакою права. Право слід розуміти як результат та засіб соціального компромісу, що допомагає розкрити його інтегровані (об'єднуючі) якості [112, с. 25].

Отже, використання антрополого-комунікативного підходу до пізнання права більше сприяє встановленню правової компромісності у суспільстві, ніж застосуванню інших типів праворозуміння. Пов'язане це з тим, що антрополого-комунікативний підхід заснований на синтезі індивідуального та соціального аспекту права. Індивідуальне пізнається за допомогою антропологічного аспекту, що розкриває внутрішню сторону правової комунікації шляхом відображення

¹ Щодо можливості та ефективності застосування стимулюючо-індивідуального правового впливу напр., див.: Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. – СПб., 2002. – С. 303–305.

орієнтаційної та духовної складової суб'єктів, а соціальне – комунікативного аспекту, що дає усвідомлення про зовнішні взаємовідносини суб'єктів, тобто відображає зовнішню сторону правової комунікації.

По-третє, правову систему доцільно конструювати, враховуючи біполярну модель соціального життя. Адже соціальна комунікація характеризується двома парадигмами. З одного боку, це парадигма компромісу, а з іншого – парадигма конфлікту. Зазначені аспекти соціального буття з онтологічної точки зору є двома діалектично протилежними і водночас об'єднуючими факторами, які впливають на формування всіх сфер діяльності людини, зокрема правової [113, с. 44–47].

За словами Ю. І. Гревцова, компроміс і конфлікт надзвичайно важливі для пізнання принципових питань правової реальності. Ці категорії допомагають пізнати засади правової поведінки суб'єктів, встановити напрям їх діяльності, враховуючи індивідуальний та соціальний аспекти права. Іншими словами, біполярність правового життя відображається у соціальній системі за допомогою двох протилежних, але взаємозумовлених тенденцій людської поведінки – компромісності й конфліктності [114, с. 193–195].

Ю. О. Тихомиров зазначає, що компромісні й конфліктні відносини є джерелом правотворення. Перші відображають солідарність та єдність інтересів, сприяють вибору варіантів правомірної поведінки, а також забезпечують досягнення домовленості між суб'єктами. Такі відносини доцільно регулювати за допомогою права або визнати їх правом. У свою чергу другі із зазначених відносин відображають негативну діяльність суб'єктів, яка зумовлена гедоністичними цінностями та антиморалістичними мотивами, а також природним протиборством суб'єктів. Такі відносини слід завчасно попереджати та, за можливості, урегулювати за допомогою охоронних та захисних норм² [115, с. 84–85].

Згідно з І. Л. Честновим, антрополого-комунікативне пізнання права охоплює психологічний, позитивістський, природний та соціологічний його аспекти.

² Про відмежування правової охорони і правового захисту напр., див.: *Спаський А. С.* Передумови та критерії класифікації спеціально-юридичних функцій права на три самостійні види: регулятивну, охоронну та захисну // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Роль та місце ОВС у розбудові демократичної правової держави»* від 10 квітня 2009 року. – Одеса, ОДУВС, 2009. – С. 71–73.

На нашу думку, антрополого-комунікативне правопізнання конфлікту і компромісу охоплює найкращі аспекти природно-правової та соціолого-психологічної концепцій права і розкриває індивідуальний та соціальний аспекти правового буття людини у біполярному соціумі. Адже, по-перше, найкращими аспектами природно-правової та соціально-психологічної концепцій права, якими збагачено антрополого-комунікативне пізнання права, є наступні: аналіз та розкриття сутності правової реальності, індивідуального та соціального аспекту правового конфлікту і правового компромісу; внутрішнього сенсу правової поведінки людини; правових умов, за яких відбувається його комунікація з іншими суб'єктами; фундаментальних елементів формування правових приписів – антропологічних та комунікативних. Будучи заснованим на синтезі індивідуального та соціального аспектів права, антрополого-комунікативний підхід охоплює індивідуальні соціолого-психологічні якості людини, встановлений позитивними приписами правопорядок, правові звичаї та конкретні життєві ситуації, які можуть піддаватись правовому упорядкуванню [116, с. 53–55].

Отже, біполярна модель соціального буття потребує антропологічного та комунікативного підґрунтя, оскільки за допомогою антропологічного аспекту пізнаються конкретні (індивідуальні) чинники, які спонукали індивіда до конфліктної або компромісної поведінки. У свою чергу за допомогою комунікативного аспекту визначається характеристика та пізнається динаміка конфліктних і компромісних відносин.

Нарешті, існує необхідність створення внутрішньо та зовнішньо несуперечливої теорії пізнання права, зокрема правових конфліктів і правових компромісів. Така теорія повинна синтезувати всю сукупність виявів правового конфлікту і правового компромісу, враховуючи індивідуальний та соціальний аспекти їх динаміки. Звідси пізнання права, зокрема правового конфлікту і правового компромісу, безпосередньо пов'язується із людиною як соціальним елементом і найбільш яскраво виявляється у межах антрополого-комунікативного підходу. За такого розуміння правового конфлікту і правового компромісу ці правові явища не будуть характеризуватись людиноцентристським підходом, який

призводить до підміни сутності права правами людини, на відміну від їх пізнання у межах природно-правової концепції. Пов'язується це із обмеженням волі людини волею інших індивідів, які перебувають з нею у постійній правовій комунікації відповідно до моделі: суспільство – держава – людина. Ця модель у межах антрополого-комунікативного підходу характеризується домінуванням компромісності, що зумовлене сутністю такого підходу, яка полягає у взаємозв'язку індивіда та соціуму.

Водночас фундатор лібертарної концепції права В. С. Нерсесянц заперечує антрополого-комунікативну сутність людини як основу формування усіх правових явищ. Він зазначає, що право існує для людини і заради людини, але не через людину. Іншими словами, не антрополого-комунікативна сутність людини є засадою усіх правових явищ, а сформовані з чистого розуму й існуючі об'єктивно трансцендентальні теологічні правові цінності формальної рівності, свободи та справедливості [117, с. 30, 113].

Вважаємо, що такі аргументи представників лібертарної теорії права можуть призвести до звуження її можливостей у пізнанні правових явищ та процесів, до формування її у вигляді «закритої теорії», тобто теорії права самої в собі. На практиці у більшості пострадянських країн при використанні юснатуралістського підходу та похідної від нього лібертарної юриспруденції формальна рівність, свобода та справедливість із принципів права трансформуються у засоби стримування керівною елітою невдоволеного населення та задоволення власних гедоністичних бажань.

За словами В. В. Лапаєвої, лібертарне праворозуміння явищ та процесів формує найбільш абстрактне поняття «право», фундаментом якого є такі абсолютні цінності, як рівність, свобода та справедливість. При цьому зазначені цінності не можуть бути тільки результатом дії трансцендентального розуму (чистого розуму), вони безпосередньо зумовлені й конкретно-історичним процесом розвитку людини. Іншими словами, саме природа людини як соціальної істоти, яка постійно потребує комунікативних зв'язків, зумовлює динаміку (виникнення, зміну та припинення) права [118, с. 7–9]. Завданням сучасного правника, на нашу думку, є створення типу

правопізнання дійсності у межах якого можна ефективно синтезувати трансцендентальні правові цінності з правореалізаційною практикою.

Слід зазначити, що одним із перших на теренах колишнього СРСР антрополого-комунікативну концепцію права почав досліджувати та розвивати А. В. Поляков. Він довів, що ідеологію прав людини не потрібно культивувати та підміняти нею сутність права, більш правильно закладати у сутність права найбільш важливі соціальні комунікації. Іншими словами, право є невід'ємним елементом життя соціуму. Отже, людина як соціальний суб'єкт не може бути сконструйована без права, прав та обов'язків, які реалізуються у правовій комунікації [74, с. 97–98; 119, с. 12, 16, 19].

У такому розумінні право водночас є: природним (онтологічним), тому що належить до структури буття суспільства; позитивним (штучним), тому що конструюється та формально закріплюється людьми у джерелах права; соціальним, тому що безпосередньо пов'язане з природою людини і не має сенсу без її існування [120, с. 449–450].

З огляду на це можна стверджувати, що за своєю сутністю антрополого-комунікативне пізнання права та його явищ об'єднує теоретичну та практичну сферу буття права. При цьому вважаємо за доцільне доповнити зазначений висновок і стверджуємо, що категорії «правовий конфлікт» і «правовий компроміс» є фундаментальними у антрополого-комунікативній теорії, тому що, як вище доведено, природа людського соціуму конфліктна, а для нормального функціонування усіх його механізмів, зокрема правових, необхідне компромісне регулювання конфліктних комунікацій (відносин).

Отже, антрополого-комунікативний підхід до права, на відміну від інших типів правопізнання, використовує категорії «правовий компроміс» і «правовий конфлікт» для розкриття сутності правової реальності.

Іншою важливою перевагою антрополого-комунікативного підходу до дослідження правового конфлікту і правового компромісу є те, що цей тип правопізнання водночас відображає суб'єктивну та об'єктивну сторони права та його явищ, зокрема розкриває індивідуальний та соціальний аспект правового

конфлікту і правового компромісу. Іншими словами, при застосуванні антрополого-комунікативного підходу до дослідження правового конфлікту і правового компромісу пізнається, з одного боку, внутрішній сенс правової поведінки (правомірної чи неправомірної) людини, а з іншого – правові умови, за яких відбувається його комунікація з іншими суб'єктами.

Яскравим прикладом такого співвідношення є правова поведінка суб'єктів під час дії правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації [121]. Об'єктивними умовами правової поведінки під час дії зазначеного надзвичайного режиму є постійна загроза виникнення конфліктів між суб'єктами, що зумовлено біологічною слабкістю людини та неможливістю у більшості випадків ефективно боротись із техногенними та природними надзвичайними ситуаціями. Підтвердженням цьому є техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС, яка призвела до масштабних людських, матеріальних та екологічних втрат.

Іншими словами, надзвичайні умови є найвищим конфліктним середовищем для людини – держави – суспільства, коли навіть найбільш правосвідомі особи піддаються внутрішньому інстинкту самозбереження і здатні на конфліктні дії, зокрема насильницького характеру, з метою збереження власних прав та свобод. За надзвичайних умов компромісність у правовідносинах забезпечується саме завдяки дії відповідного надзвичайного адміністративно-правового режиму шляхом застосування охоронного правового впливу з боку держави, її органів та посадових осіб.

Отже, суб'єкти правовідносин, що виникають в процесі дії адміністративно-правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації, зазнають постійного охоронного (стимулюючого) впливу, який зумовлюється застосуванням охоронних заходів, передбачених положеннями відповідного надзвичайного законодавства та відсутністю правопорушень, як основної ознаки застосування захисної функції права³. Звідси комунікативний аспект правової діяльності суб'єктів за наведених

³ Про розмежування категорій «правова охорона» та «правовий захист» див.: *Спаський А. С.* Сфера застосування категорії «правовий захист» у правовому забезпеченні прав та свобод людини і громадянина // Матеріали регіональної науково-практичної конференції «Дотримання прав та свобод людини і громадянина: сучасний стан, проблеми та шляхи вирішення», 24 грудня 2008 року. – Одеса, ОДУВС, 2008. – С. 294–297.

умов має компромісний характер. Щодо антропологічного аспекту правової діяльності суб'єктів у надзвичайних ситуаціях природно-техногенного характеру, то за таких умов він, як правило, характеризується конфліктністю, що зумовлено сутністю природи людини як біологічної істоти.

Перш ніж перейти до третьої переваги антрополого-комунікативного підходу до пізнання конфлікту і компромісу у праві слід зазначити, що в соціально-неоднорідному суспільстві індивід тільки тоді стає особистістю, коли його залучено до суспільних відносин. Водночас динаміка цих відносин здійснюється у соціально-неоднорідному суспільстві, тому інтереси суб'єктів, які у них беруть участь, різні. Звідси правотворець встановлює правові приписи на засадах інтересів особистості, при цьому обов'язково ураховуючи вимоги, що ставляться суспільством, державою та соціальною групою до поведінки особистості [122, с. 20].

Отже, можна стверджувати, що фундаментальними елементами формування правових приписів є, з одного боку, антропологічна складова, а з іншого – комунікативна. На підтвердження цього висновку наведемо декілька позицій науковців щодо взаємозв'язку індивідуального (антропологічного) і соціального (комунікативного).

За словами А. П. Семітко, інтереси кожного та окремої особистості можуть бути забезпечені лише за умови забезпечення інтересів усього соціального цілого шляхом закріплення у правових приписах [123, с. 189]. Відповідні відносини із встановлення, зміни, припинення та забезпечення інтересів індивіда, держави, суспільства мають комунікативний (двосторонній) характер, тому що не існує відносин суб'єкта з самим собою, він для досягнення результату завжди взаємодіє з іншим суб'єктом. З огляду на це І. Сабо зазначає, що говорити про права та інтереси природної, ізольованої людини, окремо взятої та відособленої від подібних йому індивідів, – це внутрішнє протиріччя. Суб'єктивні права людини виявляються лише в її відносинах з іншими людьми, лише в суспільних зв'язках і тільки в такому розумінні мають сенс [124, с. 74–75].

Враховуючи зазначене, Р. І. Кондратьєв стверджує, що у правових дослідженнях слід запровадити принцип взаємодії індивідуального та соціального

[122, с. 21]. Звідси, як правильно зазначає Н. С. Пілюгіна, зароджується ідея конфлікту в правосвідомості та починається його реалізація у правовій поведінці людини. Пов'язано це з тим, що, з одного боку, людина має суб'єктивну розумову діяльність, а з іншого – вона перебуває під впливом об'єктивного соціального функціонування суспільства. Внутрішні та зовнішні правоконфліктні вияви долаються за допомогою відповідних правокомпромісних засобів, серед яких і самовиховання, яке здійснюється на засадах загальноморалістичних принципів та конкретно правових приписів [125, с. 15–17].

Іншими словами, за допомогою застосування антрополого-комунікативного підходу конфліктність та компромісність суспільних відносин можна виявити на стадії правоутворення, коли враховуються індивідуальні інтереси особистості при формуванні та санкціонуванні правових норм, що є обов'язковими для кожного суб'єкта у суспільстві.

Такий підхід відповідає засадам правової демократичної держави, коли інтереси індивіда, з одного боку, враховуються правотворцем, що є підтвердженням компромісності у правовідносинах індивід – держава – суспільство і відображає антропологічний характер правових норм. З іншого боку, кожен суб'єкт зобов'язаний дотримуватись та виконувати встановлені правові приписи шляхом участі у відповідних правових зв'язках з іншими суб'єктами, що відображає комунікативний характер права.

У межах правової комунікації постійно виявляються правові конфлікти як внутрішні (наявність правових колізій та прогалин у праві), так і зовнішні (порушення суб'єктами права відповідних правових приписів), а для їх урегулювання можуть застосовуватись засоби насильницького консенсусу (у недемократичних та неправових державах) та засоби правового компромісу (у демократичних та правових державах).

Отже, застосувавши антрополого-комунікативний підхід до пізнання права та його явищ, можна виявити компромісно-конфліктний характер як норм права, так і правовідносин. Слід також зазначити, що за допомогою застосування антрополого-комунікативного підходу правнику відкривається можливість дослідити соціальний

аспект внутрішніх конфліктів у праві (правових колізій та прогалин у праві) та компромісність правової системи, адже соціальний аспект зовнішніх правових конфліктів виявляється за допомогою застосування будь-якого з типів правопізнання. Пов'язано це з тим, що зовнішні правові конфлікти характеризуються наявністю правової комунікації, яка не може бути у суб'єкта права сама з собою, тобто соціальний аспект діє у зв'язку із функціонуванням суб'єктів права, які вступають у правові відносини з іншими суб'єктами.

За словами І. Л. Честнова, компромісність правової системи при застосуванні антрополого-комунікативного підходу виявляється у діалогічному бутті права, взаємозв'язку ідеального та матеріального, зовнішнього та внутрішнього та інших протилежних елементів, що формують структуру правової реальності й виявляються у правових формах, зокрема правокompromісних, наприклад, діалог норми права та правовідносин, права та закону тощо [126, с. 4–5].

Щодо виявлення соціального аспекту у внутрішніх правових конфліктах при застосуванні антрополого-комунікативного підходу, то він безпосередньо може бути пізнаний завдяки легалізації та легітимізації правових норм. На думку Ю. Хабермаса, існують два критерії легалізації та легітимізації правових норм. Перший відображає позитивістський підхід до права, що виявляється у легалізації та легітимізації норм права шляхом правотворчого процесу. Тобто легалізація та легітимізація правових норм зводиться до формалізованого та прийнятого закону, судового рішення та адміністративного акта. Звідси можна стверджувати, що у межах позитивістського підходу право розглядається як засіб управління, а його легалізація та легітимізація обмежується дотриманням нормотворчого процесу.

У свою чергу інший критерій відображає антрополого-комунікативний підхід до права, що виявляється у легалізації та легітимізації норм права шляхом не тільки нормотворчого процесу, а й завдяки матеріальному обґрунтуванню, яке відображається у комунікативних зв'язках суб'єктів. Основні з цих зв'язків зазнають юридизації, результатом якої є легітимовані правові інститути. Іншими словами, встановлені правові норми акумулюються правовими інститутами, що орієнтують їх на існуючі соціальні інститути та юридично відтворюють варіанти

правової комунікації. Отже, змістом легалізації та легітимації правових норм у межах антрополого-комунікативного пізнання є діяльність суб'єктів із створення, санкціонування, встановлення та оприлюднення правових текстів, а також пов'язані з цим процеси пізнання та взаємодії [118, с. 48–49].

Отже, компромісність правової системи досягається завдяки не лише формальній легалізації правових норм, а і відповідній легітимації їх у правовідносинах. Процес легітимації норм права у правовідносинах дозволяє виявити правові колізії та прогалини в праві, що і відображає соціальний аспект внутрішніх правових конфліктів. У свою чергу динаміка правовідносин має антрополого-комунікативний характер, що підтверджує перевагу застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження правових конфліктів і правових компромісів.

Яскравим прикладом компромісності правової системи України є діяльність Конституційного Суду України, яка здійснюється у межах конституційних правовідносин (антрополого-комунікативний аспект). При цьому тлумачення Конституційним Судом України положень нормативно-правових актів України дає можливість виявити внутрішні правові конфлікти у процесі не тільки легітимації правових норм, а й їх легалізації, що відображає соціальний аспект таких конфліктів. З огляду на це, слід розмежувати тлумачення Конституційним Судом України положень законів та інших нормативно-правових актів. Так, наприклад, згідно з Конституцією України [128, ст. 94, 106, 150] Президент України може звернутись до Конституційного Суду України з приводу відповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції України. Водночас результатом такого звернення буде різний соціальний аспект внутрішнього правового конфлікту, який виявляється у зовнішніх конфліктних відносинах між Президентом України, з одного боку, та Верховною Радою України або Кабінетом Міністрів України, з іншого.

У разі виникнення відповідного правового конфлікту, який має внутрішню сутність (положення відповідного Закону України) та зовнішню форму (процес легалізації та легітимації відповідного Закону України) між Президентом України

та Верховною Радою України, Президент України відповідно до п. 30 ч. 1 ст. 106 Конституції України має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. При цьому у разі подолання Верховною Радою України відповідно до ст. 94 Конституції України права вето Президента України, він може згідно зі ст. 150 Конституції України звернутись до Конституційного Суду України щодо відповідності норм прийнятого парламентом закону Конституції України. Хоча звернення до Конституційного Суду України не зупиняє дію прийнятого закону Верховною Радою України.

Отже, у зазначеному випадку соціальний аспект внутрішнього правового конфлікту охоплює як легалізацію, так і легітимацію правових норм.

У свою чергу у разі виникнення правового конфлікту, який має внутрішню сутність (положення відповідного нормативно-правового акта Уряду) та зовнішню форму (процес легалізації та легітимації відповідного нормативно-правового акта Уряду) між Президентом України та Урядом України, Президент України відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України має право зупинити дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності їх Конституції України. Водночас Президент України повинен звернутись до Конституційного Суду України щодо визначення конституційності зупинених актів або окремих їх положень.

Отже, у зазначеному випадку соціальний аспект внутрішнього правового конфлікту, як правило, охоплює тільки легалізацію правових норм. Щодо процесу легітимації правових норм для виявлення та дослідження соціального аспекту внутрішнього правового конфлікту, то у даному разі він має місце тільки у тому разі, якщо зупинено деякі положення акта Уряду, а інші його норми діють і реалізуються у правовідносинах⁴.

⁴ Автор підтримує позицію тих науковців, які розглядають реалізацію норм права тільки у межах правовідносин, зокрема загальних юридичних відносин, див.: *Общая теория государства и права: Учебник* / В. С. Афанасьев, Н. Л. Гранат и др.; Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – С. 230; *Теория государства и права: Курс лекций* / Под ред. М. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2000. – С. 534–545.

Враховуючи вищенаведену позицію Ю. Хабермаса, В. Ю. Вобліков зазначає, що правова норма має певну форму текстуального відображення (ця форма є результатом діяльності суб'єкта правотворчості (комунікатора) і адресується відповідним суб'єктам (учасникам правовідносин), які певним чином інтерпретують значення правового тексту (розуміючи сенс зазначеного тексту відповідно до рівня своєї правосвідомості) і реалізують його положення у власній поведінці. При цьому можна дослідити характер загальної комунікації між суб'єктом правотворення та іншими суб'єктами права. Так, якщо поведінка учасників правовідносин відповідає моделі, що міститься у диспозиції правової норми, то така поведінка є правомірною і не потребує втручання у цю діяльність спеціально уповноважених суб'єктів держави. Іншими словами, правові комунікації, що відповідають моделі, яка встановлена правовими текстами, формують, як правило, компромісні правовідносини суб'єктів, винятком з цих відносин є деякі правоохоронні відносини, що пов'язані з цивільними та господарськими судовими процесами. І навпаки, якщо поведінка є неправомірною, то спеціально уповноважені державою суб'єкти забезпечують реалізацію приписів правових текстів, у тому числі застосовуючи для цього примус. Тобто правові комунікації, що не відповідають моделі, встановленій правовими текстами, формують конфліктні правовідносини, до яких можна віднести правоохоронні та правозахисні відносини [129, с. 21–23].

Отже, упорядкування правом компромісу і конфлікту та динаміка правового конфлікту і правового компромісу щільно пов'язані з комунікативним процесом інтерпретації людиною об'єктивованих правових текстів, які є джерелами прав та обов'язків суб'єктів, що реалізуються у відповідних правовідносинах. У такому ракурсі пізнання правового конфлікту і правового компромісу слід погодитись із думкою Т. М. Дрідзе, яка полягає у тому, що поза інтерпретацією право не можна пізнати. Право є тим, що інтерпретується як право. Право є там, де виникає можливість та необхідність комунікативно діяти [130, с. 139–140]. Будь-яка діяльність, як і текст, має знаково-символічний характер, тобто формується завдяки знакам, нормам, правилам та певним значенням. Це дає змогу виявити

співвідношення упорядкованої поведінки суб'єктів із об'єктивованим правовим текстом, тобто пізнати відповідність правової поведінки суб'єктів правовій моделі, закріпленій у правовому тексті [131, с. 48, 101–102]. Тому право, з одного боку, не можна пізнати без об'єктивації у відповідній формі та навантаження конкретним соціально-культурним змістом (цим відображається антропологічний його аспект), а з іншого – воно має отримати відповідну легітимацію у відповідних правовідносинах шляхом визнання права суб'єктами, зокрема більшою частиною суспільства (цим відображається комунікативний аспект пізнання права) [132, с. 218–219]. Отже, за допомогою антрополого-комунікативного підходу найбільш повно пізнається сутність правового конфлікту і правового компромісу в процесі легалізації та легітимації правових норм.

Ще однією перевагою застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження компромісу і конфлікту у праві є характер буття цих правових явищ. Саме антрополого-комунікативний підхід дозволяє виявити взаємозв'язок трансцендентного та іманентного у процесі упорядкування конфліктів і компромісів. Такий висновок пов'язаний з тим, що трансцендентне в праві – це зовнішні щодо права як цілого соціальні чинники, які виявляються у поведінці суб'єктів, що здійснюється у правовідносинах. У свою чергу іманентне в праві – це правові норми, процес їх правоутворення та реалізація у правовідносинах. За словами І. О. Ільїна, право зумовлюється взаємозв'язком трансцендентного та іманентного. При цьому такий взаємозв'язок має конфліктний або компромісний характер [133, с. 125–126]. Звідси, як слушно зазначає П. Шлаг, найбільш важливим для буття права та його дослідження є стан діалогу (компромісу) між трансцендентним та іманентним. При цьому трансцендентне є генетичною та функціональною засадою права, а іманентне – спеціально-юридичною складовою буття права [134, с. 1200–1210].

Водночас у багатьох випадках зазначений діалог не відбувається у зв'язку з комунікативною природою суб'єктів, яка реалізується як у компромісних, так і у конфліктних відносинах, зокрема правових. Звідси впливає, що право не може бути відокремлене від інших соціальних явищ і не є самодостатнім феноменом,

закритою системою, яка функціонує за власними законами поза буттям суспільства. Іншими словами, для всебічного пізнання права необхідне його дослідження з точки зору внутрішнього (антропологічного) та зовнішнього (комунікативного) буття людини.

Ураховуючи комунікативно-антропологічну методологію [135, с. 450–451; 136, с. 30–35], можна виявити особливості компромісу і конфлікту у праві у трансцендентній та іманентній складовій права. Так, правові компроміси і правові конфлікти у межах іманентної складової права найбільш чітко можна виявити під час антрополого-комунікативного аналізу правових текстів. Зазначений аналіз зумовлюється виконанням таких завдань.

По-перше, на підставі антрополого-комунікативного аналізу правових текстів можна отримати емпіричні дані про правові умови життєдіяльності індивіда, групи (об'єднання) людей, держави та суспільства [137, с. 75–80].

По-друге, за допомогою зазначеного аналізу можна виявити найбільш гострі проблеми та рівень ефективності правового регулювання відносин між суб'єктами права, модель яких закріплена у правовому тексті [138, с. 54–58].

Нарешті, застосування антрополого-комунікативного аналізу дозволяє виявити найбільш перспективні методи правової регламентації з точки зору комфортності (компромісності) реалізації людьми правових установок [139, с. 78–87].

Слід зазначити, що антрополого-комунікативний аналіз правових текстів здійснюється у межах таких стадій.

1. Теоретико-аналітична стадія, яка полягає у визначенні цілей правового документа або цілей правового регулювання.

У межах цієї стадії пізнається стан суспільства, суспільних відносин як кінцевий результат правового регулювання, а також доступність, зрозумілість правового тексту з точки зору правил юридичної техніки, можливість до переконання (компромісу), спрямування правосвідомості людини до досягнення узгодженості у комунікаціях з іншими суб'єктами.

2. Змістовно-онтологічна стадія, яка полягає в аналізі правового регулювання, модель якого міститься в юридичному тексті (документі).

У межах цієї стадії пізнається зміст правового регулювання в цілому, конкретність та логіка юридичного упорядкування діяльності суб'єктів з точки зору зручності реалізації способів та елементів такого регулювання. На цій стадії також можна виявити наявність правових механізмів, які реалізуються за допомогою або переконання, або примусу і мають відповідно компромісний або конфліктний характер.

3. Змістовно-комунікативна стадія, яка полягає у дослідженні спеціально-юридичного впливу права на діяльність людини, групи людей (об'єднань людей) та суспільства і вивченні динаміки правовідносин, що здійснюються завдяки правовому тексту (документу).

У межах цієї стадії пізнається сутність та вид правовідносин, характер забезпечення правовим текстом основних прав та свобод людини, суб'єктивні та частково об'єктивні оцінки правового тексту (документа) [135, с. 451–452].

У свою чергу правові компроміси і правові конфлікти у межах трансцендентної складової права найбільш чітко виявляються у динаміці правовідносин. При цьому, як правильно стверджується у юридичній літературі [110, с. 12–13; 125, с. 8–9], правові конфлікти, пов'язані з динамікою правовідносин, виявляються як у теорії, так і у практиці.

У теоретичній площині правові конфлікти пов'язані з аналізом не суб'єктно-суб'єктних відносин, урегульованих нормами права – правовідносин, а суб'єктно-об'єктних відносин, що притаманні науці управління, які відображають характер зв'язку суб'єкта та об'єкта діяльності [110, с. 14–16]. У підсумку це призводить до двоїстого категоріального апарату у правознавстві, термінологічної плутанини і, як наслідок, до помилкового праворозуміння та правореалізації суб'єктами права.

За словами Н. С. Пілюгіної, головне завдання антрополого-комунікативного методу правового пізнання – це зміна правосвідомості щодо застосування замість суб'єктно-об'єктних відносин суб'єктно-суб'єктних, тобто включення перших у обсяг других [125, с. 11–17].

Автор підтримує позицію тих науковців, які довели, що відображення діяльності через поняття «суб'єктно-об'єктних відносин» є притаманним сфері управлінських, політичних наук, при вивченні проблем вибору оптимальних форм управлінського впливу владного суб'єкта на суспільні системи, а також при дослідженні стратегічних цілей та засобів цього впливу. Водночас за допомогою цього поняття не слід ідентифікувати діяльність у сфері юриспруденції, автоматично переносити його у правознавство, предметом вивчення якого є урегулювання вольових суспільних відносин, тобто не окремих впливів (або системи односторонніх впливів, навіть побудованої з урахуванням активної участі об'єкта управління у процесі останнього), а завжди взаємодія індивідів та їх об'єднань, модель якої закріплена у правових нормах. Звідси категорія «діяльність» (діяльність держави, фізичних та юридичних осіб) в юриспруденції завжди виступає як категорія підпорядкована щодо категорії «правовідносини», тобто вона визначає фактичну поведінку їх учасників. Так категорія «діяльність» має цінність для правової науки в ракурсі дослідження співвідношення реальної поведінки учасників правовідносин з їх правами та обов'язками [110, с. 5–6,].

Отже, антропологічно-комунікативний метод пізнання права, на прикладі дослідження теорії правовідносин, допомагає виявити правові конфлікти у межах теоретичної площини трансцендентної складової права.

Щодо практичної площини трансцендентної складової права, то правові конфлікти та правові компроміси безпосередньо виявляються у динаміці правовідносин. Яскравим прикладом цього є запропонована в літературі класифікація правовідносин на регулятивні, охоронні та захисні, про що ми згадували на початку цього підрозділу [119, с. 7–8].

Звідси, як зазначає А. С. Спаський, існують випадки, коли для розмежування функцій права недостатньо критерію наявності або відсутності примусу. У таких ситуаціях критерієм розмежування регулятивної та охоронної функцій права є характер юридичного конфлікту та наявність або відсутність процесу реалізації права на захист [109, с. 8–9].

При цьому, на думку А. В. Полякова, правовий конфлікт, залежно від ступеню розвиненості та гостроти, може бути охарактеризований і як перешкода в правовій комунікації, і як причина її розриву (правопорушення) [74, с. 619–620]. Відповідно до такого підходу реалізація охоронної функції забезпечує ліквідацію перешкоди в правовій комунікації, яка пов'язана з конфліктами неделіктного характеру. У свою чергу регулятивна функція права характеризується компромісною моделлю поведінки суб'єктів, а захисна виявляється у зв'язку із вчиненням правопорушення (конфлікту деліктного характеру).

Отже, антрополого-комунікативний метод пізнання права на прикладі дослідження здійснення динаміки правовідносин, допомагає виявити правові конфлікти у межах практичної площини трансцендентної складової права.

З огляду на це, можна стверджувати, що загальновизнані формально-логічні методи пізнання права не дозволяють виявити особливості конфліктів і компромісів у межах правових текстів. Крім того, застосування зазначених методів не створює теоретичного та емпіричного фундаменту для зміни парадигми правотворення та гуманізації (компромисності) правового регулювання.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Найбільш повно конфлікти і компроміси у праві можна пізнати на державному рівні життєдіяльності соціуму. Пов'язано це з тим, що конфлікт і компроміс на державному рівні набувають таких ознак, як запровадження професіоналізації учасників правового конфлікту; наявність діалектичного взаємозв'язку конфлікту і компромісу у праві, що зумовлено встановленням сфери правового життя населення держави; функціонування механізму держави для забезпечення урегулювання правових конфліктів правокомпромісними засобами тощо.

2. У політико-правовій думці Стародавнього Китаю і Стародавньої Індії розкрито такі засади, необхідні для повноцінного функціонування засобів компромісу у праві:

– побудова норм позитивного закону на принципах добродієвості та моральності (Конфуцій, Мо-цзи);

– наявність закріплених на законодавчому рівні засобів переконання та примусу, перші з яких мають пріоритетний характер, а другі повинні застосовуватись на засадах рівності та пропорційності (розмірності) (Будда, Лао-цзи);

– запровадження тлумачення людьми, здебільшого професійними групами, природних законів з метою спрямування таких тлумачень на удосконалення положень законодавства держави (Будда, Хань Фей).

Водночас законодавче закріплення отримували не засоби правового компромісу, а положення теорії насильницького консенсусу (Каутілья, Шан Ян), які використовувались правлячою елітою для подолання конфліктних ситуацій, зокрема правових.

3. На підставі аналізу дослідження компромісу і конфлікту у праві в правовій думці Стародавньої Греції і Стародавнього Риму можна виявити передумови формування цих юридичних категорій.

На підставі узагальнення інтелектуальних надбань політико-правової думки стародавніх часів зроблено висновок, що для запровадження в законодавстві компромісу і конфлікту у праві доцільно законодавчо закріпити:

- принцип верховенства права з тим, щоб норми, які містяться у приписах законів, будувалися на засадах справедливості та правової рівності людей (Аристотель, Солон, Цицерон);

- засади демократичного ладу держави з тим, щоб правовий принцип рівності всіх перед законом, який є правовим, став реальним (Протагор, Юліан, Фрасімах);

- врахування висновків правової доктрини та правотлумачної діяльності юристів-фахівців, їх вимог до формування владних структур (Модестін, Павел, Юліан);

- моделі конфліктних відносин (Геракліт, Піфагор, Сократ);

- засади правового режиму злагоди (згоди) і стабільності (Аристотель, Сенека, Цицерон).

4. За допомогою аналізу та синтезу наукових ідей західноєвропейських та американських мислителів нового часу вперше у вітчизняній юриспруденції було сформульовано принципи правового конфлікту і правового компромісу, до яких віднесено:

- принцип правової рівності, заснований на справедливості при застосуванні правокомпромісних засобів (І. Кант, Дж. Локк);

- принцип об'єктивації форми та змісту правового конфлікту (Гегель, Т. Джефферсон);

- принцип врахування позиції меншості й дотримання процедури загального волевиявлення більшістю голосів (Гегель, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).

Наведені принципи слід законодавчо закріпити (з корекцією на сьогодні) з метою ефективного упорядкування правових конфліктів правокомпромісними засобами.

У дослідженнях західноєвропейських та американських мислителів також виявлено та розвинуто історичний аспект пізнання конфлікту і компромісу у праві

та його негативної форми — насильницького консенсусу, який домінував у працях Т. Гоббса, Н. Макіавеллі, Г. Спенсера та ін.

5. Зміна змісту фундаментальних засад юснатуралізму (свободи, рівності та справедливості) шляхом отождоження права з правами людини; обґрунтування людиноцентриського підходу, власної винятковості та принципу природного відбору; нехтування моралістичними засадами життєдіяльності та ін. сприяє формуванню правових конфліктів і занепаду ідеї правокомпромісності.

6. Існує чотири теоретико-методологічні напрями пізнання конфлікту і компромісу у праві в межах теорії юснатуралізму:

- як елементи живої природи;
- у релігійному аспекті;
- у контексті теорії прав людини;
- як елементи правової матерії.

Останній напрям пізнання конфліктів і компромісів у праві у межах теорії юснатуралізму є найбільш наближеним до природного розуміння права.

6.1. Правовий конфлікт і правовий компроміс як елементи живої природи є за своєю сутністю природно-соціальними, сфера дії яких не пов'язана із спеціально-юридичним упорядкуванням суспільного життя.

Динаміка конфліктів і компромісів у праві безпосередньо залежить від вирішення питань моралі, яка формується у суспільстві. Тому в процесі прогресу певного розвитку суспільства кожного разу можна виявити, що вимоги суспільної доцільності, пов'язані з природою речей, зрештою, не збігаються з критеріями справедливості, свободи, гуманності та рівності. Це відкриває можливості для застосування антиправових заходів та засобів насильницького консенсусу, обґрунтовуючи їх соціально-історичною необхідністю (розвитком природних процесів), тобто ідеалами, що створені завдяки природному розвитку людини і домінують в конкретний час у суспільстві.

6.2. Конфлікт і компроміс у праві у релігійному аспекті займають сферу не тільки соціальну, але й духовну. Релігійний аспект юснатуралізму важливо використовувати при запровадженні правокомпромісних засобів упорядкування

правових конфліктів, однак розглядати правовий конфлікт та правовий компроміс тільки у межах цього аспекту юснатуралізму є помилковим.

6.3. Конфлікт і компроміс у праві в контексті теорії прав людини характеризуються відсутністю морально-моралістичних заборон і домінуванням принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Це призводить до виникнення різноманітних юридичних конфліктів і занепаду правокомпромісних засобів їх подолання.

6.4. Конфлікт і компроміс у праві як елементи правової матерії усвідомлюються як результат людського існування. При цьому їх динаміка здійснюється під впливом формальної ідеальної правової моделі, яка повинна бути закріплена в законодавстві.

Діалектичний взаємозв'язок ідеальної форми та змісту конфлікту і компромісу у праві, можливий тільки завдяки людському існуванню, позитивно відрізняє цей підхід юснатуралізму від розуміння правових конфліктів і правових компромісів як елементів живої природи.

7. Існує відмінність між етатистським та нормативістським підходом у пізнанні конфліктів і компромісів у праві, яка полягає в охопленні нормативізмом комунікативної складової, що пов'язано із пізнанням нормативістською теорією процесу реалізації норм права на практиці. Позитивістське праворозуміння заперечує соціальний компроміс, а як наслідок, унеможливорює встановлення правокомпромісних засобів. При цьому цей тип правопізнання затверджує механічне свавілля, що породжує домінування насильницького консенсусу в усіх сферах соціального життя, в тому числі у правовій.

7.1. Конфлікт і компроміс у праві у межах етатистського підходу повністю формалізовані й не охоплюють аксіологічну та комунікативну складові людського буття. Правові конфлікти виникають лише у межах тієї поведінки, що передбачена у законі. При цьому способи упорядкування таких конфліктів мають насильницький, а не компромісний характер.

7.2. У межах нормативізму конфлікт у праві у більшості випадків охоплює соціальний конфлікт, що унеможливорює визначення його ознак та встановлення

сутності. Упорядкування правових конфліктів здійснюється завдяки засобам насильницького консенсусу, а правовому компромісу відведено роль лише подолання прогалин та колізій формалізованого державою права.

8. Конфлікти і компроміси у праві проаналізовано у межах соціологічно-психологічного праворозуміння, що надало змогу виявити наступні недоліки такого пізнання.

8.1. У межах психологічного типу праворозуміння обсяг поняття «правовий компроміс» і «правовий конфлікт» збільшується або звужується. Характерно, що у обох випадках зміст цих понять звужується. Результатом цього є збільшення кількості правових конфліктів та відсутність правокомпромісних засобів їх упорядкування.

У широкому розумінні конфлікти і компроміси у праві аналізуються як явища правової психіки, тобто спостерігається намагання упорядковувати індивідуально-емоційні процеси за допомогою права. У результаті інтуїтивне право набуває публічного характеру, що породжує правові конфлікти, які мають один можливий напрям упорядкування — застосування засобів насильницького консенсусу.

У вузькому розумінні конфлікти і компроміси у праві розглядаються тільки з точки зору психологічного аспекту, що призводить до розуміння того, що природа права повністю залежить від людської психології. У результаті – відсутність правового упорядкування конфліктів та встановлення правокомпромісних засобів. Спричинено це тим, що психологічний аспект права не охоплює всі складні та різноманітні суспільні відносини, юридичну техніку, джерела права тощо.

8.2. У межах соціологічного типу праворозуміння обсяг поняття «правовий компроміс» і «правовий конфлікт» також збільшується або звужується. А зміст цих понять звужується. У широкому розумінні немає змоги визначити сутність конфліктів і компромісів у праві. Пов'язано це з невизначеністю критеріїв, за якими можна встановити ознаки, що відрізняють право від інших соціальних явищ. У результаті такої невизначеності поняття «право» створюються умови для поширення правових конфліктів, тоді як засоби їх упорядкування не мають під

собою правового підґрунтя, що виключає можливість формування та застосування правового компромісу у праві.

При застосуванні вузького соціологічного пізнання збільшується кількість конфліктів у праві, а їх упорядкування здійснюється посадовими особами за допомогою індивідуально-формалізованих засобів насильницького консенсусу. Водночас правова можливість упорядкування конфліктів у праві за допомогою правокомпромісних засобів не береться до уваги.

9. Існують чинники, які зумовлюють переваги застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження конфлікту і компромісу у праві. До таких чинників належать:

- нагальність модернізації загальної моделі взаємовідносин «суспільство – держава – людина», в якій зазначені суб'єкти повинні бути насамперед партнерами, які функціонують у людському середовищі і разом вирішують загальні завдання;

- необхідність удосконалення правового забезпечення людської комунікації, яке повинно реалізовуватись не за допомогою апарату примусу, заборон та обмежень, що відображають насильницький аспект права, а бути побудованими на засобах правового компромісу;

- наявність та функціонування біполярної моделі соціального життя, у якій соціальна комунікація характеризується двома парадигмами: з одного боку, парадигмою компромісу, а з іншого – парадигмою конфлікту.

10. Перевагами антрополого-комунікативного типу правопізнання конфлікту і компромісу є такі:

- дослідження моделі взаємовідносин «суспільство – держава – людина» як дуалістичного протиріччя конфлікту і компромісу;

- пріоритетність застосування стимулюючого правового впливу, що зумовлює компромісний характер правовідносин;

- розкриття індивідуального та соціального аспектів динаміки правокомпромісних і правоконфліктних відносин;

– функціонування конфлікту і компромісу як сутнісних засад права, що, на відміну від інших типів правопізнання, допомагає відобразити усі аспекти правової реальності;

– виявлення соціального аспекту (процесу легалізації та легітимізації правових норм) внутрішніх правових конфліктів та компромісності правової системи;

– об'єктивація конфліктів і компромісів у праві у певну форму (правовий текст) та реалізація у відповідних правовідносинах;

– пізнання сутності компромісу і конфлікту у праві в процесі легалізації та легітимації правових норм;

– встановлення взаємозв'язку трансцедентного та іманентного у процесі правового упорядкування конфліктів і компромісів.

11. За допомогою антрополого-комунікативного підходу здійснюється синтез усіх виявів компромісу і конфлікту у праві, що пов'язано із дослідженням людини як індивіда та соціального елемента.

Нарешті, антрополого-комунікативне пізнання об'єднує теоретичну та практичну сферу буття компромісів і конфліктів у праві.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПРОМІСУ І КОНФЛІКТУ В ПРАВІ

2.1. Природа та сутність компромісу і конфлікту як суспільних категорій

Загальновідомо, що виникнення у суб'єктів прав та обов'язків зумовлене наявністю соціальної, а не лише індивідуальної поведінки, яка співвідноситься зі змістом їх можливостей та зобов'язань, що свідчить про перебування їх (суб'єктів) у зворотному зв'язку. На думку А. В. Полякова, сутність права – це безперервний процес виникнення, зміни та припинення міжсуб'єктних правових комунікацій. При цьому правові норми за своєю природою є результатом інформаційно-ціннісного та функціонально-спонукаючого правового впливу на суб'єктів, а їх існування можливе лише у межах соціуму [74, с. 616–617]. Іншими словами, права не існує, якщо правові норми функціонують поза соціумом, тобто поза поведінкою людей з їх інтересами та ціннісними орієнтирами [140, с. 87–89; 141, с. 7].

Враховуючи наведене, спробуємо відобразити правову реальність за допомогою антропологічно-комунікативного підходу, який дає можливість розкрити право як сферу буття суб'єктів, компонент їх життєдіяльності. Необхідність застосування такого підходу зумовлена тим, що важливими факторами функціонування суспільства є сукупність загальнолюдських цінностей, за допомогою яких забезпечується його єдність, незважаючи на постійно існуючі у межах соціуму протиріччя та конфлікти. Так, у соціології аксіоматичною є теза про те, що суспільство не може існувати без певних загальновизнаних цінностей та повинно мати певний ступінь інтегрованості, в іншому разі його не можна назвати суспільством. При цьому в суспільстві постійно відбуваються зміни та виникають конфлікти, перші потребують пристосування, а другі – розв'язання [142, с. 26]. У цьому плані право, будучи соціальним феноменом має більш бажаний характер у тих суспільствах, де відсутній високий рівень однорідності та існує значна потреба у розв'язанні соціальних конфліктів, зокрема у державно-організованих

суспільствах [143, с. 41–42]. Отже, право обов'язково має антропологічний характер, а його сутність розкривається за допомогою комунікативної природи людини. Водночас сама соціальна правова комунікація має дві основні форми свого буття – конфлікт та компроміс [144, с. 161–162].

Тому природним є застосування антрополого-комунікативного підходу до правового осмислення категорій «конфлікт» і «компроміс», які є засадами не лише соціального простору, а й правової сфери.

З метою усвідомлення конфлікту і компромісу у праві проаналізуємо генезис та сутність категорій, які є більш загальними, вихідними для правових категорій, а саме – «соціальний конфлікт» і «соціальний компроміс» (далі – компроміс та конфлікт).

Вважаємо, що конфлікт та компроміс на категоріальному рівні можна розглядати у межах трьох напрямів дослідження: органічно-структурного, конфліктно-радикального та антропологічно-комунікативного. Перший напрям дослідження відображає суспільство та форми його організації як узгоджено функціонуючі системи. Тут домінує категорія «компроміс» над категорією «конфлікт». Другий напрям дослідження характеризується тим, що категорія «компроміс» розглядається як особливе виявлення категорії «конфлікт», остання є домінуючою у сфері суспільних відносин. Щодо третього напрямку дослідження, то проблема компромісу і конфлікту у межах цієї концепції розглядається на рівні взаємозв'язків між людьми, будь-то макрозв'язки (держава) чи мікрозв'язки (група осіб). При цьому компроміс та конфлікт досліджуються як рівнозначні взаємодіючі категорії суспільного життя [145, с. 47–49].

У нашому дослідженні ми схилиємось саме до останньої позиції, що відображає компроміс і конфлікт як два вияви процесу функціонування суспільства. За словами А. Г. Большакова, конфлікт і компроміс потрібно розглядати як альтернативи, які притаманні різним рівням організації суспільства і у своїй взаємодії відображають життєдіяльність тієї або іншої організації людей [146, с. 17].

На нашу думку, аналіз проблем генези та природи уявлення про компроміс і конфлікт потребує чіткого окреслення мети цього підрозділу – дослідження

конфлікту і компромісу як наукових категорій, аспектів суспільного буття, що мають еволюційний характер. Досягти даної мети можливо за умови виконання завдань, основними серед яких є:

- аналіз етимологічної характеристики категорій «компроміс» та «конфлікт»;
- дослідження співвідношення категорій «компроміс», «консенсус», «згода»;
- обґрунтування категорії «компроміс» та виокремлення її ознак;
- узагальнення ідей щодо генезису та природи категорії «конфлікт»;
- визначення співвідношення категорій «конфлікт», «протиріччя», «конкуренція»;
- обґрунтування визначення категорії «конфлікт» та виокремлення її ознак.

Спочатку проаналізуємо генезис та природу категорії «компроміс», зважаючи на її меншу дослідженість, особливо в юриспруденції, ніж категорія «конфлікт».

Компроміс (від лат. *compromissum*) є угодою, що досягається на засадах взаємних поступок [147, с. 558; 148, с. 282]. Уперше термін «компроміс» запровадив у наукові дослідження О. Конт, який вважав, що без досягнення компромісу у суспільстві немає можливостей для його розвитку, оскільки суспільні відносини, знаходячись як у статичності, так і у динаміці, потребують узгодженості для нормальної їх реалізації. Така узгодженість, а іншими словами консенсус, побудована на принципах взаємодії різноманітних типів та рівнів, гармонії частин та цілого і спрямована на забезпечення інтересів учасників суспільних відносин [149, с. 139]. У сучасних дослідників така інтерпретація компромісу майже не викликає заперечень. Водночас не можна не помітити, що інтерпретація О. Контом компромісу здійснюється за допомогою синонімічних категорій «згода» та «консенсус», що призводить до певної термінологічної плутанини та логічної помилки «визначення поняття через саме поняття», тобто «те саме через те саме» [150, с. 45–48]. Тому доцільно проаналізувати співвідношення категорії «компроміс» із категоріями «консенсус» та «згода» з тим, щоб сформувати єдиний категоріальний ряд даного дослідження. Встановити співвідношення категорій «компроміс» та «консенсус» можна за напрямками, які визначаються їх обсягом та

рівнем наукового застосування. Сучасна наука, зокрема юридична, пропонує два основні напрями вирішення зазначеної проблеми.

Перший напрям полягає в тому, що компроміс розглядається як складова частина консенсусу. Компроміс є вимушеною згодою, яка є неефективною, якщо не приводить до консенсусу. У свою чергу консенсус досягається шляхом узгодженості позицій та пошуку взаємоприйнятних рішень, заснованих на компромісах. При цьому компроміс є частиною консенсусу [151, с. 236]. За словами І. П. Кожокарь, консенсус визначає стратегічну спрямованість угоди сторін, а компроміс є лише засобом для досягнення згоди між сторонами [152, с. 35].

Водночас другий напрям визнає домінування категорії «компроміс» над категорією «консенсус». Так, на думку А. Г. Большакова, консенсус у суспільстві може бути досягнутий шляхом знешкодження однією більш сильною групою людей іншої опозиційної частини, яка є більш слабкою. У свою чергу компроміс завжди є взаємопорозумінням, заснованим на засадах взаємних поступок [146, с. 33]. Отже, компроміс має в собі антропологічно-комунікативну та психологічну складову. Це зумовлено тим, що перш ніж виникнути між протиборчими сторонами (особами, організаціями, соціальними групами або класами), компроміс зароджується у свідомості особи та відбивається у її діях, спрямованих на встановлення комунікативних зв'язків з іншими суб'єктами, досягнення взаємної згоди та умов життєдіяльності.

У юриспруденції обґрунтовано думку про те, що сутність правового конфлікту та компромісу формується за допомогою двох складових. Першою з них є духовна сфера особи, тобто правосвідомість індивіда, у межах якої його ціннісний світ фіксується в оціночних та нормативних судженнях. Друга складова полягає у фактичному розгортанні комунікативних зв'язків, що засновані на ціннісних орієнтирах суб'єктів. Такі орієнтири дають змогу людині, групам людей та суспільству в цілому самореалізуватися і накладають певний відбиток на соціальне середовище, в якому здійснюються комунікативні процеси. При цьому сам процес самореалізації суб'єктів може завершуватись двома шляхами. Перший шлях полягає у виявленні в процесі самореалізації зовнішніх протиріч, що зумовлюють

такий специфічний спосіб реалізації, як виникнення соціальних конфліктів. Що стосується другого шляху самореалізації, то він формується на засадах взаєморозуміння, поваги та толерантного ставлення одного суб'єкта до іншого і виражається у досягненні ними компромісу [153, с. 51].

Отже, категорія «компромис», на відміну від категорії «консенсус», відображає справжнє взаємопорозуміння суб'єктів, що зумовлено психологічним та антрополого-комунікативним аспектами його формування у соціальному просторі.

Ще одним важливим аргументом на підтримку другого напрямку дослідження, який передбачає домінування категорії «компромис» над категорією «консенсус», є те, що компромис, на відміну від консенсусу, слугує засобом остаточного вирішення конфлікту, тобто взаємонепорозуміння. Це, найімовірніше, є наслідком того, що використання категорії «консенсус» для вирішення конфліктів може призвести до відображення лише волі більшості, еліти, яка змушує її представників застосовувати силу до опонентів. Іншими словами, консенсус застосовують як самоціль. Наприклад, ще Платон зазначав, що для досягнення консенсусу в суспільстві, подолання різноманітних соціальних протиріч, встановлення порядку та справедливого законодавства слід здійснити очищення держави від негативних суб'єктів, щоб залишились тільки «хороші люди». Таке очищення передбачає смерть або вигнання [154, с. 209–210]. Платон фактично виправдовує будь-який спосіб досягнення консенсусу, якщо він передбачений законодавчо. При цьому Платон нехтує принципом верховенства права і не зосереджує увагу на тому, що не кожен закон є правовим за своєю сутністю. Ідеї Платона стали фундаментом насильницької концепції консенсусу, яка має прихильників і нині [155, с. 21–22; 156, с. 145–157].

Насильницька теорія соціального консенсусу виявляється у менш радикальних, але не менш жорстких підходах щодо слабого учасника процесу життєдіяльності. Так, у цивільному судочинстві прикладом насильницького консенсусу є презумпція винуватості, яка дає змогу заможнішій стороні використовувати матеріалі переваги для доведення своєї правоти у судовому засіданні. Це безпосередньо виявляється у використанні висококваліфікованих

адвокатів, проведенні додаткових експертиз, залученні фахівців різноманітних галузей знань [157, с. 76]. Іншим прикладом є сучасні політичні процеси в Україні, зокрема необмежена свобода та відсутність моральних постулатів у більшій частині суспільства. Так, політична еліта спокійно та безкарно може не виконувати свої обіцянки за допомогою укладення з певною частиною населення консенсуальних угод, які за своєю сутністю порушують права осіб, які є менш захищеними у соціальному плані. Яскравим прикладом цього є надання земельних ділянок без врахування існуючої черги на землю, потреби особи в отриманні земельної ділянки, проведення громадських слухань тощо [158, с. 58–74]. Це пов'язане саме із застосуванням у сучасному соціумі теорії насильницького консенсусу, коли законодавство дає можливість зловживати правом та створює умови, що дозволяють нехтувати правами інших осіб, хоча правовідносини, зокрема земельні, здійснюються нібито із дотриманням юридичної процедури.

Консенсус у наведених випадках може породжувати конфлікт між індивідуальними та колективними інтересами. З одного боку, індивідуальні інтереси кожної людини можуть бути реалізовані лише у колективі. При цьому слід виходити з того, що конфлікт виникає тільки у разі, коли колективні інтереси обмежують індивідуальні та не враховують їх, тобто не відображають останні в узагальненому виді. З іншого боку, не викликає сумніву, що перевага індивідуального інтересу над колективним призводить до конфронтації у суспільстві. Через те досягнення взаємопорозуміння між індивідуальними та груповими інтересами потребує не встановлення будь-яким способом консенсусу (угоди), а ухвалення взаємних поступок, які є сутнісними рисами компромісу.

Співвідношення категорій «компроміс» та «консенсус» дає можливість встановити доцільність їх застосування при проведенні наукових досліджень. Для визначення доцільності застосування категорій «компроміс» та «конфлікт» у наукових юридичних дослідженнях пропонуємо надати характеристику компромісу і консенсусу на конкретних рівнях: ціннісно-орієнтаційному (психологічному), антрополого-комунікативному (суспільному), процедурному (режимному) та результативному (отриманий результат).

Ціннісно-орієнтаційний рівень передбачає доцільність використання лише категорії «компроміс», тому що, як зазначалося вище, категорія «консенсус» може передбачати застосування примусових антиморальних, антиморалістичних заходів, що не відповідають сутності права і можуть призводити до підміни ціннісних орієнтирів суспільства. Водночас цінності визначаються та охороняються суспільством, мають позитивне значення, а їх підміна іншими явищами неприпустима. Цінності, які поділяє більшість людей, є важливим фактором інтеграції конкретного суспільства або всього людства. І навпаки, хаос у світі цінностей, їх підміна побічно свідчать про кризу, яка негативно позначається на повсякденному світосприйнятті окремих людей і великих соціальних груп [159, с. 97].

Отже, категорія «компроміс» базується на ціннісно-орієнтаційній складовій, на відміну від категорії «консенсус», яка передбачає тільки зовнішню двосторонню угоду, що може не враховувати внутрішніх ціннісних аспектів буття суб'єктів та охоплювати застосування заходів, які за своєю сутністю не є правовими або навіть суперечать чинному законодавству. При цьому навіть коли досягнення компромісу передбачає застосування примусових заходів, вони завжди повинні відповідати правовим принципам, бути тимчасовими, територіально обмеженими та здійснюватись згідно з юридичною процедурою із дотриманням норм моралі та моральності. Яскравим прикладом застосування таких заходів є досягнення суспільного компромісу за надзвичайних ситуацій.

З виникненням таких ситуацій змінюється характер правового регулювання, пов'язаний із застосуванням надзвичайних способів, заходів регулювання суспільних відносин; зміною ціннісних пріоритетів; обмеженням деяких прав та свобод людини і громадянина та значним розширенням повноважень державних органів. Першочергового значення починають набувати інтереси держави та суспільства в цілому, тобто загальний інтерес починає мати перевагу над індивідуальним. При цьому така перевага повинна чітко регламентуватися на законодавчому рівні [160, с. 98]. Сама перевага інтересів держави та суспільства над певними благами індивіда за надзвичайних ситуацій обґрунтовується у межах так

званої теорії державної (національної) користі [150, с. 99]. При цьому законодавство правової держави, що регулює розширення повноважень влади, має відповідати обов'язковим умовам [161, с. 79–80].

Отже, ціннісно-орієнтаційному рівню буття суб'єктів більш притаманна категорія «компроміс», а не «консенсус» у зв'язку із забезпеченням першою взаємної згоди інтересів, яка є запорукою остаточного вирішення соціальних конфліктів.

Іншим рівнем використання досліджуваних категорій є антропологічно-комунікативна сфера буття суб'єктів. У межах цієї сфери категорії «компроміс» та «консенсус» знаходять відображення в однакових формах, але є різними за змістом.

Формою наведених категорій є свідомо-вольові діяння суб'єктів, які можуть здійснюватись у межах правомірної, неправомірної поведінки, а також за допомогою зловживання правом. При цьому категорії «компроміс» та «консенсус», як правило, відображаються у правомірній поведінці, хоча остання може набувати форми зловживання правом. Наприклад, у ст. 15 Закону України «Про державну службу» передбачено проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців третьої – сьомої категорій [162]. Зазвичай, порядок проведення такого конкурсу та контроль за його результатами встановлюється та здійснюється органом, який приймає особу на роботу. Такий стан речей може призводити до зловживання правом з боку конкурсної комісії, яка, наприклад, надає перевагу серед усіх конкурсантів конкретній особі. У такому разі консенсус між конкурсантами досягається шляхом об'єктивного дотримання конкурсної процедури і є формалізованим, його ж суб'єктивна сторона відсутня у зв'язку із зловживанням правом однією стороною, зокрема конкурсною комісією.

У свою чергу зміст категорій «компроміс» та «консенсус» складається із сукупності засобів їх досягнення. З одного боку, для досягнення компромісу застосовуються різні за генезисом, але однакові за сутністю засоби. Як правило, природа цих засобів не суперечить правовим принципам і відповідає моральним та моралістичним нормам. З іншого боку, для встановлення консенсусу можуть використовуватись засоби різні як за генезисом, так і за сутністю. При цьому, як

зазначалося вище, природа засобів, що використовуються для досягнення консенсусу, може не відповідати моральним та моралістичним засадам або навіть суперечити правовим принципам.

Отже, залежно від засобів впливу, що здійснюються у межах панівного в суспільстві політичного режиму, застосовується компроміс або консенсус для подолання конфліктів. Певна річ, що за демократичного режиму доцільно керуватися категорією «компроміс», яка базується на засобах, що відповідають моральним та моралістичним принципам. У недемократичних режимах може застосовуватись теорія насильницького консенсусу, яка іноді передбачає використання антиморальних, антиморалістичних і навіть антиправових засобів.

Наступним рівнем використання категорій «компроміс» та «консенсус» є процедурно-режимна сфера буття суб'єктів. Ця сфера має свою специфіку, яка залежить від двох аспектів. По-перше, процедурно-режимний рівень може розглядатись як складова комунікативно-антропологічної сфери буття суб'єктів, тому що визначає та регулює застосування ними комплексу засобів, які відображають зміст категорій «компроміс» та «консенсус». По-друге, процедурно-режимна сфера буття суб'єктів, як правило, має об'єктивний, а не суб'єктивний характер. Пов'язане це з тим, що дана сфера безпосередньо характеризує комплекс засобів, які застосовуються суб'єктами для досягнення тієї або іншої мети, зокрема встановлення компромісу або консенсусу.

Проте комплекс консенсуальних засобів може включати в себе заходи, які за своєю сутністю суперечать нормам моралі та моральності, але є більш ефективними для досягнення угоди між суб'єктами та встановлення злагоди у суспільстві. Так, відповідно до ст. 25 та п. 1 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеві ради та їх виконавчі органи можуть вирішувати питання про найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території відповідного населеного пункту [163]. Водночас у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» не визначено, що ці питання можна приймати тільки після схвалення їх територіальною громадою, наприклад на громадських слуханнях, відповідно до

ст. 13 цього Закону [163]. Отже, законодавство не встановлює обов'язок органів місцевого самоврядування узгоджувати з територіальною громадою назви вулиць, проспектів. Територіальна громада повинна самотужки здійснювати певні дії, якщо запропоновані назви суперечать думці населення відповідної території, його культурній спадщині тощо. За таких умов думкою населення, як правило, нехтують, це питання вирішується в односторонньому порядку органами місцевого самоврядування, які у деяких випадках користуються необізнаністю населення або його небажанням здійснювати активні дії щодо відстоювання власної позиції.

Нарешті, результативний (отриманий результат) рівень буття суб'єктів характеризується двома складовими.

З одного боку, результат взаємовідносин сторін може характеризуватись досягненням згоди між суб'єктами та породжувати, як правило, позитивні наслідки, що сприяють розвитку суспільних відносин. При цьому сама згода може бути досягнута як на підставі взаємних поступок (компромісний характер), так і на засадах насильницького переконання (теорія насильницького консенсусу).

З іншого боку, результат взаємовідносин може завершуватись настанням конфліктної ситуації у зв'язку із неможливістю досягти компромісу або консенсусу. Тому дослідження другої складової результативної сфери буття суб'єктів передбачає характеристику категорії «конфлікт» та виявлення шляхів його розв'язання з метою досягнення злагоди у суспільстві.

У свою чергу, перша складова вимагає від дослідника встановити зміст досягнутої згоди та передбачити можливі наслідки, які можуть бути як позитивними, так і негативними.

Із вищенаведеного аналізу можна зробити висновок, що категорія «компроміс» є більш гуманною, демократичною, моральною та моралістичною, ніж категорія «консенсус». На це, зокрема, вказує етимологія зазначених категорій. Категорія «компроміс» характеризується як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками, або як поступка заради досягнення мети [164, с. 446]. А категорія «консенсус» тлумачиться як відсутність у сторін, що домовляються, заперечень проти пропозицій, висунутих під час переговорів [164,

с. 448]. Більш правильно у суспільстві, що визнає принципи права, демократії, моралі та моральності, застосовувати категорію «компроміс», яка вказує на позитивний засіб встановлення взаємної згоди, яким є взаємопоступка.

Вищенаведений аналіз співвідношення категорій «компроміс» та «консенсус» дає змогу визначати категорію «згода», як кінцевий результат нормальної динаміки суспільних відносин. На досягнення саме такого результату безпосередньо вказує тлумачення категорії «згода», що розкриває її як взаємну домовленість, порозуміння, спільність поглядів та думок тощо [164, с. 358]. За словами М. Ю. Кравцова, процес існування суспільства передбачає спрямованість діяльності суб'єктів на встановлення взаємної згоди, яка є суб'єктивно-об'єктивною складовою категорії «компроміс» [165, с. 10–11].

Суб'єктивний характер згоди виявляється у тому, що вона виникає у свідомості суб'єктів і стає кінцевим результатом їх компромісної угоди. Згода формується шляхом усвідомлення суб'єктами того, що єдиним шляхом досягнення компромісу є взаємні поступки, і тільки після цього усвідомлення згода починає втілюватися у конкретних діях суб'єктів. Самі ж конкретні дії суб'єктів, пов'язані з досягненням єдиного результату компромісної угоди, і є об'єктивною стороною згоди. При цьому слід розмежовувати об'єктивну діяльність суб'єктів, яка здійснюється до усвідомлення взаємних поступок, і об'єктивну діяльність суб'єктів після такого усвідомлення. У першому випадку поведінка суб'єктів може відображати конфліктність або консенсуальність їх взаємостосунків, а згода між суб'єктами може встановлюватись насильницьким шляхом, за допомогою примушення однієї сторони визнати позицію іншої, більш сильної сторони. Щодо другого випадку, то усвідомлення суб'єктами взаємопоступок як засобу досягнення власних інтересів спрямовує їх поведінку на встановлення компромісу, результатом якого є взаємозгода сторін. Іншими словами, результатом поведінки суб'єктів у межах компромісної угоди є їх взаємозгода.

Отже, категорії «компроміс» та «згода» співвідносяться як форма та зміст. При цьому компроміс, як правило, набуває форми угоди, а згода є результатом такої угоди і змістовно відображає інтереси її сторін.

За словами дослідників компромісної моделі існування суспільства [166, с. 119; 167, с. 63, 289], угода є соціальною моделлю згоди суб'єктів, яка базується на взаємопоступках і пов'язує людство в єдиний колективний організм. Як правило, компромісна модель суспільних відносин притаманна державам з демократичною формою політичного режиму [168, с. 68–70].

Саме на цьому наголошували у своїх працях відомі науковці [170, 171, 172, 173, 174, 175, 176].

Ми дотримуємося позиції тих учених, які без застосування компромісних засобів не уявляють можливості формування демократичної правової держави та існування цивілізованого суспільства. Компромісну форму взаємодії вони вважають вихідною засадою суспільного життя і навіть за умови відсутності влади вона здатна виступати одним із основних джерел підтримання громадського порядку. Тобто компроміс є атрибутом суспільства тільки в силу того, що воно існує. У сутність компромісу закладені демократичні методи, які допомагають досягти згоди в суспільстві та встановити режим розумної безконфліктності й порядку [177, с. 538; 178, с. 5–8; 179, с. 30–31; 180, с. 547; 181, с. 201].

За словами М. Л. Очирова, компроміс за своїм змістом є специфічною формою, якої набувають суспільні відносини при прийнятті рішення їх учасниками. Застосовуючи компроміс, сторони усвідомлюють наявність проблеми, яку потрібно вирішити шляхом договору або взаємної згоди. Таке усвідомлення та набуття договірної форми є матеріальною складовою компромісу. У свою чергу зміст рішення, додаткові привілеї для сторін, що уклали договір, та інші умови угоди характеризують компроміс з процесуальної точки зору [173, с. 33].

Отже, сутність компромісу формується на основі поєднання матеріальної (ціннісно-орієнтаційна та антропологічно-комунікативна сфери буття суб'єктів) і процесуальної (процедурно-режимна та регулятивна сфери буття суб'єктів) складових та полягає у досягненні суспільної згоди ненасильницькими методами, які унеможливають приниження чи знищення одним суб'єктом іншого.

Зважаючи на різноаспектний аналіз категорії «компроміс», наведемо основні ознаки, щоб на їх основі запропонувати загальне визначення. Компроміс:

- передбачає наявність згоди всіх учасників суспільних відносин щодо встановлення компромісної угоди;
- слугує остаточним засобом вирішення конфлікту за допомогою застосування взаємних поступок та має спрямованість на досягнення взаємовигідних результатів, суспільної згоди, загальної мети тощо;
- базується на ціннісно-орієнтаційній сфері буття суб'єктів, має форму суспільної згоди, договору, що реалізується за допомогою сукупності засобів, спираючись на принципи моралі та моральності;
- виступає однією з визначальних засад функціонування демократичного режиму;
- є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним режимом.

З урахуванням ознак можна зазначити, що компроміс – це встановлений у формі суспільної згоди та заснований на взаємопоступках засіб остаточного вирішення конфлікту, що має ціннісно-орієнтаційний характер і є засадою формування демократичного режиму в суспільстві.

Визначившись із категорією «компроміс», проаналізуємо категорію «конфлікт». При цьому слід зазначити, що ця категорія, на відміну від категорії «компроміс», на високому рівні досліджена у науковій літературі⁵. Тому спробуємо узагальнити основні ідеї щодо генезису і природи категорії «конфлікт» та удосконалити її визначення.

У суспільні науки термін «конфлікт» увів А. Сміт [182, с. 15, 64, 105, 234]. Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) є процесом виникнення та розвитку суперечливих цілей, інтересів, думок, поглядів (протиріч) у відносинах між людьми, що детермінований об'єктивними й суб'єктивними причинами і здійснюється в умовах протидії та конкуренції щонайменше двох суб'єктів

⁵ Напр., див.: *Мацієвський Ю. В.* Теорія конфлікту: історико-політологічний аналіз: Автореф. ... канд. політ. наук: 23.00.01. – Львів, 1996. – 25 с.; *Конфліктологія: Підручник для студентів вищ. навч. закладів юрид. спец.* – Х.: Право, 2002. – 256 с.; *Примуш М. В.* *Конфліктологія: Навч. посібник.* – К.: Професіонал, 2006. – 284 с.; *Дарендорф Р.* Современный социальный конфликт (Фрагменты книги) // Иностранная литература. – 1993. – № 4. – С. 236–242; *Бобровник С. В.* Способи вирішення юридичного конфлікту // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 3. – С. 7–13; *Бобровник С. В.* Юридичні колізії: сутність, різновиди та шляхи подолання // Правова держава. – Вип. 17. – 2006. – С. 29–35 та ін.

[144, с. 31; 146, с. 28; 153, с. 15–16; 164, с. 451; 22, с. 10; 183, с. 11–12]. Наведена узагальнена інтерпретація конфлікту простежується у тому чи іншому вигляді у більшості сучасних наукових праць [184, с. 151; 185, с. 9–10] та довідковій літературі [186, с. 281; 187, с. 269].

Водночас запропоновані у науковій та довідковій літературі визначення категорії «конфлікт» не надають чіткого розмежування між конфліктом та конфліктоподібними явищами, такими як протиріччя та конкуренція.

За словами В. О. Васильченко, у дослідженні конфлікту не вироблено критерію, за яким протиріччя, конкуренція тощо перетворюються на конфлікт, тобто незрозуміло, де проходить межа між конфліктом та прискіпливим, несприятливим, недобрим ставленням суб'єкта до чогось тощо [153, с. 20–21].

Деякі науковці [188, с. 73–74; 189, с. 3–4] таким критерієм пропонують вважати «відкрите протиборство» (боротьбу) та негативне ставлення (ворожнечу) сторін. Так, конфлікт, на їх думку, є відкритим протиборством, що виникло в процесі соціальної взаємодії суб'єктів і, як правило, супроводжується негативними емоціями один щодо одного.

На нашу думку, запропонований критерій не витримує критики. З одного боку, будь-яке змагання (спортивне, самодіяльність, наукове тощо) може здійснюватись у формі відкритого протиборства та негативного ставлення учасників один до одного. При цьому конфлікту може й не виникнути. З іншого боку, існує значна кількість злочинів, які вчиняються не у формі дії, а у формі бездіяльності, наприклад, такі склади злочинів, що пов'язані із ненаданням допомоги або залишенням особи у небезпеці, незаконним збереженням зброї або наркотичних речовин тощо [190]. З наведених прикладів випливає, що відкритого протиборства між сторонами до виявлення цих злочинів не існує, але конфліктна ситуація вже виникла і потребує свого вирішення. Л. Козер стверджує, що, на відміну від протиборства, заснованого на почутті негативного ставлення, яке може мати односторонній характер, конфлікт завжди виникає у зв'язку із взаємодією суб'єктів. Іншими словами, одностороннє протиборство, засноване на почутті

негативного ставлення до когось (протиріччя), є певною передумовою конфлікту, сама ж динаміка конфлікту відбувається тільки у взаємодії [191, с. 57].

Водночас у науці існує позиція, що є конфлікти, в яких бере участь тільки одна сторона. Щодо іншої сторони, то вона чітко не висловлює своєї позиції або взагалі намагається уникнути взаємозв'язку та відкритої конфронтації [192, с. 9]. Така позиція викликає низку заперечень, основним з яких є те, що суб'єкт не може знаходитись у суспільних відносинах сам із собою – обов'язковою є наявність іншої сторони. На думку Ю. І. Гревцова, суспільні відносини виникають тільки на підставі реальної взаємодії в соціальному просторі конкретних суб'єктів, яка виражається за допомогою зовнішніх актів поведінки [193, с. 268–279]. Згідно з таким визначенням поведінка членів суспільства співвідноситься одна з одною і відбивається у різноманітних формах їх взаємодії. Суспільні відносини мають комунікативну спрямованість, виникають хоча б між двома суб'єктами і полягають у встановленні між ними певного соціального зв'язку.

Враховуючи зазначене, спробуємо відмежувати категорію «конфлікт» від конфліктоподібних явищ, таких як конкуренція та протиріччя.

За словами А. Г. Большакова [146, с. 29] та Р. Парка [194, с. 62–65], конкуренція не обов'язково є конфліктною і не завжди виявляється у взаємовідносинах між суб'єктами. Коли особа добросовісно конкурує, вона може не вступати у зіткнення з інтересами іншої особи, а така ситуація не спричиняє конфлікт. Отже, виникнення конфлікту передбачає порушення або перешкодження інтересам суб'єктів. У свою чергу конкуренція повинна здійснюватись на засадах взаємоповаги між суб'єктами та на підставі встановлених меж конкурентної боротьби і контролю відповідних суб'єктів. Наприклад, в Україні за дотримання конкурентної боротьби відповідає Антимонопольний комітет України і його територіальні відділення [195]. Безумовно, конкуренція може бути і недобросовісною, тоді вона переростає у конфлікт між суб'єктами і є його передумовою. Саме балансування на принципі добросовісної конкуренції допомагає відмежувати категорію «конкуренція» від категорії «конфлікт», яка завжди

передбачає порушення інтересів кого-небудь та обов'язковий двосторонній зв'язок суб'єктів.

Щодо співвідношення категорії «конфлікт» із категорією «протиріччя», то існує декілька підстав їх розмежування.

По-перше, як зазначено вище, протиріччя можуть здійснюватись в односторонньому порядку, що неможливо для конфліктної ситуації, яка завжди передбачає взаємодію суб'єктів.

По-друге, протиріччя, як і конкуренція, зумовлюють динаміку конфлікту, вони є тією об'єктивною передумовою, яку слід вирішити або подолати суб'єктам конфліктних відносин. Іншими словами, як і конкуренція, протиріччя мають подвійну природу. З одного боку, вони безпосередньо передують конфлікту, по суті не будучи ним. При цьому протиріччя в процесі розгортання можуть переростати в конфлікт, якщо не виникнуть певні суб'єктивні або об'єктивні причини припинення такого процесу, тобто вони є передумовою конфлікту. З іншого боку, протиріччя у зв'язку зі своїм чітко вираженим об'єктивним характером [196, с. 26] є складовою конфлікту. Сама ж категорія «конфлікт» не вичерпується тільки протиріччям, вона включає в себе негативну поведінку суб'єктів, яка є його суб'єктивною складовою. Тому навіть після усунення протиріч, конфлікт може продовжуватись або розгортатись з новою силою завдяки негативній поведінці суб'єктів, яка може відобразитись у невиконанні домовленостей, порушенні прав, виникненні нових суперечок тощо.

Отже, категорія «конфлікт» має суб'єктивно-об'єктивний характер, а категорія «протиріччя» – здебільшого тільки об'єктивний, а суб'єктивного набуває у разі набуття нею характеру передумови конфлікту. Наведений компаративний аналіз однопорядкових категорій дозволяє розглянути проблеми конфлікту більш широко та, зокрема, встановити його генезис та природу.

Процес походження конфлікту та його становлення як наукової «категорії» у суспільних науках можна розподілити на два етапи, які відображаються у таких наукових концепціях:

– концепція радикальної зміни суспільства;

– концепція еволюційного розвитку суспільства.

Найбільш яскравими представниками концепції радикальної зміни суспільних відносин є Геракліт, Г. Гегель, К. Маркс та ін.

За словами Геракліта, виникнення, розвиток та припинення явищ у суспільстві є процесом, що заснований на боротьбі протилежностей. Така боротьба є загальносуспільною, що зумовлюється необхідністю подолати наявні конфлікти, за допомогою такої боротьби здійснюється динаміка суспільних відносин. При цьому конфлікт постійно притаманний суспільству і є рушійною силою його розвитку [197, с. 46–48]. У свою чергу Г. Гегель розвинув вчення Геракліта та визначив, що основна боротьба у соціумі виникає та розгортається у межах конфлікту між державою та громадянським суспільством [198, с. 441]. Сучасного свого виду радикальна концепція конфлікту набула у працях К. Маркса. За його словами, уся боротьба між суб'єктами, протиріччя між державою та громадянським суспільством завершуються соціальною революцією, яка є засобом переходу до нового суспільства [199, с. 420].

Отже, конфлікт у межах радикальної концепції протягом сторіч формувався як засіб насильницького вирішення суспільних проблем, зокрема зміни політичного режиму, отримання влади тощо.

На нашу думку, для країн із демократичною формою політичного режиму більш притаманний інший підхід до походження категорії «конфлікт» – еволюційна концепція. Найбільш яскравими представниками еволюційної концепції походження категорії «конфлікт» є А. Анаксимандр, Г. Зіммель, Р. Дарендорф та ін.

На думку А. Анаксимандра речі, явища, зокрема суспільство, виникають у зв'язку з постійною динамікою апейрона, єдиного матеріального першоджерела, результатом якої є виникнення протилежностей. Завдяки постійній динаміці апейрона та виникненню протилежностей одні речі та світи народжуються, інші – знешкоджуються [172, с. 56–65]. Розвиваючи вчення А. Анаксимандра про протилежності, німецький вчений Г. Зіммель одним із перших формує наукову концепцію конфлікту. Він стверджує, що не можна заперечувати роль категорії «конфлікт» у позитивізмі та структурному функціоналізмі. Пояснює це тим, що

конфлікт є аномальним явищем у соціумі, він – необхідна передумова розвитку суспільства, тому конфлікт також має функціональний характер [200, с. 17–20]. Ідеї Г. Зіммель про те, що конфлікт є нормою розвитку суспільства, знаходять своє відображення у сучасних теоріях демократії. Яскравим сучасним представником цих ідей є Р. Дарендорф. Він вказує, що суспільство, яке здатне подолати конфлікт шляхом його визнання та урегулювання, отримує контроль над ритмом історії. У свою чергу те суспільство, яке не використовує таку можливість, отримує хід історії собі у супротивники [201, с. 70–72].

Виходячи з проведеного аналізу спробуємо навести основні ознаки категорії «конфлікт» та на їх підставі запропонувати визначення.

Основні ознаки категорії «конфлікт» можна охарактеризувати такими положеннями:

- конфлікт порушує інтереси суб'єктів або перешкоджає суб'єктам їх реалізувати;

- конфлікт завжди має двосторонній характер, який, зазвичай, визначається асиметрією суб'єктів, наявністю домінуючої та підпорядкованої сторін;

- передумовою виникнення конфлікту є соціальні протиріччя (порушення заборон, невиконання зобов'язань, зловживання правами, відсутність взаємоповаги до іншої сторони; недобросовісна конкуренція тощо);

- залежно від походження (еволюційна та радикальна концепція конфлікту) та змістовно-функціональних особливостей конфлікт може сприяти стабілізації суспільства, розвитку нових суспільних відносин або призводити до дестабілізації, деструкції;

- конфлікт є процесом, що має суб'єктивно-об'єктивний характер, де суб'єктивною складовою є поведінка суб'єктів, а об'єктивною – соціальні суперечності.

Отже, конфлікт – це процес двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на соціальних протиріччях, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин.

2.2. Основні підходи, концепції та методи дослідження компромісу і конфлікту

У науковій літературі виокремлюють три основні підходи до формування методологічного інструментарію дослідження. Перший підхід охоплює ідеї, що відображають метод дослідження як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату [202, с. 436–452]. Другий підхід охоплює ідеї, що відображають метод дослідження не лише як взаємопов'язану єдність його теоретико-понятійного апарату, а й як сукупність загальних та спеціальних методів пізнання [203, с. 56–75]. Третій – включає ідеї, що відображають метод дослідження як сукупність загальних, спеціальних і одиничних прийомів та способів, засобів наукового пізнання. При цьому теоретико-понятійний апарат має важливу роль для дослідження, є засадою його методів, але не може бути самостійним методом дослідження [204, с. 3, 33–39, 70–74]. По суті, третій підхід поєднує перші два і, на наш погляд, є найбільш ефективним для правильного вирішення наукової проблеми. Для підтвердження нашої позиції пошлемося на В. М. Сирих, який вважає, що реалізація пізнавальної функції понять та категорій на всіх стадіях наукового дослідження (опис, пояснення, визначення, прогнозування тощо) здійснюється за допомогою певних методів пізнання [205, с. 663–664]. Звідси випливає, що фундаментальні категорії нашого дослідження – «компроміс» і «конфлікт» – будуть сформовані за допомогою відповідних методів їх пізнання у соціумі. Самі ж визначення категорій «компроміс» і «конфлікт» сприятимуть встановленню методів їх дослідження. Пояснюється це тим, що поняття і категорії розкривають сутнісну сторону соціальних явищ, а їх використання в процесі наукового пізнання реалізує теоретичну функцію дослідження за допомогою відповідних методів. Встановлення самих методів дослідження найбільш ефективно здійснювати на засадах визначених базових категорій дослідження [206, с. 344–345].

Дослідження мети, поставленої у підрозділі, можливе завдяки виконанню наступних завдань:

- виокремлення комплексу спеціальних методів дослідження компромісу і конфлікту;
- аналіз ідей марксизму та класичного позитивізму для вивчення компромісу і конфлікту;
- дослідження компромісу і конфлікту за допомогою теорії функціоналізму та її структурно-системного методу пізнання;
- визначення особливостей аналізу компромісу і конфлікту в межах герменевтики, феноменології, синергетики та комунікативного методу;
- вивчення компромісу і конфлікту за допомогою антрополого-комунікативного підходу.

Встановивши найбільш загальні категорії дослідження, перейдемо до вивчення відповідних методів вирішення поставленої наукової проблеми. Тут дослідникові потрібно пам'ятати, що комплекс застосовуваних методів дослідження має бути достатньо сталим та переконливим, щоб використання додаткових прийомів та способів не могло вплинути на основні результати наукового пошуку [207, с. 184–185; 208, с. 163–167]. Водночас процес формування методів дослідження таких соціальних категорій як «компроміс» і «конфлікт» ускладнюється їх зв'язком з індивідуальними, суб'єктивними відносинами і мотиваціями, а також з відносинами міжособистісними, колективними, оскільки кожен індивід адаптується до тих умов, які складаються в певний момент у суспільстві. При цьому не можна забувати, що категорії «компроміс» та «конфлікт» належать до симетричних суперечностей⁶ та відображають єдність протилежностей у соціумі [209, с. 148].

Ураховуючи сказане, можна стверджувати, що названим категоріям, окрім загальнонаукових методів пізнання (аналіз та синтез, індукція та дедукція тощо), притаманний комплекс спеціальних методів дослідження, які будуть розглянуті у цьому підрозділі. Додатково слід зазначити, що компроміс та конфлікт як симетричні суперечності побудовані на принципі рівності. Категорії «компроміс» і

⁶ Симетрична суперечність характеризується тим, що дія дорівнює протидії, тобто конфлікт розв'язується за рахунок застосування компромісу. При цьому такі суперечності, як конфлікт та компроміс взаємодіють одна з одною на принципі рівності, кожна займає певну сферу життєдіяльності суб'єктів у соціумі.

«конфлікт» діалектично взаємопов'язані одна з одною і мають рівний вплив на процеси суспільного життя. Вони взаємодіють у формі боротьби, протидії та взаємного доповнення і спрямовані на досягнення певних цілей суб'єктів – це врівноважує їх співіснування. Саме принцип рівного співіснування цих категорій забезпечує симетричність їх взаємодії, що притаманна демократичним режимам у державно-організованому суспільстві. Порушення принципу рівності таких суперечностей, як компроміс і конфлікт може призвести до надмірної асиметрії їх існування у суспільстві, характерного для недемократичних політичних режимів.

Загальновідомо, що соціальна сфера є конфліктною. Про це яскраво висловлюється П. Рікьор. Він зазначає, що соціальна взаємодія має конфліктну структуру. Так, кожна дія передбачає певну асиметрію, а той, хто діє, обов'язково здійснює щодо когось іншого силовий вплив. Взаємодія – це не просто зіткнення агентів, однаково здатних ініціювати дію, але зіткнення того, хто діє, з тим, хто відчуває дію начала активного з началом пасивним. Такий характер соціальної діяльності може бути фундаментальною основою для того, щоб використовувати іншого суб'єкта як інструмент, що вже є початком застосування насилля до іншого [210, с. 48–49]. Для унеможливлення зазначених наслідків у процесі взаємодії соціальних суб'єктів поряд із конфліктом завжди присутній компроміс, який є підґрунтям для формування заборон та обмежень, що забезпечують нормальний розвиток суспільних відносин. При цьому заборони взагалі виключають можливість вибору певного шляху взаємодії (динаміки суспільних відносин), а обмеження – допускають певний шлях взаємодії, але забороняють використання певних способів досягнення цілей.

Отже, з одного боку, взаємодіючи, суб'єкти викликають конфлікт. У свою чергу, з іншого – вони перебувають під впливом компромісу, який є підґрунтям заборон та обмежень поведінки суб'єктів, що встановлюють для сторін моральні та моралістичні засади подолання конфліктної природи взаємодії.

Наведена соціальна модель взаємозв'язку компромісу і конфлікту притаманна сучасним демократичним режимам⁷ і є, разом із визначеннями названих категорій, підґрунтям для встановлення методології цих соціальних явищ.

Історично склалось, що основними способами пізнання конфлікту і компромісу як соціальних явищ є певна сукупність методологічних підходів та методів дослідження, що будуть наведені далі. Перед тим як перейти до їх висвітлення, слід пояснити, як співвідносяться метод та методологічний підхід у процесі наукового пошуку.

Як слушно зазначає О. Ф. Скакун, значна кількість дисертаційних робіт не розмежовує метод та методологічний підхід: у них в одній частині тексту йдеться про системний метод, а в іншій – про системний підхід, функціональний метод і функціональний підхід, порівняльно-правовий метод і порівняльно-правовий підхід, герменевтичний метод і герменевтичний підхід тощо. Пов'язано це з тим, що етимологія категорії «підхід» означає сукупність прийомів та ставлення до чогось. У свою чергу категорія «спосіб» визначається також через термін прийом, а категорії «метод» і «прийом» – через термін «спосіб». У результаті отримуємо замкнуте коло щодо розмежування цих фундаментальних категорій наукового пізнання. Водночас методологія наукового пізнання, зокрема юриспруденції, визначає категорії «метод» і «підхід» за допомогою несинонімічних термінів [211, с. 4–5].

Щодо інтерпретації методологічного підходу, то наприклад, у колективній монографії за редакцією Ю. С. Шемшученка ця категорія характеризується як вихідна засада, ідея, що визначає стратегію розвитку дослідження [212, с. 9]. Інші науковці у сфері юриспруденції визначають методологічний підхід як сукупність ідей, що характеризують основний напрям наукового дослідження [213, с. 88] як сукупність знань не про об'єкт дослідження, а про процес вивчення об'єкта або способи його пізнання [214, с. 46–49].

⁷ Інші соціальні моделі компромісу і конфлікту (наприклад представлення цих категорій як асиметричних суперечностей) призводить до впливу одного соціального суб'єкта на іншого, наприклад, шляхом підміни компромісу консенсусом, що характерне для недемократичних режимів або для демократичних режимів, які проходять стадію становлення.

У свою чергу під методом наукового пізнання розуміється система способів та засобів (інструментів) досягнення визначеної мети дослідження [211, с. 7; 215, с. 23; 216, с. 30, 31].

Отже, можна стверджувати, що методологічний підхід – це сукупність знань про процес наукового дослідження, а метод – це тільки сукупність способів та засобів пізнання об'єкта дослідження. Таку позицію також підтримує О. Ф. Скакун [211, с. 10, 12].

Проте, слід критично ставитись до позиції деяких науковців [214, с. 39–46, 48–49] щодо висновку про неможливість оформлення методологічного підходу у певну теорію, як це притаманно методу дослідження. За словами В. С. Нерсисянца, будь-яка теорія є системним та структурним відображенням конкретного методу пізнання. Вбачається, що кожна теорія має та виконує функцію методу, яка реалізується за допомогою сукупності категорій, способів та засобів наукового пізнання досліджуваного об'єкта [217, с. 10–11]. Підтримуючи зазначену позицію В. С. Нерсисянца, автор вважає, що сформована та застосована у наукових пошуках конкретна концепція пізнання соціальних явищ відображає відповідний методологічний підхід до дослідження, який охоплює не тільки методи вивчення об'єкта, а й категоріальний апарат останнього.

Розглянемо основні методологічні підходи (концепції) пізнання соціальних явищ та методів дослідження «компромісу» і «конфлікту».

Насамперед зосередимо увагу на марксизмі [218, с. 18–20] та класичному позитивізмі [219, с. 119–120] з їх діалектичним методом пізнання «конфлікту» і «компромісу». Об'єднуючими засадами марксистської і класично-позитивістської концепцій компромісу і конфлікту, що формуються у соціумі, є принципи діалектичного пізнання [220, с. 38–39; 221, с. 36], які характеризуються наступними тезами:

- реальність складається з того, що доступне почуттям людини;
- явища та процеси виникають у навколишньому середовищі та взаємопов'язані між собою;

- знання мають свої межі та характер, які полягають у пізнанні якісних змін явищ та процесів;
- внутрішні протиріччя притаманні будь-якому явищу та процесу;
- наука надає перевагу фактам, а не цінностям, що пов'язане із боротьбою протиріч (діалектичною дихотомією).

Конкретизуючи вказані принципи діалектичного методу дослідження, можна стверджувати, що пізнання конфлікту і компромісу у межах марксизму та позитивізму можливе тільки на засадах знань, які піддаються перевірці. Знання компромісу і конфлікту апіорі не мають у собі пізнавальної суті, тобто не відображають інформацію про наведені явища суспільного життя. Так, у межах марксизму конфлікт і компроміс набувають класового характеру. Пояснюється це тим, що класова структура соціуму разом із соціальними цінностями, релігійними догмами, логічними ідеями та соціальними експериментами є відображенням економічного базису суспільства. При цьому економічній організації будь-якого суспільства властивий класовий конфлікт та шляхи пошуку відповідного компромісу [222, с. 128–129]. Звідси, змінюючи один одного, базиси економічної організації суспільства охоплюють конфлікт і компроміс, формування яких відбувається завдяки поляризації класів, наприклад клас експлуататорів та клас експлуатованих. Як правило ті, кого експлуатують, у певних економічних умовах є більшістю, яка починає пізнавати свої інтереси і вступає у протиборство із класом експлуататорів, якщо між сторонами не буде знайдено компромісу.

У класичному позитивізмі також простежується подібний соціальний взаємозв'язок компромісу і конфлікту, який виявляється у намаганні уникнути переростання конфліктів у насильницькі перевороти, наприклад, експлуатованих з експлуататорами. Для цього застосовується соціальний компроміс, який полягає у виявленні сьгоднішніх потреб відповідного суспільства та їх узгодженні із політичною, економічною та правовою діяльністю класу «кращих» [223, с. 140–141].

Виходить, що для формування знання про компроміс і конфлікт представники марксистського матеріалізму та класичного позитивізму пропонують розглянути їх

через призму соціально-неоднорідного суспільства. Їх бачення соціального взаємозв'язку компромісу і конфлікту навіть збігаються у частині негативного ставлення до проблеми середнього класу, середніх власників. Однак висновки такого розуміння соціальної компромісності й конфліктності у класиків позитивізму та марксизму протилежні.

У марксизмі конфлікт класів яскраво виражений, що зумовлено їх поляризацією. Така поляризація характеризується повною пролетаризацією середніх власників, їх асиміляцією з класом пролетарів. У свою чергу клас експлуататорів не в змозі забезпечити прожитковий мінімум, що призводить до соціального вибуху (конфлікту), який, як правило, вирішується за допомогою насильницького консенсусу або компромісу (як виняток) і веде до формування нового суспільства.

У класичному позитивізмі конфлікт класів може не перерости у відкрите протистояння, якщо клас «кращих» (багатих) буде виконувати свої моралістичні зобов'язання перед класом «гірших» (бідних). Найбільш яскраво така форма відображення соціального конфлікту та компромісу виявляється у суспільствах, що переходять від недемократичного до демократичного режиму. Пов'язано це з тим, що інститути демократії, зокрема приватна власність, а також розвинута бюрократична машина, яка є надбанням старого режиму і не контролюється громадськістю, використовуються класом багатих у своїх приватних цілях, що робить їх ще багатшими (недоторканність приватної власності), а бідних ще біднішими (відсутність грошей для відстоювання своїх прав і абсолютне ігнорування їх потреб з боку держави та корумпованість державних інституцій).

Сучасний період незалежності України є яскравим прикладом такої моделі. Продовження зазначеної моделі існування конфлікту у суспільстві без формування середнього класу, який повинен бути фундаментом громадського контролю, може призвести до соціального вибуху, що відображений у теорії марксизму.

Отже, вивчення «конфлікту» та «компромісу» за допомогою марксизму і класичного позитивізму є, на нашу думку, помилковим, оскільки ці методологічні підходи пізнання соціальних явищ ігнорують наявність середнього класу у

суспільстві, який є гарантом стабільності, порядку та громадського контролю у сучасних країнах розвиненої демократії. За відсутності середнього класу не буде нормального розвитку соціального конфлікту і вирішення його за допомогою компромісу. Конфлікт у такому разі буде вирішуватись за допомогою насильницького консенсусу (характерно для марксизму та класичного позитивізму) чи нового конфлікту. Останній призведе або до «стабільності» шляхом знешкодження іншої сторони, або до хаосу в суспільстві (характерно для марксизму та інших недемократичних теорій).

Ще Платон опосередковано вказував на необхідність існування середнього класу для підтримання стабільності у суспільстві. Він зазначав, що у державі повинен існувати певний соціальний баланс, який встановлюється за допомогою послаблення класу багатих та класу бідних, тому що перший із них є засадою виникнення соціальної конфліктності, нестабільності, а другий – рушійною силою хаосу [224, с. 189–194].

Інші науковці також піддають небезпідставній критиці вищенаведену позицію марксизму та класичного позитивізму щодо наявності середнього класу у суспільстві. За словами С. Липсета, середній клас є основою демократичного суспільства, в якому конфлікт сприймається як необхідна та легітимна умова співіснування індивідів та їх об'єднань, що ведуть боротьбу за різні інтереси та цінності. У демократичних суспільствах суб'єкти забезпечують нормальний розвиток конфлікту за допомогою різноманітних демократичних процедур. А революційні рухи (насильницькі та ненасильницькі) розповсюджені у недемократичних режимах [225, с. 3–5].

На думку Р. Дарендорфа, середній клас є одним із ключових факторів подолання конфліктів та досягнення компромісу в суспільстві [226, с. 143–144]. Основоположник функціоналізму у соціології Г. Спенсер також є прихильником збереження порядку та стабільності у суспільстві і середній клас займає не останнє місце в обґрунтуванні його ідей. Він зазначає, що соціальне життя постійно потребує рівноваги у суспільстві, запорукою якої є стабільний та сильний середній клас. Різноманітні вияви соціальної нестабільності, революції та інші дестабілізуючі

соціальні явища є порушенням процесу розвитку суспільства. Результатом цих дестабілізуючих соціальних явищ є перетворення організованого суспільства у неорганізовану агрегацію суспільних одиниць [227, с. 46–50].

Враховуючи наведені недоліки методології марксизму та класичного позитивізму, деякі науковці досліджують «конфлікт» і «компроміс» за допомогою теорії функціоналізму та її структурно-системного методу пізнання. Згідно з теорією функціоналізму суспільство має певні потреби, які повинні задовольнятися, а соціальні інститути є тими елементами системи (структури), що задовольняють такі потреби. За теорією функціоналізму, всі соціальні діяння спрямовані на стабілізацію суспільства, досягнення компромісу. Навіть соціальний конфлікт може породжувати позитивні функції для соціального порядку. Однак конфлікт розглядається також як і «дисфункція», яка призводить до того, що не всі соціальні дії будуть мати позитивні функції для всіх інших дій [146, с. 110–111; 228, с. 65–67; 229, с. 115–116].

Як стверджує класик функціоналізму Т. Парсонз, структурно-системний метод пізнання допомагає пізнати структуру та процес інтеграції соціальних інститутів, а також випадки невдалої інтеграції або підстави, що перешкоджають соціальному об'єднанню суспільства. Він наголошує, що всім суспільствам притаманна тенденція систематичної зміни. Ця тенденція є результатом диференціації соціуму, який потребує збільшення факторів його інтеграції, що повинні забезпечити порядок та стабільність у суспільстві. Звідси суспільство не є гоббсівською війною всіх проти всіх, але у ньому існує тенденція виникнення соціального безладу, причинами якого є різноманітні соціальні конфлікти [230, с. 139–140]. Зазначена позиція Т. Парсонза доводить, що життєдіяльність суспільства безпосередньо пов'язана з такими його соціальними станами, як порядок та безлад. Якщо порядок є результатом досягнення соціального компромісу та інтеграції суспільства, то безлад, у більшості випадків, є результатом конфліктної дисфункції, яку не змогли спрямувати у позитивне русло соціальної інтеграції.

Прикладом такого функціонального впливу конфлікту і компромісу на стан соціальних відносин є сучасні події в Українському суспільстві. Так, інтеграція

Українського суспільства забезпечується такими заходами, зокрема, як відзначення події «1020-річчя Хрещення Русі» та проведення акції «75-ті роковини Голодомору 1932–1933 років. Україна пам'ятає! Світ визнає!». Проведення зазначених заходів викликало значний суспільний інтерес та підтримку серед населення, що сприяє встановленню соціального компромісу, результатом якого є соціальний порядок.

У свою чергу питання вступу України до НАТО та перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України є надзвичайно дестабілізуючими факторами, що породжують соціальні конфлікти, результатом яких може стати соціальний безлад. На сьогодні конфліктне питання вступу України до НАТО майже неможливо вирішити за допомогою компромісу, що зумовлене низкою внутрішніх та зовнішніх причин, основними з яких є: непідтримка більшістю населення України цієї ідеї і небажання деяких країн – членів Альянсу бачити в ньому Україну. Без вирішення зазначених проблем конфліктне питання вступу України до НАТО не може мати позитивного значення для процесів інтеграції Українського суспільства, результатом яких є встановлення соціального порядку (соціальної компромісності), і є постійною «дисфункцією» для останнього. Щодо конфліктного питання перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, то воно за допомогою відповідного обґрунтування може сприяти інтеграції суспільства, тобто породжувати позитивні функції для соціального порядку.

В основу такого обґрунтування повинні бути покладені відносини між Україною та Росією, побудовані на міжнародно-правовому принципі взаємності, які відображаються за схемою: «плата за перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України безпосередньо залежить від плати Україною за спожитий російський газ». Іншими словами, підвищення Росією плати за спожитий Україною газ, надає Українській стороні відповідно до принципу взаємності прав самостійно нараховувати згідно із законодавством України суми платежів за тимчасове перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. На можливість застосування такої схеми взаємовідносин між Україною та Росією вказують положення базових угод щодо тимчасового

перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [231; 232; 233; 234; 235] і угод між Україною та Росією у газовій сфері [236; 237; 238; 239; 240].

Повертаючись до теорії структурного функціоналізму Т. Парсонза, наголосимо, що встановлення соціального порядку є її центральною ідеєю. Ця ідея реалізується двома шляхами. Перший – інтеграція суспільства шляхом соціального компромісу, а другий – збереження існуючого соціального порядку шляхом використання позитивних аспектів конфлікту і стримування розвитку негативних. При цьому другий варіант базується на тезі «краще проблемний порядок, ніж його відсутність».

Зауважимо, що у межах теорії структурного функціоналізму встановлено необхідність пошуку шляхів до інтеграції між конфліктуючими сторонами, недопущення посилення дисфункції конфлікту, результатом якої є соціальний безлад, який можна подолати, як правило, тільки за допомогою насильницького консенсусу. Саме постійним пошуком засад примирення конфліктуючих сторін, виділенням позитивних якостей усіх соціальних діянь та недопущенням соціального безладу структурний функціоналізм суттєво відрізняється від марксизму і є більш змістовним ніж класичний позитивізм.

Ідеї Т. Парсонза розвинув Е. Шилз. Він стверджує, що загальний соціальний порядок буде існувати до того часу, поки суперечності приватного порядку не досягнуть такого ступеню, який порушуватиме суспільну солідарність. При цьому Е. Шилз зазначає, що асиміляції членів суспільства в єдину компромісну систему, яка поширюється на весь соціум, перешкоджають відносно самостійні системи класів, етнічних груп, релігійних спільнот тощо. Таку асиміляцію також унеможливають протиріччя між членами центральної інституційної та культурної систем і представниками регіонів (периферії). Отже, для великих об'єднань людей, наприклад держави, досягти соціальної системи постійного компромісу майже неможливо у зв'язку з відсутністю достатніх комунікативних процесів між класами, етнічними групами, релігійними спільнотами, центром та периферією тощо [241, с. 341–342].

Е. Шилз одним із перших висунув ідею конфліктної сутності суспільства, порядок у якому можна забезпечити тільки за допомогою постійного застосування компромісу [241, с. 346]. Тому кожне суспільство, на думку Е. Шилза, можна уявити як центр та периферію. Центр складається із тих соціальних інститутів, які здійснюють владу, а периферія утримує в собі такі соціальні інститути суспільства, які виконують розпорядження та поради від центру. Взаємозв'язок між центром та периферією має конфліктну сутність, ступінь розвитку якої залежить від характеру застосування компромісних засобів, спрямованих на досягнення соціальної єдності. На підставі співвідношення конфлікту і компромісу у взаємовідносинах центру та периферії Е. Шилз виділяє такі типи суспільств [241, с. 341–355; 242, с. 23–28].

1. Суспільства, в яких центр керує периферією. Як правило, це суспільства із тоталітарним або деспотичним режимом. У таких суспільствах домінує насильницький консенсус, який є засобом реагування як на дійсно існуючі соціальні конфлікти, так і на конфлікти, що свідомо спровоковані та штучно створені державою.

2. Суспільства, в яких центр керує периферією, але надає їй у багатьох випадках можливість автономної поведінки. Зазвичай, це бюрократично-імперські суспільства із радикально-демократичним або авторитарно-революційним режимом. Такі суспільства характеризуються постійним розгортанням нових конфліктів, які долаються за допомогою компромісу або насильницького консенсусу.

3. Суспільства, в яких центр співпрацює з периферією. Як правило, це сучасні правові суспільства з демократично-ліберальним або демократично-консервативним режимами. Такі суспільства характеризуються постійною наявністю соціального конфлікту та єдино можливим шляхом їх подолання за допомогою компромісу. Домінування у таких суспільствах компромісу зумовлене діяльністю представницьких інститутів, усвідомленням більшою частиною населення необхідності інтеграції суспільства, а також нормативно закріпленими загальними якостями членів суспільства, що рівномірно притаманні кожному із них. До основних таких якостей можна віднести сутність людини, яка характеризується

наявністю у неї рівних для кожного природних прав, що гарантуються та забезпечуються державою, і факт членства у певному суспільстві, який знаходить своє виявлення у постійному проживанні в його межах протягом тривалого часу.

З наведеного найбільш ефективний зв'язок компромісу і конфлікту, що відображає їх функціонування у суспільстві, простежується у третьому, запропонованому Е. Шилзом, варіанті. Конфліктна природа суспільства долається та приборкується за допомогою постійно діючого механізму пошуку компромісу між суб'єктами. Як уже зазначалося, компроміс у такому разі є підґрунтям заборон та обмежень поведінки конфліктуючих суб'єктів і спрямовує їх діяльність на забезпечення стабільності суспільства. Завершальним і цінним моментом роздумів Е. Шилза є твердження про зближення центру та периферії як однієї із засад формування інтегрованого соціуму, що здатний привести до становлення сильного громадянського суспільства.

Не менш яскравим представником функціоналізму як методологічного підходу пізнання компромісу і конфлікту є С. Липсет. Він стверджує, що всі розвинені суспільства характеризуються високим ступенем внутрішньої напруги та станом конфлікту, але соціальні інститути компромісу та цінностей є необхідними умовами збереження та існування таких суспільств [243, с. 15]. При цьому С. Липсет зазначає, що загальновизнані суспільством цінності можуть фактично посилювати боротьбу, революційність, девіантну поведінку у соціумі, що викликано наявністю соціально неоднорідних класів, які намагаються отримати відповідні блага. Цілком логічно, що більш заможний клас має значно кращі шанси задовольнити свої потреби порівняно з менш заможним. У зв'язку з цим членам суспільства слід легітимізувати нерівність, незважаючи на те, що сама нерівність без легальних та визнаних засобів стримування може стимулювати соціальний протест, безлад та інші вияви дестабілізації соціуму. Як правило, легітимізація нерівності притаманна демократичним режимам, у межах яких формується сильний середній клас, що є запорукою стабілізації всього соціуму. А у межах недемократичних режимів нерівність легально закріплена або взагалі визнається

неможливою, що ускладнює процес її легітимізації суспільством та призводить до загострення соціальних конфліктів [243, с.11].

Розвиваючи ідеї функціоналізму, С. Липсет зазначає, що стабільність будь-якого державного або конституційного устрою залежить від готовності суб'єктів, що ведуть боротьбу за блага, до компромісу. Водночас не всі суб'єкти готові надати свободи та права своїм опонентам [243, с. 15–16]. Як приклад можна навести виникнення у західному світі загального права на свободу совісті та віросповідання. Це право з'явилося у результаті визнання представниками найбільш авторитетних напрямів релігії (католицизм та протестантство) факту неможливості ліквідувати своїх релігійних опонентів без знищення всього суспільства. Найбільш негативним фактором такої боротьби представників релігійних напрямів став процес відсторонення частини населення від будь-якої релігії, тобто зародження атеїзму. Отже, надання людині права свободи совісті та віросповідання стало єдиною можливим шляхом досягнення соціальної стабільності у сфері релігії.

Як слушно стверджує С. Липсет, поступки, надання демократичних прав у більшості випадків є більш ефективним способом збереження привілеїв, ніж пряме протистояння класів та соціальних груп. У суспільствах, де «вищий» клас відмовляється поступитись вимогам «нижчого» класу щодо певних прав та свобод, зазвичай, рано чи пізно, трапляються соціальні вибухи, що призводять до революційних рухів та знешкодження всього суспільства [243, с. 16].

Отже, схильність до компромісу в соціальних відносинах найбільше спостерігається у державах з демократичним режимом. Іншими словами, компроміс є засобом досягнення демократії, що засновується на засадах толерантності та готовності до поступок. У недемократичних режимах переважаючим є насильницький консенсус. Здійснене обґрунтування такого висновку є безумовною заслугою функціоналізму як методологічного підходу пізнання компромісу і конфлікту в суспільстві.

Водночас деякі теоретичні основи функціоналізму щодо дослідження компромісу і конфлікту неодноразово піддавались критиці з боку представників інших методологічних підходів пізнання цих соціальних явищ. Особливо гостро

така критика відображена у роботах представників неофункціоналізму [244, с. 114–118; 142, 227, с. 123–127] і неомарксизму [245, с. 310–317; 246, с. 87–89]. Вони стверджують, що неможливо підтримати універсальність функціоналізму щодо позитивного впливу всіх соціальних явищ, зокрема конфлікту, на процеси суспільного розвитку. Деякі з цих явищ є негативними та небажаними для функціонування соціуму. Отже, критика представників неофункціоналізму і неомарксизму зводиться до того, що взаємовідносини членів суспільства не завжди мають конфліктну природу, стримування та подолання якої відбувається за допомогою компромісу (у межах демократичних режимів) або насильницького консенсусу (у межах недемократичних режимів).

На нашу думку, засадами вказаної критики є фактичні розбіжності у сфері соціальних взаємовідносин між країнами розвинутої демократії та недемократичними країнами або такими, що нещодавно обрали демократичний шлях розвитку суспільства.

Члени суспільств із розвинутою демократією, як правило, функціонують за допомогою безконфліктної форми поведінки, що зумовлено компромісною природою такого соціуму. Ця природа формується завдяки наявності сильного середнього класу, ефективного механізму вирішення та регулювання соціальних конфліктів, а також існуючої свідомості у суб'єктів таких суспільств щодо неможливості зазіхання на права та свободи інших. Іншими словами, члени суспільства усвідомлюють переваги дотримання прав та свобод інших для більш ефективної реалізації власних інтересів. Результатом такого усвідомлення є порядок і стабільність у суспільстві, що зумовлює його компромісну природу (режим злагоди).

У свою чергу члени недемократичних суспільств або таких, що нещодавно стали на шлях демократії, як правило, функціонують за допомогою конфліктної форми поведінки. На сьогодні таке функціонування яскраво виявляється в українському суспільстві, яке перебуває одночасно в економічній, політичній та ідеологічній кризі, що зумовлює відсутність у ньому єдності в основних ціннісних орієнтирах та призводить до режиму конфліктності у соціумі. Факторами, що

формують названий режим в українському суспільстві, також є: відсутність дієвих суспільних механізмів виявлення та вирішення соціальних конфліктів; несформований середній клас; нездатність членів суспільства усвідомити реальний обсяг та характер соціальних протиріч; необхідність дотримання норм моралі та моральності й принципу «мої права та свободи закінчуються там, де починаються права та свободи інших суб'єктів» тощо. Більшість членів соціуму вирішують проблеми повсякденного виживання, що унеможлиблює процес пізнання ними інтересів різноманітних соціальних груп у взаємодії з іншими інтересами, зокрема інтересами всього суспільства. Наведені причини формують в українському суспільстві гоббсівську модель соціальних відносин «війна всіх проти всіх».

Ураховуючи наведені слабкі місця марксизму, позитивізму, функціоналізму та інших класичних методологічних підходів дослідження компромісу і конфлікту, вважаємо за доцільне застосовувати для пізнання цих соціальних явищ новітні, популярні концепції, зокрема антропологію [153, с. 13–31], феноменологію [247, с. 14–18], герменевтику [220, с. 100–128] та синергетику [248, с. 11–46].

На сьогодні серед зазначених концепцій найбільш універсальним методологічним підходом пізнання соціальних явищ є антропологія із своїм комунікативним методом дослідження. Пов'язано це з тим, що в основу антрополого-методологічного підходу покладено сутність, природу та діяльність людини. При цьому людина визнається соціальною істотою, яка характеризується тими ознаками, що вона отримала у результаті життєдіяльності у певному суспільстві, тобто у межах комунікації з іншими суб'єктами [126, с. 162]. Отже, пізнання конкретних особливостей людини та її суспільних комунікацій є першочерговими питаннями антрополого-методологічного підходу [249, с. 52–54]. Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що універсальність антропологічної концепції щодо феноменології, герменевтики та синергетики полягає у безпосередньому зв'язку цих концепцій із сутністю та діяльністю людини.

Герменевтика за допомогою своєї методології дає можливість досліднику пізнати форму та спосіб буття суспільства. Тобто пізнання соціальних явищ у герменевтиці відбувається за допомогою інтерпретації та конкретизації соціальних

комунікацій [250, с. 5–9]. Основними способами такої інтерпретації є схоластика та відображення волі суб'єкта за допомогою мови (соціального тексту). За словами А. Кауфмана, пізнання соціального явища відбувається за допомогою мови, шляхом участі особи в конкретній соціальній ситуації та її поступової конкретизації [251, с. 28]. Втім, герменевтика не є лінгвістикою, вона вивчає не мову, а розмову (дискурс) та інші вияви соціального тексту як різновиду людського досвіду. З одного боку, такий досвід охоплює неявні знання (уміння, навички, настанови), а з іншого – є інтерсуб'єктивним, який потребує постійної комунікації, тому що особистий досвід завжди відкритий щодо досвіду іншого, характеризується готовністю почути іншого і змінити себе. Пізнання досвіду здійснюється за допомогою герменевтичного кола, сутність якого полягає у наявності «передпередрозуміння», тому що чистого та повністю правильного розуміння бути не може, будь-яке розуміння потребує передрозуміння, а останнє – «передпередрозуміння» [252, с. 317]. Як стверджує Х.-Г. Гадамер, «передпередрозуміння» формується на традиціях суспільства, в якому існує суб'єкт, а передрозуміння вже є результатом комунікативних зв'язків суб'єкта [252, с. 384–388, 616].

Звідси випливає, що людський досвід є продуктом інтерсуб'єктивної діяльності, тому що створюється людиною у процесі безперервної життєдіяльності, в результаті якої внутрішня психічна сутність людини отримує зовнішню (знакову та соціальну) форму свого існування. За словами П. Бергера та Т. Лукмана, людське існування неможливе у сфері внутрішньої бездіяльності. Внутрішня нестабільність людської сутності примушує її до пошуку стабільного оточення для своєї поведінки. Тому людина повинна постійно виявляти себе у комунікативній діяльності [253, с. 86–89].

Щодо різноманітних соціальних текстів, то, з одного боку, вони утворюються завдяки діяльності суб'єктів, а з іншого – у більшості випадків мають письмове закріплення через різноманітні знаки. Завдяки такому закріпленню текст досягає семантичної автономії, незалежності від інтерпретатора, слухача та умов інтерпретації. Тобто природа тексту охоплює суб'єктивну (пізнання, що побудоване

на інтерпретації шляхом комунікації з іншими суб'єктами) і об'єктивну (раціональне пояснення, що побудоване на структурному аналізі знакових систем і яке характерне не для тексту, а для мови) складові життєдіяльності суспільства [254, с. 5–9, 88–89]. Отже, герменевтика дає можливість пізнати соціальне буття через систему відносин, суб'єкти яких за допомогою інтерпретації різноманітних соціальних текстів взаємодіють між собою шляхом реалізації своїх прав та обов'язків.

Дещо інший підхід до пізнання соціального світу у феноменології – вона вивчає його за допомогою тих пізнавальних форм, які створюються та існують у людській свідомості. Усі соціальні явища визначаються як феномени, що пізнаються людиною у процесі життєдіяльності. Залежно від сфери походження феноменів формується методологія їх пізнання. Звідси феномен – це не соціальний предмет, а його пізнання людською свідомістю. При цьому разом із трансцендентальним суб'єктом (об'єктивна реальність формується через свідомість суб'єкта за допомогою методу редукції) існує інтерсуб'єктивне «Я» (свідомість та діяльність іншого) та життєвий світ (аналог навколишнього середовища та соціального світу). Отже, засадою пізнання суб'єктом соціальних явищ є не тільки трансцендентальна свідомість індивіда, а й його буття у соціально неоднорідному суспільстві [247, с. 11; 255, с. 124–128; 256, с. 84–87; 257, с. 41–42].

Феноменологія поступово перейшла від трансцендентного суб'єктивізму до пізнання людського буття в навколишньому світі шляхом визнання інтерсуб'єктивізму (наявності свідомості іншого) та комунікативного зв'язку між суб'єктами. Зазначений висновок простежується у працях представників феноменології, послідовників Е. Гуссерля та М. Хайдеггера. Так, Л. Легас-і-Лакамбра зазначає, що у свідомості кожного індивіда присутнє інтерсуб'єктивне «Я», тому дії суб'єктів у соціумі не можуть бути результатом його моністичного існування, а спрямовані на здійснення комунікації [258, с. 181]. За словами А. Щюца, біологічна обмеженість людської сутності, вимагає від нього створення стабільного соціального порядку як умови його виживання. Буття людини (його екзистенція) спрямоване на формування людського соціуму, створення та

становлення соціальних інститутів шляхом постійного комунікативного зв'язку з іншими суб'єктами [259, с. 77].

Отже, у феноменології інтерсуб'єктивний досвід формує соціальність, яка складається із комунікативних актів. Повторюючись, ці акти хабітуалізуються (стають звичними для людини) та седиментуються (стають частиною трансцендентального суб'єкта), що спрямовує персональне устанавлення на колективний навколишній світ [260, с. 49–51].

Синергетика спрямована на пізнання самоорганізації системних зв'язків, зокрема соціальних, і самовивчення результатів взаємовідносин елементів таких систем, зокрема соціальних відносин [248, с. 7–8]. Одним із її основних висновків є те, що навколишній світ, у тому числі соціальний, перебуває у стані формування, що зумовлює його постійне функціонування [261, с. 15, 83]. За словами Н. Лумана, суспільство є самоспостережною системою. При цьому не одне самоспостереження не може повністю пізнати суспільні процеси (функціонування системи), тому існує необхідність постійної комунікації між суб'єктами (елементами системи) [262, с. 511].

Виходить, що синергетика, як феноменологія і герменевтика, орієнтована на вивчення соціальних комунікацій, центром яких є пізнання природи та сутності людини і створених нею соціальних інститутів. Цінність у застосуванні антрополого-комунікативного підходу до дослідження компромісу і конфлікту полягає в тому, що він враховує вищевикладені основні концептуальні ідеї герменевтики, феноменології та синергетики.

Комунікативний метод пізнання дозволяє встановити, що окремі соціальні зв'язки і суспільство в цілому формуються із синтезу порядку та хаосу, а не заміни їх один одним. Пов'язано це з тим, що соціум належить до нестабільних, постійно функціонуючих, дисипативних (розсіяння предметів та енергії) систем. Дисипативні системи відрізняються від рівноважних систем, наприклад кристалів та рідин, постійним обміном із довкіллям. Так, при збільшенні порядку у дисипативних системах збільшується безлад у навколишньому середовищі [263, с. 197; 264, с. 47–50]. Яскравим прикладом такого взаємозв'язку соціуму та довкілля є виникнення

держави та релігії, які віддалили людину від природних процесів. Звідси в основу соціальної організації, як і принципів людської поведінки у суспільстві, закладено два основних біологічних інстинкти – конфлікт (агресія) і компроміс (узгодженість дій суб'єктів, їх кооперація) [265, с. 89–91]. Тому необхідність контролю над конфліктною поведінкою і протидії навколишньому середовищу шляхом об'єднання є одними із основних підстав соціальної організації. Як наслідок, соціальна організація вимушена формувати та постійно застосовувати певні механізми, які, з одного боку, забезпечать стримування конфліктності та її обмеженість, а з іншого – стимулюватимуть розвиток соціальної компромісності.

Соціальна компромісність, як правило, формується за допомогою цінностей, що створюються людиною з метою досягнення стабільності та порядку в суспільстві. Але оскільки суспільство є дисипативною, нестабільною та постійно функціонуючою системою, то у межах такої системи не можна забезпечити стабільність цінностей, уникнути їх зіткнення. Така система зумовлює постійне зародження конфліктів. Звідси випливає, що комунікативні зв'язки суб'єктів здійснюються в об'єктивній реальності, що характеризується компромісно-конфліктною природою.

Проте, антропологічний аспект компромісу та конфлікту також виявляється у природному прагненні людини задовольнити свої потреби – навіть якщо у межах суспільства встановлено стабільний порядок (результат компромісності соціуму), то певні суб'єкти будуть його розхитувати або задовольняти свої гедоністичні інтереси за межами такого суспільства [153, с. 29–30]. Антропологічна сутність компромісу і конфлікту розкриває дві сфери їх вияву: перша – пов'язаність із духовними цінностями; друга – пов'язаність із матеріальними. Виходить, що компромісність і конфліктність може існувати у духовній сфері людини, що є змістовною складовою її поведінки, і у зовнішній діяльності людини, що є формальною складовою, яка відображає її духовну сферу. Якщо у духовній сфері людини переважає компромісність, то конфлікт, як правило, «не виходить» у соціум, а у разі поширення на суспільні процеси – завершується компромісом. І навпаки, якщо у духовній сфері людини переважає конфліктність, то конфлікт, як правило, існує у

соціумі й може завершуватись за допомогою компромісу або насильницького консенсусу чи переростати у безлад, хаос. Отже, антрополого-комунікативний підхід дає змогу стверджувати, що позитивним для соціуму є компромісний стан співіснування, а конфліктність, незважаючи на її певні позитивні функції, є негативним явищем для динаміки суспільних відносин.

2.3. Специфіка виявлення компромісу і конфлікту в системі соціальних інститутів

У попередніх підрозділах було встановлено, що конфлікт і компроміс є двома сферами (станами) функціонування соціуму. Виявлено, що при демократичному режимі організації та функціонування влади існує баланс між конфліктом і компромісом, а при недемократичному – домінує переважно конфлікт (як процес змінювання одних конфліктів іншими) і насильницький консенсус, за допомогою якого переборюються конфлікти. Тобто конфлікти при цьому режимі не управляються, а переборюються за допомогою насильницького консенсусу або змінюються іншими конфліктами.

Враховуючи наведене, слід зазначити, що конфлікт і компроміс як соціальні явища притаманні різноманітним рівням організації суспільства. Загальновідомо, що основними рівнями організації соціуму є: міжособистісний, груповий, державний рівень та рівень світової системи. Звідси, за словами У. Р. Матурана та Ф. Х. Варела, не існує людської природи, яка є біологічно фіксованим субстратом, що визначає плюралістичність соціальних утворень. Таку плюралістичність визначає лише людська природа у сенсі соціально-культурної еволюції. Тому можна говорити, що у людини є біологічна природа, але більш важливо стверджувати, що людина конструює свою власну природу, тобто створює саму себе та свій соціальний світ [266, с. 113–116].

Зазначену позицію підтримують й інші науковці [266, с. 80–86; 267, с. 85–86; 268, с. 54–55]. Вони стверджують, що пізнання людиною самої себе є процесом соціальним, комунікативним, побудованим на засадах пізнавальної взаємодії.

Іншими словами, люди разом створюють навколишнє соціальне середовище. Наприклад, особа, яка вбиває, гвалтує, грабує, займається цим у чітко визначений період своєї життєдіяльності, а в інший час свого життя прагне схвалення, поваги та любові від собі подібних. Навіть від тих, на кого вона посягає, вона прагне отримати визнання у формі страху або підпорядкування. У разі відсутності визнання іншими людьми або соціумом у цілому суб'єкт з метою здійснення комунікації починає пошуки відповідних суб'єктів, навіть в особі тварини тощо [269, с. 15]. Отже, нестабільність людської поведінки змушує саму людину забезпечувати стабільне та безпечне оточення для своєї життєдіяльності шляхом здійснення постійної взаємодії з іншими суб'єктами [270, с. 63].

Означене обумовлює необхідність дослідження особливостей відображення компромісу і конфлікту у праві в межах соціальних інститутів. З цією метою у даному підрозділі нами буде проаналізовано:

- поняття соціального інституту, їх різновиди;
- залежність прояву компромісності і конфліктності у поведінці суб'єктів від рівня соціального інституту;
- особливості прояву компромісу і конфлікту на державному рівні.

Стабільність та порядок людської поведінки забезпечується людиною шляхом об'єднання, встановлення звичайної комунікації з іншими людьми. Результатом такого процесу об'єднання, комунікативного зв'язку між людьми є формування вищезазначених рівнів організації соціуму (соціальних інститутів).

Термін «інститут» в цій праці розглядається з точки зору теорії інституціоналізму, яка підкреслює його соціальний, комунікативний зміст [271, с. 17–23; 272, с. 144; 273, с. 5–12]. Під інститутом розуміється будь-яке стійке об'єднання людей з метою досягнення відповідних цілей (сім'я, партія, профспілка, церква, держава тощо). А кожне із об'єднань людей може здійснювати владу та має своє право. Наприклад, держава є важливим, але одним із видів соціальних інститутів, що здійснює владу, а право, що створюється державою, є одним із багатьох прав, оскільки кожний інститут має своє право, яке може збігатися або не збігатися з правом держави [274, с. 214; 275, с. 122]. Отже, під соціальним

інститутом доцільно розглядати соціальне утворення або установу, організацію – соціальну одиницю надіндивідуального рівня, – яка є суб'єктом суспільних відносин [276, с. 442–443].

Зазначене трактування поняття «соціальний інститут» є розповсюдженим у науці [277, с. 11–14; 278, с. 19–24], особливо в західній [279, с. 58–73; 280, с. 35–47], і дозволяє дослідити процес взаємодії та комунікації між різноманітними соціальними одиницями – індивідами, групами, організаціями, суспільствами тощо.

За словами К. Поппера, термін «соціальний інститут» охоплює суб'єктів як приватного (крамниця, страхова компанія, церква та ін.), так і державного характеру (органи правопорядку, суд та ін.). Особи, які є представниками зазначених суб'єктів виступають посередниками між соціальними інститутами. При цьому суб'єктність індивіда у таких випадках є похідною від первинної суб'єктності відповідного соціального інституту [281, с. 58, 134, 215]. Наприклад, навіть у комунікаціях на міжособистісному рівні суб'єктність індивідів зумовлюється відповідними правилами, встановленими у родині, соціальній групі, релігії, суспільстві тощо. Викликане це процесами об'єктивізації комунікативних зв'язків відповідною соціальною організацією людей.

Так, соціальні інститути контролюють людську поведінку, встановлюючи її зразки за допомогою певних соціальних дозволів, заборон та зобов'язань, що у сукупності формують режим стабільності та правопорядку. Зазначений контролюючий характер притаманний кожному з вищеназваних соціальних інститутів, незалежно від того, чи створено у його межах механізм переконання або примусу, який підтримує функціонування цього інституту. На думку ряду вчених [282, с. 22–25; 283, с. 66; 284, с. 12–15], спричинено це тим, що первинний соціальний контроль встановлюється завдяки самому існуванню соціального інституту, а запровадження відповідних механізмів впливу необхідне лише у тих випадках, коли фактична соціальна поведінка не відповідає формі, встановленій таким інститутом.

Зазначені вище положення підтверджують думку Р. Л. Джеперсона щодо початку соціальної інституалізації вже на стадії комунікативної взаємодії лише двох

суб'єктів (міжособистісний рівень). З приєднанням до такої взаємодії інших суб'єктів її рівень змінюється. Соціальний світ двох, його типізації, які здійснювались у їх життєдіяльності, стають соціальним інститутом для певного, більш вагомого об'єднання людей (групи, партії, держави тощо) [285, с. 143–163].

За словами С. П. Хантингтона, трансформація соціального інституту⁸ від міжособистісного у більш високий рівень надає йому характер об'єктивності, тобто утворений соціальний інститут, як правило, існує незалежно від сприйняття конкретного суб'єкта, що функціонує в його межах [286, с. 118–129].

Розвиваючи зазначену думку, П. Бурдье стверджує, що соціальні інститути більш високого рівня (групового, державного) сприймаються суб'єктами, які функціонують у їх межах, як об'єктивна зовнішня реальність, з якою індивід повинен взаємодіяти [287, с. 20–25]. При цьому, на думку М. Оукшота, набуття соціальним інститутом об'єктивності вимагає встановлення механізмів контролю поведінки суб'єктів, що повинні бути легітимізовані [288, с. 114–135]. Іншими словами, встановлення таких механізмів здійснюється з метою роз'яснення, виправдання та забезпечення існування відповідного соціального інституту.

Наприклад, на груповому рівні зазначений механізм яскраво виявляється у внутрішньопартійних відносинах у разі виключення членів партії з її лав шляхом голосування на загальних зборах. У свою чергу на державному рівні такий механізм постійно виявляється у класовій неоднорідності суспільства та урегульованості поведінки суб'єктів шляхом легального встановлення правил поведінки, які легітимізовані безпосередньо населенням держави або його представниками.

Отже, соціальні інститути створюють об'єктивну реальність для людини, тобто є її соціальним світом, у якому встановлюється відповідний соціальний порядок. І водночас соціальні інститути є результатом людської діяльності, тобто слугують суб'єктивною і об'єктивною реальністю [289, с. 10–18; 290, с. 88–92, 156–158]. Виходить, що чим складніший рівень соціального інституту, тим він більш

⁸ Трансформація соціальних інститутів підкреслює різномірний склад соціуму, їх взаємозв'язок та взаємозалежність, а саме: а) відображає зміну одних соціальних інститутів іншими, тобто перехід від першого рівня організації соціуму до другого, більш складного, наприклад, міжособистісний рівень – груповий рівень; б) забезпечує паралельний розвиток соціальних інститутів у межах соціуму та їх взаємозв'язок, наприклад, функціонування групового та державного інституту в певний час на відповідній території тощо.

об'єктивний і навпаки. Об'єктивізація соціального інституту вимагає встановлення відповідного механізму впливу, який підтримує функціонування цього інституту, запроваджений ним соціальний порядок. Чим більша об'єктивізація соціального інституту, тим менше об'єктивної свободи у його суб'єктів і навпаки.

З огляду на це, компромісність та конфліктність у поведінці суб'єктів виявляється по-різному залежно від рівня соціального інституту. У соціальних інститутах простого (міжособистісного, внутрішньогрупового) рівня конфліктність і компромісність поведінки суб'єктів залежить, зазвичай, від суб'єктивних чинників, на які здійснює вплив об'єктивна реальність шляхом функціонування у єдиному просторі інших соціальних інститутів. У свою чергу в соціальних інститутах складного (міжгрупового і державного, світової системи) рівня компромісність і конфліктність обов'язково «прив'язані» до порядку, об'єктивно встановленого у таких інститутах.

Щодо функціонування конфліктів і компромісів у межах основних соціальних інститутів, то можна зазначити таке. Конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні безперервно супроводжують людину протягом усього її життя, з моменту вступу в будь-яку взаємодію з іншими суб'єктами [296, с. 43]. Найбільш яскраво конфлікт і компроміс на міжособистісному рівні виявляється у межах родинних, дружніх та інших відносин. Специфікою конфліктів і компромісів на міжособистісному рівні є наявність соціального зв'язку між двома особами, який спрямований на задоволення приватних інтересів, що не стосуються публічної сфери. Отже, конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні мають приватний характер і не стосуються публічних інтересів. Крім того, варто зважати на те, що конфлікти і компроміси на міжособистісному рівні можуть трансформуватись у більш високі рівні організації соціуму. Зумовлюється це тим, що життєдіяльність соціуму є безперервним динамічним процесом, у межах якого одні форми взаємозв'язку та організації суб'єктів змінюються іншими, більш складними формами упорядкування суспільства.

Груповий рівень конфлікту і компромісу відзначається соціальним зв'язком між трьома і більше особами і має приватно-публічний характер.

На груповому рівні організації суспільства конфлікти і компроміси, як зазначає А. Г. Большаков, можна поділити на внутрішньогрупові та міжгрупові [146, с. 18]. У такому разі внутрішньогрупові конфлікти і компроміси мають приватний характер професійної, релігійної або іншої спрямованості, наприклад, взаємовідносини начальника та підлеглого, вчителя та учня тощо. Водночас внутрішньогрупові конфлікти і компроміси можуть трансформуватись у державний (загальносуспільний) рівень, якщо їх суб'єкти вступають у сферу правового упорядкування, яка забезпечена державним або суспільним впливом. А міжгрупові конфлікти і компроміси з їх публічно-приватним характером можуть трансформуватись у більш високі рівні організації суспільства.

На сьогодні найбільш яскраво трансформація групових конфліктів і компромісів виявляється у політичній сфері життєдіяльності суспільства. Політична взаємодія партій у більшості випадків переростає у конфлікти і компроміси на більш високому рівні організації суспільства, зокрема державному [292, с. 15–17]. Події в Україні 2007–2008 років є беззаперечним прикладом зазначеної трансформації. Так, можна говорити про те, що політична діяльність прихильників Президента і Прем'єр-міністра з міжгрупової взаємодії переросла у державотворчий процес. У межах цього процесу діяльність цих двох політичних груп почала набувати характеру конфлікту, результатом якого став розпад «Демократичної коаліції» шляхом виходу з неї представників політичної партії «Наша Україна». При цьому наведений політичний конфлікт було вирішено за допомогою компромісу шляхом об'єднання частини членів партії «Наша Україна» з членами фракцій «Блок Юлії Тимошенко», «Блок Литвина» та депутатської частини партії «Народна самооборона» і створення нової депутатської більшості у Верховній Раді України.

На підставі зазначеного, вважаємо, що слід з'ясувати, які ознаки відрізняють конфлікт і компроміс на груповому і державному рівнях організації життєдіяльності соціуму.

На нашу думку, до основних ознак, що відрізняють конфлікт і компроміс на державному рівні від конфлікту і компромісу на груповому рівні належать такі:

– здійснення публічної влади, яка відокремлена від суспільства, за допомогою спеціального апарату;

– виникнення конфлікту і компромісу у соціально неоднорідному середовищі;

– наявність двостороннього зв'язку між суб'єктами конфлікту і компромісу та суверенною організацією суспільства, на території якої вони функціонують, тощо.

Пояснимо це наочніше. По-перше, публічна влада існує та здійснюється у різноманітних формах організації соціуму, починаючи з первинної общини і завершуючи державою. При цьому у різних сферах буття соціуму публічна влада здійснюється по-різному.

Так, відмінність між здійсненням влади у групі чи об'єднанні груп та державі полягає у наявності спеціального апарату управління, який є легальним та легітимним. Якщо у межах об'єднання груп публічно-владна діяльність здійснюється за допомогою апарату, який має приватно-правовий характер і не характеризується легітимністю, то у сфері державних відносин названа діяльність забезпечується спеціальним апаратом управління, який має публічно-правовий характер і характеризується легітимністю. Наприклад, переговори між політичними силами, що не переслідують мети публічно-правової діяльності, мають приватноправовий характер, не отримують визнання з боку держави та її населення, тому не можуть бути легалізовані. У свою чергу переговори між політичними силами, результатом яких є публічно-правова діяльність, наприклад створення парламентської коаліції, мають публічно-правовий характер, здійснюються за допомогою спеціального апарату управління і отримують визнання з боку держави та її населення. Тут простежується трансформація міжгрупових конфліктів і компромісів у державі. Рушійною силою такої трансформації є здійснення публічно-правової діяльності відповідними групами за допомогою спеціального державного апарату з метою реалізації публічної влади у соціально неоднорідному суспільстві. Слід також зазначити, що державна влада є верховною владою, яка підпорядковує своїй волі всіх членів суспільства. Вона є примусовою за своєю сутністю [293, с. 8–10] та здійснюється, як зазначалося, спеціальним апаратом держави.

По-друге, межі дії конфлікту і компромісу мають принципове значення для визначення їх рівня. У разі, якщо конфлікт і компроміс не виходять за межі міжгрупової діяльності та не зачіпають інтересів інших груп, класів, об'єднань або окремої особистості й держави в цілому, то вони здійснюються в однорідному соціумі та не мають публічно-владного характеру. А якщо конфлікт і компроміс зачіпають інтереси різноманітних за походженням соціальних груп, окремих індивідів та держави в цілому, то вони здійснюються у соціально неоднорідному суспільстві й мають публічно-владний характер, тобто виходять за межі публічно групової діяльності.

Так, міжконфесійні конфлікти і компроміси безпосередньо виникають між служителями різноманітних релігій і церков. При цьому вони можуть поширюватись на інші соціальні верстви населення, представники яких є послідовниками тієї або іншої релігії, і досягати державного рівня [294, с. 94–100]. Яскравим прикладом такої трансформації міжгрупових конфліктів і компромісів у державні є відносини держави Ізраїль та Палестинської автономії. Тут конфлікти і відповідні компроміси між представниками різних релігій – іудейства та мусульманства розвинулись у військово-політичне протистояння іудеїв та мусульман і набули характеру постійних конфліктів і пошуків відповідних компромісів для їх розв'язання.

Нарешті, конфлікти і компроміси завжди виникають між двома суб'єктами і здійснюються у відповідній взаємодії. При цьому конфлікти і компроміси на державному рівні, окрім взаємозв'язку між його суб'єктами, обов'язково характеризуються постійним зв'язком із суспільством через функціонування правових приписів, що закріплені у відповідних джерелах права. За словами М. М. Марченка, такі джерела, як правило, визнаються, забезпечуються та гарантуються державою, навіть якщо другою стороною конфлікту або компромісу є сама держава в особі своїх органів та посадових осіб [295, с. 13–15, 27–28].

Наприклад, компромісність та конфліктність на державному рівні виявляється у невиконанні обов'язку будь-якою особою дотримуватись певних заборон і не заважати іншій особі реалізувати свої легально визначені та легітимно визнані

права. Так, кожен зобов'язаний дотримуватись права іншого на життя і має право реалізувати свої потреби відповідно до правових приписів у межах загальних або конкретних правовідносин [296, с. 534–545]⁹.

У свою чергу, держава в особі державного апарату контролює та забезпечує процеси життєдіяльності суспільства, реалізацію суб'єктами своїх прав та виконання покладених на них обов'язків. Відповідно до ст. 51 Конституції України батьки зобов'язані забезпечувати своїх неповнолітніх дітей, а повнолітні діти повинні дбати про своїх непрацевдатних батьків [128].

На практиці згадане конституційне положення втілюється за допомогою закріплених у законодавстві норм щодо обов'язкової сплати аліментів [158, ст. 164], можливості позбавлення батьківських прав і стягнення з повнолітніх дітей коштів на утримання непрацевдатних, немічних батьків [297, статті 164, 166, 172] тощо. Також присутність держави у відносинах між суб'єктами яскраво виявляється: у цивільно-правових договорах, наприклад договорі купівлі-продажу, пов'язаному із встановленим державою податком на додану вартість [298, п. 1.4 ст.1]; правовому регулюванні підприємницької діяльності, наприклад Антимонопольного комітету України [195, ст. 3, 7]; забезпеченні державного захисту, наприклад у обов'язку слідчого порушити кримінальну справу за діяння, які мають склад злочину і належать до справ публічного звинувачення відповідно до принципу публічності (офіціальності) кримінального процесу [299, с. 36] та ін.

Звідси, вступаючи у сферу права, яке функціонує у межах відповідної держави, суб'єкти отримують певні позитивні права та юридичні обов'язки, що кореспондуються з повноваженнями третьої сторони в особі державних органів та їх посадових осіб. Саме держава є третьою стороною, урегульованих правом відносин, які виникають на її території. Отже, наявність правової сфери забезпечує трансформацію міжособистісних, групових конфліктів і компромісів у державний рівень їх буття. Пов'язане це з тим, що правова реальність завжди має комунікативну спрямованість і передбачає, що суб'єкти повинні діяти або не діяти

⁹ Загальні правовідносини виникають на підставі загальних норм (насамперед Конституції) і мають загальний характер, який охоплює усіх адресатів таких норм. Суб'єктами таких правовідносин стають, як правило, незалежно від особистого бажання та особистих дій. Суб'єкти у таких правовідносинах мають однакові права і на них покладено однакові юридичні обов'язки.

певним чином відповідно до своїх власних інтересів або інтересів правомочної особи. Так, людина та її соціальний світ у межах правової реальності взаємодіють один з одним, здійснюючи один на одного певний вплив. Іншими словами, така взаємодія має діалектичний двосторонній характер, однією стороною якої є суб'єкти правовідносин, а іншою – держава, яка контролює та регулює поведінку суб'єктів таких відносин.

За словами Л. І. Петражицького, правова реальність є комунікативною. Водночас комунікативний характер правової діяльності є не діалогічним, а полілогічним, тому що у такій діяльності беруть участь не дві сторони (суб'єкти відповідних правових відносин), а щонайменше три сторони. Тут, як правило, третьою стороною є держава [300, с. 595–596].

Найбільш детально наявність двостороннього зв'язку між суб'єктами конфлікту і компромісу та суверенною організацією суспільства, на території якої вони функціонують, розкрита у роботах А. В. Полякова. На його думку, людина має права та обов'язки не тільки щодо іншої людини, але й щодо суспільства, держави, також як і суспільство, держава має права та обов'язки щодо людини. Проста взаємодія двох фізичних осіб або соціальних груп ще не створює правової діяльності. Для її виникнення необхідний загальний життєвий світ: загальні соціальні інститути, загальні цінності та норми, тобто загальний простір комунікації. Звідси у будь-яких правових відносинах суспільство та держава є однією зі сторін цих відносин, яка виконує функцію (роль) «Інстанції», – гаранта правового характеру діянь, що здійснюються основними суб'єктами таких відносин. Отже, правова комунікація завжди має публічний характер і виявляється не в формі діалогу «Я-Інший», а у формі полілогу «Я-Інший-Інстанція» [74, с. 228]. Можна зробити висновок, що трансформація конфліктів і компромісів у державний рівень безпосередньо пов'язана із виявленням їх функціонування у правовій реальності. Саме детальний аналіз виявів конфліктів і компромісів на державному рівні дає можливість навести їх правову характеристику, що є основною метою нашого дослідження.

Щодо конфліктів і компромісів на рівні світової системи, то вони є різновидом державних конфліктів і компромісів, що трансформувались на міждержавний рівень під впливом політичних, економічних, екологічних, міжнародно-правових та інших чинників.

Звертаючись до більш детального розгляду функціонування конфліктів і компромісів на державному рівні, згадаємо думку П. Бурдьє про зв'язок конфліктів у соціумі зі становленням держави. Він вважав, що саме збільшення соціальних конфліктів, виникнення постійних дискомунікацій, які спричинені зростаючими потребами та можливостями суб'єктів соціуму, з одного боку, і відсутністю засобів їх реалізації та стримування, з іншого боку, стало одним із основних чинників виникнення держави. Іншими словами, велика кількість соціальних конфліктів спонукала суспільство до формування складного соціального інституту – держави. Виникнення держави надало можливість створити нові форми соціальних комунікацій, які сприяли виникненню нових компромісних засобів (мирова угода, третейський суд, помилування главою держави тощо) [302, с. 219–237].

Особливість конфліктів і компромісів на державному рівні зумовлена специфікою взаємодії суб'єктів, що функціонують на території держави. У свою чергу специфічність самої комунікації між суб'єктами на державному рівні характеризується такими чинниками.

1. У державі як різновиді соціального інституту механізм регулювання суспільних відносин стає більш жорстким і має зобов'язальний характер. Такий механізм включає у себе спеціальні засоби та відповідний апарат, який повинен забезпечувати діяльність цього механізму [303, с. 16–22]. Функціонуючи, механізм держави формує загальні моделі комунікацій між суб'єктами на території відповідної держави, шляхом закріплення їх у законодавстві держави [303, с. 58–59, 114–115].

На думку Р. О. Халфіної, такі моделі є встановленою формою взаємовідносин суб'єктів, якій повинен відповідати зміст їх діяльності [305, с. 80–82, 90–91; 90, с. 174–175]. Отже, зобов'язальна сила встановленої у державі форми комунікації

суб'єктів безпосередньо пов'язана із державним переконанням і примусом, які стимулюють бажану поведінку суб'єктів та утримують їх від небажаної.

2. У державі визначено функції суб'єктів комунікації, встановлено їхні права та юридичні обов'язки. Зазначено, що всі суб'єкти, у тому числі державні органи і їх посадові особи, повинні виконувати функціональні обов'язки і реалізувати свої права. Невиконання обов'язків призводить до застосування санкцій. Як наслідок, поведінка суб'єкта у межах держави має більш передбачуваний характер, що надає можливість попереджати нові конфлікти і вирішувати наявні.

3. Функціонування механізму держави забезпечує професіоналізацію виконання суб'єктами своїх функцій. З цією метою у державі здійснюється спеціальна підготовка кадрів для виконання ними професійних обов'язків.

Отже, конфлікти і компроміси на державному рівні мають такі особливості.

1. Динаміка конфлікту і компромісу здійснюється у соціально неоднорідному суспільстві.

2. Конфлікти і компроміси характеризуються двостороннім зв'язком. З одного боку, їх учасниками є відповідні суб'єкти суспільних відносин, а з іншого – держава, яка здійснює загальний контроль за комунікаціями цих суб'єктів. Така діяльність держави забезпечується спеціальним апаратом управління та примусу.

3. Конфліктні взаємовідносини суб'єктів припиняються шляхом застосування насильницького консенсусу, що характерно для недемократичних держав, або шляхом компромісів, що притаманно демократичним державам.

4. Форма та зміст конфліктів і компромісів набуває більш складного характеру, що пов'язано з функціонуванням механізму держави, який забезпечує професіоналізацію суб'єктів таких конфліктів і компромісів.

5. Конфлікти у державі здебільшого є передбачуваними. Це пов'язано із закріпленими у законодавстві моделями поведінки суб'єктів на території держави. При цьому такі моделі забезпечуються державним переконанням і примусом, а також запровадженими у суспільстві компромісними засобами.

Слід зазначити, що становленню та розвитку інституалізації соціальних конфліктів і компромісів від міжособистісного рівня до державного сприяли

різноманітні чинники, основні з яких були виявлені та описані у дисертаційному дослідженні А. Г. Большакова. До таких чинників, зокрема, віднесено:

- а) зацікавленість політичної еліти у стабільному розвитку суспільства;
- б) зародження нової міждисциплінарної галузі знань – конфліктології, яка забезпечила аналітичну базу для пізнання феномену конфлікту і розробки відповідних засобів управління негативними процесами, зокрема компромісних;
- в) зародження інститутів громадянського суспільства, зокрема об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, громадських зборів тощо. Саме ці інституції забезпечують захист інтересів конкретної верстви населення від правлячої еліти і покликані сприяти встановленню компромісності у взаємовідносинах суб'єктів на відповідній території;
- г) готовність апарату примусу до компромісних (альтернативних) засобів регулювання та розв'язання конфліктів у інтересах стабілізації громадського порядку і адаптації правових норм до нових соціальних умов, які постійно змінюються;
- д) правове упорядкування конфліктних відносин і відповідних компромісних засобів їх розв'язання [146, с. 25–26].

Підсумовуючи наведене, слід наголосити на тому, що держава як соціальний інститут зазнає впливу міжособистісних, групових та структурних конфліктів. При цьому структурні конфлікти є конфліктами державного рівня, що зачіпають систему життєдіяльності соціуму відповідної держави.

З теоретичної точки зору, держава повинна виступати у ролі арбітра у конфліктній ситуації, керуючись при цьому принципом справедливості та пріоритетності загального блага. Водночас на практиці держава може діяти не як третя, незацікавлена сила, а як суб'єкт, що підтримує інтереси конкретної сторони конфлікту. Пов'язано це з тим, що у будь-якому неоднорідному (класовому, багатонаціональному та ін.) суспільстві правляча еліта сама належить до того чи іншого класу, групи, етносу і, як правило, підтримує та забезпечує його інтереси, ототожнюючи їх з інтересами усього соціуму.

Яскравим прикладом зазначеної діяльності держави є поширені на теренах України конфлікти між правлячою елітою і етнорегіональними групами (наприклад проблеми запровадження другої державної мови та вступу до НАТО України). Нерідко держава сама стає однією з конфліктуючих сторін, відкрито захищаючи інтереси однієї частини населення, яка при цьому може бути меншістю. Проте потрібні компромісні засоби для розв'язання існуючого конфлікту, наприклад шляхом проведення загальноукраїнського консультативного референдуму щодо вступу України до НАТО та щодо надання російській мові статусу другої державної.

На сьогодні Україна все ще перебуває на стадії політичного і економічного становлення. Це призводить до того, що Українська держава має відносно обмежені можливості для контролю за суспільною думкою та відповідними соціальними процесами. Вона не може виявити чітку національну позицію у прийнятті рішень, що зумовлено постійними політичними кризами, відсутністю правлячого центру та підтримки з боку населення, а також відповідними правовими прогалинами. Все це звужує можливості держави Україна у розв'язанні конфліктних ситуацій на її території, зумовлює різку зміну нерішучості у прийнятті рішень надмірною жорсткістю та безвідповідальністю щодо власного населення.

Слід зазначити, що держава, як і будь-який соціальний інститут, не є досконалою формою організації соціуму. Конфлікти постійно виникають у її межах, що пов'язано, як це доведено у попередніх підрозділах, із конфліктністю самої природи людини. Водночас у державі, на відміну від інших соціальних інститутів, механізм подолання конфліктів має системну побудову, основними елементами якої є компроміс і консенсус [305, с. 112]. За словами Б. А. Толчинського, у демократичній правовій системі компроміс є основним засобом забезпечення стабільності та миру. Він внутрішньо притаманний демократії у зв'язку з тим, що у її межах сформувались відповідні інститути забезпечення прав та свобод людини і громадянина. За допомогою цих інститутів досягається публічна узгодженість інтересів та забезпечується досягнення легітимізованих благ. Відповідна узгодженість конкретних інтересів та загальне суспільне благо є засадою

формування механізму регулювання конфліктів, який має стійкий «імунітет» від насильства та занадто радикальних рішень [306, с. 88].

Наголосимо, що держава як соціальний інститут забезпечує двоїсту природу компромісу. З одного боку, у державі компроміс використовується як засіб попередження та розв'язання конфліктів. З іншого – компроміс є відповідним станом функціонування суспільства у межах держави, який характеризується стабільністю [307, с. 87–89].

У цьому дослідженні двоїста природа компромісу буде розкриватись шляхом дослідження цілого (загального) – компромісу як бажаного стану функціонування суспільства, із поступовим переходом до аналізу одиничного (конкретного) – компромісу як засобу попередження та розв'язання конфліктів.

Вважаємо, що у широкому сенсі компроміс на державному рівні є регулюванням конфлікту. Термін «регулювання» найбільш повно та толерантно розкриває сутність цієї категорії на державному рівні, оскільки у межах держави постійно відбуваються конфлікти різного рівня – від міжособистісних до міжгрупових та загальносуспільних. Тому призначення компромісу як стану функціонування суспільства полягає у тому, що він упорядковує наявні конфлікти і запобігає виникненню нових за допомогою спеціального комплексу легітимних та легальних засобів.

Згідно з Р. Дарендорфом, термін «регулювання» більш відповідає конфлікту, ніж поняття «розв'язання», «поборення», «вирішення» тощо, тому що конфлікти у межах держави принципово не можна остаточно розв'язати, побороти та вирішити. Чим більше намагаються побороти конфлікти за допомогою насильства, тим більш небезпечними вони стають. Такий процес продовжується доти, доки жодна із сил у межах держави не буде здатна побороти «енергію» конфлікту [226, с. 145].

Уся історія існування людства та його складного соціального інституту – держави є підтвердженням зазначеної думки. Яскравим прикладом є спроба розв'язання класового конфлікту в СРСР шляхом ліквідації класу буржуазії, яка не привела до бажаних результатів. Так, замість класу буржуазії з'явився новий клас «кращих» – технобюрократів, які мають політичну владу, віддалені від населення і

підтримують з ним відносини пригнічення та володарювання. Не ставлячи себе вище від інших *de jure*, представники технобюрократії *de facto* визначають напрями розвитку суспільства, а саме населення не має шансів для реалізації функцій управління і змушене виконувати функції постійного виконавця рішень державних органів.

Отже, регулювання конфліктів, на думку Р. Дарендорфа, є найбільш ефективним засобом зменшення їх насильницького характеру. За допомогою регулювання конфлікти не стають одразу менш насильницькими та інтенсивними, але тією мірою, в якій їх вдається упорядкувати, вони набувають більш передбачуваного значення, що робить їх більш контрольованими [226, с. 145–146].

Проведений аналіз праць Р. Дарендорфа, Л. Крисберга, С. Хантингтона та інших науковців сприяв виявленню умов успішного регулювання конфліктів. До таких умов можна віднести такі.

По-перше, найважливішою умовою регулювання конфліктів, яка визначає його ефективність, є рівень організації соціуму. Чим більш організованим є соціум, тим більша вірогідність досягнення компромісу [226, с. 146–147; 309, с. 29–30].

По-друге, у межах соціального інституту, зокрема держави, повинні бути встановлені відповідні правила та порядок життєдіяльності, які є легальними та легітимними, і спрямовані на регулювання (попередження, припинення та розв'язання) конфлікту. При цьому відповідні правила мають надавати рівні можливості сторонам конфлікту. Саме у цьому полягає ефективність таких правил, у іншому випадку вони просто не діють. Пов'язано це з тим, що встановлені правила поведінки суб'єктів насамперед стосуються засобів та способів, за допомогою яких сторони конфлікту будуть вирішувати свої проблеми, досягати компромісу [309, с. 52–54].

По-третє, наявність спеціального апарату управління, рішення якого повинні бути демократичними. При цьому такі рішення мають бути загальнообов'язковими [310, с. 75–79, 87, 123]. Саме за допомогою діяльності спеціального апарату здійснюється функція регулювання конфліктних відносин та забезпечуються

легальні та легітимні засоби досягнення компромісу між конфліктуючими сторонами.

Нарешті, наявність такої умови регулювання конфлікту, як його функціонування на засадах гласності та публічності. Так, у межах демократичного суспільства існує прагнення суб'єктів розглядати конфлікти у ході відкритих дискусій, що надає можливість апарату держави порівняти позиції конфліктуючих сторін і більш ефективно сприяти досягненню між ними компромісу. У свою чергу у межах недемократичних держав діяльність з регулювання конфліктів має, як правило, негласний характер. Іншими словами, діяльність держави, яка таємно нею здійснюється з метою регулювання конфлікту, може призводити до упорядкування конфлікту тільки на внутрішньому рівні, тобто конфлікт буде вирішений між членами певних державних органів, окремих політичних груп тощо. Щодо упорядкування конфлікту на зовнішньому рівні (суспільства, верстви населення, окремого громадянина), то компроміс, досягнутий на внутрішньогруповому рівні шляхом латентної діяльності й не впроваджений у зовнішні відносини, у багатьох випадках не може забезпечити згоду між суб'єктами, які є безпосередніми сторонами конфлікту. Такий компроміс узгоджує інтереси і забезпечує згоду інших суб'єктів (членів державних, політичних груп), які не є безпосередніми сторонами конфлікту [311, с. 169–171].

Ефективне регулювання конфлікту на державному рівні, окрім гласності, має засновуватися на принципі публічності. Особливість цього принципу також виявляється у характері регулювання конфлікту в державах з демократичним та недемократичним політичним режимом. Так, у межах демократичного суспільства публічність регулювання конфліктів є неминучою, що зумовлено дією принципу гласності. У свою чергу в межах недемократичних режимів дія принципу публічності обмежується шляхом латентного упорядкування конфліктів державним апаратом, певними політичними групами або окремими посадовими особами та ін.

Отже, у широкому розумінні компроміс на державному рівні формується шляхом регулювання конфлікту, яке забезпечує стабільну життєдіяльність суспільства.

Природним є те, що стабільне функціонування суспільства є основним результатом застосування компромісу, оскільки у стабільній державі населення об'єднують такі елементи: почуття належності до нації, спадкоємність форм управління та поступова, упорядкована зміна правлячих еліт тощо. При цьому, за словами Дж. Тербера, усі названі елементи стабільного функціонування суспільства взаємопов'язані у частині того, що нестабільність будь-якого з них, як правило, призводить до нестабільності інших [312, с. 22]. Як правильно зазначає П. О. Сорокін, безпосередньою передумовою революцій є нестабільність. У свою чергу причинами нестабільності є людські потреби. Саме бажання людини задовольнити свої гедоністичні інтереси, відсутність у певних верств населення базових умов для існування призводять до конфліктів [313, с. 272–273]. Звідси випливає, що функціонування компромісу забезпечує задоволення базових людських потреб, можливість індивідів, соціальних груп, різноманітних верств населення брати участь у роботі державного апарату, отримувати владу та здійснювати її. Саме метод поступки, закладений в основу функціонування держави, дозволяє їй задовольнити потреби усього суспільства та окремого індивіда, що забезпечує ефективне регулювання конфліктів за допомогою комплексу компромісних засобів. З огляду на це, у вузькому розумінні компроміс на рівні держави розглядається як засіб подолання конфліктів.

Слід зазначити, що найбільш повно компроміс у широкому та вузькому розумінні на державному рівні можна пізнати у сфері права. Наприклад, компроміс як стабільне регулювання суспільних відносин покладено в основу різноманітних правових режимів, особливо надзвичайних. У свою чергу, компроміс як засіб подолання конфліктів знаходить своє відображення у конкретних правових засобах, передбачених правовою системою держави.

Лише діалектична залежність конфлікту від компромісу забезпечує стабільність, справедливість та порядок у суспільстві.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Самостійний характер категорії компроміс обумовлюється наявністю згоди учасників суспільного відношення щодо встановлення компромісної угоди; його призначенням як засобу остаточного вирішення конфлікту за допомогою взаємних поступок та досягнення взаємовигідних результатів; його змістом, який складає сукупність засобів, що забезпечують результат та відповідають моральним настановам; його сутністю як невід'ємної умови двосторонньої угоди та визначальної засади функціонування демократичного режиму.

2. Компроміс – це встановлений у формі суспільної згоди та заснований на взаємопоступках засіб остаточного вирішення конфлікту, що має ціннісно-орієнтаційний характер і є засадою формування демократичного режиму в суспільстві.

3. Основними ознаками категорії конфлікт є порушення інтересів суб'єктів чи перешкоджання в їх реалізації; двосторонній характер, що визначається асиметрією суб'єктів, наявністю домінуючої та підпорядкованої сторони; його передумовою є соціальні протиріччя; можливість сприяння стабілізації суспільства, розвитку суспільних відносин чи, навпаки, їх дестабілізації та деструкції; суб'єктивно-об'єктивний характер.

4. Конфлікт – це процес двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на соціальних протиріччях, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин.

5. Дослідження компромісу і конфлікту, окрім загальнонаукових методів пізнання, потребує застосування комплексу спеціальних методів, які формуються за допомогою відповідних методологічних підходів (концепцій).

6. Компроміс і конфлікт є симетричними суперечностями, побудованими на принципі рівності. Це зумовлено конфліктною природою взаємодії суб'єктів і наявністю компромісу, який є підґрунтям заборон та обмежень їх поведінки. Звідси

конфліктна природа суспільства долається за допомогою компромісу, який спрямовує поведінку суб'єктів на забезпечення соціальної стабільності та порядку.

7. В інтерпретації марксизму та класичного позитивізму компроміс і конфлікт функціонують як асиметричні сфери буття суб'єктів, а у межах функціоналізму – як одне з цих явищ. На практиці підтримання принципу рівності між категоріями «конфлікт» і «компроміс» потребує наявності таких соціальних складових, як: середній клас; плідна взаємодія центру та «периферії»; суспільний порядок та стабільність, які досягаються за допомогою компромісу або шляхом використання позитивних аспектів конфлікту і стримування його негативних проявів.

8. Процес легітимізації нерівності й встановлення легальних та визнаних суспільством засобів її стримування є підґрунтям подолання конфліктів. У демократичних режимах нерівність легалізується, встановлюються легальні та визнані суспільством засоби її стримування. У свою чергу, у недемократичних режимах нерівність легально закріплюється або визнається неможливою.

9. Конфлікт притаманний всім видам політичного режиму, що зумовлено конфліктною природою суспільства. При цьому у демократичних режимах домінує компроміс як засіб подолання конфлікту, а у недемократичних – насильницький консенсус.

10. Варто розглядати компроміс і конфлікт за допомогою новітніх, популярних концепцій, зокрема антропології, феноменології, герменевтики та синергетики. Серед зазначених концепцій найбільш універсальним методологічним підходом пізнання соціальних явищ, зокрема компромісу і конфлікту, є антропологія із своїм комунікативним методом дослідження. Зазначене зумовлюється такими положеннями інших концепцій:

– у герменевтиці: людський досвід є продуктом інтерсуб'єктивної діяльності, суб'єкти якої за допомогою інтерпретації різноманітних соціальних текстів взаємодіють між собою;

- у феноменології: буття (екзистенція) людини спрямоване на формування соціуму, створення та становлення соціальних інститутів шляхом постійної комунікації з іншими суб'єктами;

- у синергетиці: суспільство є самостереженою системою завдяки механізму постійної комунікації між суб'єктами.

11. Основу вивчення компромісу і конфлікту за допомогою антропологічно-комунікативного підходу складають такі положення:

- компроміс і конфлікт є двома біологічними інстинктами людини, тому соціальні зв'язки та суспільство в цілому формуються з їх синтезу, а не заміни їх один одним, що характерно для марксизму, класичного позитивізму та частково для функціоналізму;

- суспільство є дисипативною, нестабільною та постійно функціонуючою системою, тому комунікативні зв'язки суб'єктів здійснюються в об'єктивній реальності, що характеризується компромісно-конфліктною природою;

- компромісність і конфліктність може існувати у духовній сфері людини, що є змістовною складовою його поведінки, а також у зовнішній (матеріальній) його діяльності, що є формальною складовою, яка відображає його духовну сферу;

- на відміну від функціоналізму, у межах антропологічно-комунікативного підходу компроміс розглядається як позитивне явище для соціуму, а конфлікт – як негативне.

12. Забезпечення стабільності життєдіяльності соціуму зумовлює створення соціальних інститутів, які є водночас суб'єктивною і об'єктивною реальністю для людини.

13. Трансформація суспільних відносин здійснюється від простішого рівня організації людей (міжособистісного) до складного рівня – державного. При цьому конфлікт і компроміс у межах соціальних інститутів теж трансформуються.

14. Існують ознаки, що відрізняють конфлікт і компроміс на державному рівні від конфлікту і компромісу на груповому рівні. До таких ознак віднесено:

- динамічність конфлікту і компромісу у межах соціально неоднорідного суспільства;

- двосторонній зв'язок у компромісних і конфліктних відносинах;
- регулювання конфліктних відносин шляхом застосування насильницького консенсусу, що характерне для недемократичних держав, або за допомогою компромісів, що притаманне демократичним державам;
- функціонування конфлікту і компромісу у межах правової реальності та набуття ними складного характеру, що пов'язано із функціонуванням механізму держави;
- запровадження професіоналізації суб'єктів конфліктів і компромісів, яка є умовою більшої передбачуваності поведінки таких суб'єктів і сприяє у більшості випадків досягненню соціальної згоди та стабільності.

15. Концептуальною є позиція, що компроміс на державному рівні має подвійну природу. З одного боку, у державі компроміс використовується як засіб попередження та розв'язання конфліктів. З іншого – компроміс є відповідним станом функціонування суспільства у державних межах, який характеризується стабільністю.

16. Існують умови регулювання конфлікту на державному рівні шляхом удосконалення його тлумачення. До таких умов віднесено:

- організованість соціуму, зокрема встановлено, що чим більш організованим є соціум, тим більша вірогідність досягнення компромісу;
- наявність у межах соціального інституту встановлених (легальних і легітимних) правил та порядку життєдіяльності, спрямованих на регулювання (попередження, припинення та розв'язання) конфлікту і надання рівних можливостей його сторонам;
- функціонування спеціального апарату управління, рішення якого повинні мати загальнообов'язковий характер, але при цьому бути демократичними;
- дієвість розв'язання конфлікту на засадах гласності та публічності.

РОЗДІЛ 3

КОМПРОМІС І КОНФЛІКТ У ПРАВІ: ІНСТИТУЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ АНАЛІЗ

3.1. Компроміс і конфлікт як сутнісні засади права

Встановивши методологічний підхід до аналізу компромісу та конфлікту у праві, зазначимо, що пізнання та визначення специфіки цих правових категорій безпосередньо залежить від розуміння сутності права в цілому. Слід зауважити, що особливість сучасного праворозуміння полягає у плюралістичності поглядів на сутність права. У юридичній науці існує значна кількість шкіл праворозуміння, представники яких у своїх наукових пошуках спираються на різноманітні методологічні підходи до визначення сутності права. Водночас такий стан речей зумовлює розвиток юридичної науки. За словами Д. А. Керимова, нові правові ідеї та теорії позитивно видозмінюють та збагачують юриспруденцію [314, с. 152]. Так, наприклад, конкуренція юридичних ідей сприяє більш чіткому обґрунтуванню власної позиції, пошуку нових шляхів визначення сутності права, формуванню критеріїв об'єднання юридичних підходів тощо. Взагалі, сутність права відображає принцип його верховенства (або інакше: правління права, влада права), що ґрунтується на повазі людської гідності, недопущенні свавілля держави щодо людини чи людини щодо людини, визнанні природних прав людини. Справжнє правове законодавство обов'язково повинно відображати сутність права, тобто ті правові категорії, які покладені в її основу [315, с. 3–12; 316, с. 12].

У цьому підрозділі автор на підставі комунікативно-антропологічного підходу спробує дослідити компроміс і конфлікт (явища соціальної дійсності) як сутнісні категорії права. Як уже зазначалось, комунікативний та антропологічний підходи правопізнання соціальних явищ дають змогу за допомогою антропологічного аналізу розкрити як суб'єктивну сторону права (оціночні, нормативні судження), а за допомогою комунікативного підходу – його об'єктивну сторону (правова поведінка, правовідносини).

У свою чергу дослідження конфлікту та компромісу як сутнісних засад права зумовлюється існуванням соціального світу людини, який постійно спрямований на комунікативний процес самовиробництва, боротьби за зміну параметрів соціальної комунікації чи за збереження її єдності. При цьому складовими частинами правової комунікації є компроміс та конфлікт [74, с. 619]. Так, якщо наш світ створюють люди – особи, котрі взаємодіють одна з одною, вони не можуть уникнути конфліктів. Насамперед пов'язано це з тим, що людська діяльність у межах права породжує конфлікт [317, с. 34].

З цього приводу П. Рікьор зазначає, що сама правомочність, яка відображає сутність права, є певним зазіханням, вимогою до людей, які оточують, здійснити чи не здійснювати відповідні дії, тобто є вимогою виконання правових обов'язків. Він стверджує, що, на відміну від моралі, яка ґрунтується на самообов'язку, право впливає на волю інших суб'єктів, психічно примушуючи їх до певної поведінки. Сама дія (діяльність) має конфліктну структуру, вона діалогічна, тому що кожна дія передбачає певну асиметрію, а той, хто діє, обов'язково здійснює щодо когось іншого силовий вплив. Взаємодія – це не просто зіткнення агентів, однаково здатних ініціювати дію, але й зіткнення того хто діє, з тим хто відчуває дію, начала активного з началом пасивним [210, с. 49].

Позицію П. Рікьора яскраво доповнює думка У. Р. Матурана та Ф. Х. Варела, яка полягає в тому, що конфлікт завжди є взаємним запереченням. Він ніколи не може бути вирішений у тій галузі, де його учасники займають чітко визначену позицію. Конфлікт може бути ліквідований, якщо ми перейдемо в іншу галузь, де можливе співіснування [266, с. 216–217]. Якщо інтереси індивідів чи спілок перебувають у різних сферах, конфлікту між суб'єктами, як правило, не буде: для нього немає підстав. У свою чергу ідентичність інтересів пов'язує потенційних учасників конфлікту з тим спільним для них, що стає предметом суперечки та протиборства [318, с. 33]

Іншими словами, коли ми вступаємо в конфлікт з іншою особою, з якою нам доведеться співіснувати, ми не можемо стверджувати, що саме наша позиція є абсолютною істиною, бо таке становище буде заперечувати існування іншої

людини. Якщо ми бажаємо взаємоіснувати з іншою людиною, то повинні визнати, що її істина є реальною як і наша особиста. Відповідно, єдиним виходом для взаємного існування залишається компроміс, вибір широкої сфери співіснування, де конфліктуючі сторони знаходять єдність та можливість самореалізації. Отже, за допомогою компромісу конфлікт переходить в іншу сферу суспільного життя, де можливе співіснування. Без існування конфлікту та компромісу не існує феномену соціальності, ігнорується біологічна історія людини і вся сукупність людських якостей [319, с. 218].

Отже, правова сфера як різновид соціуму також є конфліктною, але її стабільність та можливість правового впливу на суспільні відносини забезпечується за допомогою компромісу. При цьому, як слушно зазначає А. В. Поляков, конфлікт, залежно від ступеню розвиненості та гостроти, може бути охарактеризований і як перешкода в правовій комунікації, і як причина її розриву [74, с. 619]. Перешкода характерна для неделіктних відносин, а розрив притаманний відносинам, пов'язаним із скоєнням різноманітних правопорушень. У свою чергу компроміс буде застосовуватися у першому випадку як необхідна умова нормального плину суспільних відносин у сфері права, наприклад договірних відносин у цивільно-правовій сфері, а у другому – як необхідний результат дії права, наприклад у разі покарання винних у скоєнні злочину [319, с. 246; 144, с. 163].

Для обґрунтування основної тези цього підрозділу про те, що компроміс та конфлікт є сутнісними засадами права, спробуємо з точки зору антропологічно-комунікативного підходу проаналізувати основні теорії праворозуміння¹⁰ на предмет виявлення місця, яке відводиться в них конфлікту і компромісу при розкритті сутності права. Оскільки сутність права формується з набору тих цінностей, які для суспільства є життєво важливими, а також тих, які потребують першочергового упорядкування, учені виокремлюють два аспекти сутності права: ціннісно-орієнтаційний, що відображає суб'єктивну сторону права, та регулятивний, який характеризує його об'єктивну сторону [320, с. 71; 321, с. 238–240]. Компроміс та конфлікт притаманні як першому аспекту, так і другому.

¹⁰ Як правило до основних теорій праворозуміння відносять: юридичний позитивізм, юснатуралізм та соціологічну концепцію права.

Пояснюється це тим, що сучасне суспільство відчуває гострий конфлікт цінностей, а досягнення компромісу в його середовищі здебільшого має формалізований характер. Отже, аспекту упорядкування більш характерний конфлікт, а ціннісно-орієнтаційному аспекту – компроміс.

Розпочнемо з аналізу компромісу та конфлікту у межах позитивістської концепції праворозуміння. Як правило, позитивістів здебільшого не цікавить ціннісно-орієнтаційна складова права, тому що вони вивчають право у «чистому» вигляді, визнають інструментальну, але здебільшого ігнорують духовну цінність права [322, с. 68–69]. Представники позитивістської концепції пов'язують право безпосередньо з державою, трактуючи його як офіційно визнану в тій чи іншій країні волю народу, класу, держави, що знайшла своє відображення в законах та інших правових актах держави (автономних і гетерономних), і яка забезпечується усіма видами державного впливу, у тому числі й примусом. Водночас не слід забувати, що буття права, навіть з точки зору позитивістів, не вичерпується його існуванням у правовому акті. Іншою складовою права є його оцінювання людиною, що включає в себе правове усвідомлення та фактичну поведінку із втілення своїх цінностей в реальному житті, які у сукупності відображають дію права у суспільстві. Це безпосередньо вказує на наявність у межах позитивістської концепції праворозуміння комунікативно-антропологічної складової.

Отже, з одного боку, право має специфічну форму відображення – джерела права, а значить, і формальну визначеність, нормативність, системність та гарантованість державою, а з іншого – можливість передавати ідеї людського розуму, що відображають ціннісні ідеали як окремої особи, так і всього суспільства в цілому.

Наведені два аспекти висвітлюють базові правові протиріччя щодо визначення сутності права у межах позитивістської концепції праворозуміння.

Яскравим прикладом таких протиріч у позитивізмі є співіснування суб'єктивного¹¹ та об'єктивного¹² права. Так, наявність окремих правомочностей,

¹¹ Суб'єктивне право можна трактувати як конкретні правомочності, якими володіє суб'єкт і які він може використовувати, тобто це право безпосередньо залежить від волі людини.

що характеризують ціннісні настанови суб'єкта права, породжує правовий конфлікт між цими настановами та об'єктивно існуючим правом. Іншими словами, виникають правові протиріччя між існуючим правом, що відображено в джерелах права, і правом, що належить суб'єкту права та відображає його ціннісні інтереси. Результатом таких протиріч є відсутність узгодженості у межах чинних правових порядків.

Досягнути такої узгодженості позитивісти намагаються за допомогою застосування різноманітних правових засобів та способів, передбачених у законодавстві. У свою чергу ці способи і засоби є змістовними складовими правового компромісу [323, с. 50–54]. При цьому представники позитивізму розуміють, що у межах їхньої концепції праворозуміння майже неможливо повністю подолати конфлікт ціннісних настанов індивідів із положеннями правових норм, тому вони намагаються встановити на законодавчому рівні різноманітні консенсуальні процедури щодо узгодження цих протиріч, щоб обґрунтувати дійсно правовий, а не нормативістський характер своєї теорії. Прикладом такої правокомпромісної процедури є закріплена у ст. 8 Конституції України пряма дія принципу верховенства права, згідно з якою всі інші нормативно-правові акти повинні відповідати положенням Основного закону [128]. У такому разі в Конституції України правотворці-позитивісти намагалися передбачити основні ціннісні настанови особи і встановити залежність від них всього іншого законодавства. Саме відповідність законодавства України її Конституції дає можливість представникам юридичного позитивізму вказувати на узгодженість ціннісних настанов індивідів та приписів нормативно-правових актів, тобто визначати останні як дійсно правові та реально діючі. Водночас узгодженість між ціннісними настановами індивідів та приписами нормативно-правових актів набуває у позитивізмі декларативного характеру у зв'язку зі складністю юридичних процедур захисту Конституційних приписів та неможливістю довести, що при формальному дотриманні законодавства, наявним є нехтування державними

¹² Об'єктивне право за своєю сутністю є чинним у державі законодавством, чимось існуючим та справжнім, що надано суб'єктам права, як правило, без врахування їх власних бажань.

органами принципу верховенства права¹³, а звідси і ціннісних настанов окремих індивідів.

Щодо відсутності узгодженості ціннісних настанов індивідів та положень норм права у межах позитивістської концепції праворозуміння яскраво висловлюється В. О. Васильченко. Він зазначає, що ціннісні настанови індивідів утворюють самостійну духовну сферу особи, що зумовлює його потреби та інтереси. У свою чергу норма права повинна виходити із ціннісних настанов, являти собою онтологічну похідну від багатогранної людської екзистенції, бути її вольовим компонентом, що відображається у мові, тобто забезпечувати такий порядок, при якому людська поведінка відповідала б людським висловлюванням. У позитивізмі норма може не відображати або відображати, але практично не реалізовувати людські ціннісні настанови, що призводить до протиріч між цими нормативними системами [153, с. 63–64].

На нашу думку, конфліктність у позитивізмі зумовлена тим, що творцем права є держава [61, с. 13–14], а його єдиним джерелом – нормативно-правовий акт. Практично відсутня відмінність права від закону, вони постають як тотожні поняття [69, с. 37–38; 324, с. 188–194]. Верховенство права забезпечується за допомогою верховенства закону. При цьому зміст закону здебільшого не враховується у зв'язку з тим, що будь-який нормативно-правовий акт є кращим для правової поведінки, ніж безлад та хаос у світі цінностей.

Отже, намагання позитивістів подолати конфліктність своєї теорії простим запозиченням елементів природного права та представленням їх як альтернативних (компромісних) процедур не дає бажаних результатів.

Іншими базовими правовими протиріччями позитивістської концепції праворозуміння є відображення сутності права за допомогою категорії «воля». Безумовно, воля має велике значення у процесі правоутворення, водночас важко погодитись, що це поняття повністю відображає сутність права. Так, позитивісти та нормативісти стверджують, що ніякого іншого права не існує, окрім того, що формується за допомогою державної волі та спирається на державний примус [81,

¹³ Здебільшого нехтування державними органами принципу верховенства права виявляється на практиці як зловживання правом.

с. 50–55]. Держава у позитивістській концепції праворозуміння є представником загальної волі, суспільної думки. Водночас твердження про те, що загальна воля, яка створює закон, безпосередньо залежить від суспільної думки, вбачається не зовсім правильним. Справа в тому, що загальної волі та загальної думки як такої не існує, буває тільки загальний стан пригніченості, соціальної апатії, нерозуміння, протилежних прагнень, які виявляються у низці різноманітних приватних думок [325, с. 122]. Іншими словами, на практиці загальна воля підмінюється волевиявленням більшості, яка, як правило, виконує волю правлячої меншості.

Категорія «воля» також має небезпечну особливість, яка не дає їй можливості повністю розкривати сутність права. Ця особливість полягає в тому, що воля може абстрагуватись від духовно-культурних цінностей, обходитись без віри, відповідальності, милосердя, керувати людиною та уподібнюватись свавіллю [71, с. 355]. Воля здебільшого розкриває у праві його зовнішню складову (причини виникнення, формальні та процедурні фактори побудови). При цьому категорія «воля» тільки загострює і так наявний у позитивізмі конфлікт нормативних систем. Для запобігання розгортанню правового конфлікту концепція позитивізму здебільшого нехтує ціннісно-орієнтаційною складовою категорії «воля», а загострює свою увагу на регулятивній складовій. За допомогою правокомпромісних засобів та форм¹⁴, до яких належать правові принципи (наприклад, свобода та воля особи завершується там, де починається свобода і воля іншої особи), правові процедури (наприклад інститут мирової угоди) та ін., представники позитивізму намагаються усунути правові протиріччя, пов'язані з використанням категорії воля як базової сутнісної характеристики права.

Водночас у позитивізмі компроміс також безпосередньо пов'язується з діяльністю держави. З точки зору представників позитивістської концепції праворозуміння [326, с. 24–28; 5, с. 85–88], компроміс, заснований на законі, є передумовою та гарантією здійснення суспільних потреб, рівності прав при різноманітності інтересів. Компроміс знаходить своє відображення у державних нормативних приписах, а держава виступає джерелом громадянської інтеграції.

¹⁴ У позитивізмі під формами та способами розв'язання юридичних конфліктів розуміють сукупність операцій, що здійснюються на підставі правових норм суб'єктами права з метою його розв'язання.

Політичний плюралізм та демократичні процедури є фундаментальною основою механізму правового компромісу. Така позиція щодо відображення правового компромісу має певну соціальну шкідливість. Ця шкідливість полягає у формалістичному підході до проблем суспільства та окремих осіб, хоча на практиці, як правило, державні закони можуть бути аморальними, судові рішення несправедливими тощо. З цього приводу І. Л. Честнов зазначає, що залишається відкритим питання щодо того, чому правотворець створює той або інший нормативно-правовий акт, якщо ініціатива щодо розробки такого правового акта не має ніякого законодавчого закріплення, тобто хто, де, коли і для чого розробив варіант такого акта юридично не враховується позитивістами, регулюється тільки процедура його внесення [126, с. 114–115].

Як правило, для подолання онтологічного протиріччя права та закону представники позитивістської концепції праворозуміння намагаються не протиставляти ці суспільні явища, а об'єднувати їх як форму та зміст. Показовим у цьому сенсі є твердження, згідно з яким закони не треба називати неправовими, тому що неправових законів, які не містять правил поведінки, не існує. Потрібно розкривати сутність законів і якщо вони є несправедливими, антинародними, то слід прагнути їх зміни та (або) припинення [327, с. 5–8; 328, с. 67–72]. Такий підхід яскраво виявляється у діяльності Конституційного Суду України, наприклад у статтях 13, 61, 62, 69 та розділі III Закону України «Про Конституційний Суд України» визначено, що Конституційний Суд приймає рішення та дає висновки, які є загальнообов'язковими до виконання усіма суб'єктами права на території України, щодо відповідності прийнятих та чинних нормативно-правових актів Основному Закону держави, тобто здійснює експертизу нормативно-правових актів щодо їх справедливості, відповідності основним правам та свободам людини і принципу верховенства права [329]. Однак конфлікт між правом та законом залишається, що виявляється у такому: нормативно-правовий акт не вичерпує усієї різноманітності форм, які може приймати право; право не зовсім коректно зводити тільки до правил поведінки, тому що воно також містить у собі конкретні ідеали, принципи, що мають регулятивне значення; визнається існування несправедливих,

антинародних законів, слід виявити духовно-культурний критерій несправедливості, антинародності, а як результат – і неправомірності задля уникнення їх прийняття та тиражування [320, с. 32]; суб'єкти, які приймають закони та забезпечують їх відповідність праву, можуть бути антиморальними особами та зловживати ним у власних інтересах, а не спрямовувати право на забезпечення суспільних потреб. Верховенство права буде забезпечене тільки тоді, коли його авторитет для індивіда та всього суспільства буде змістом самого права, а не будь-якого зовнішнього чинника впливу, наприклад держави [85, с. 33–35].

Отже, позитивістська концепція праворозуміння розглядає право як механічну, інструментальну конструкцію, для якої законним є будь-яке заперечення моральних норм, традицій, законів природи та ін., якщо це ухвалюється державою. Отже, у юридичному позитивізмі (нормативізмі, легізмі) завжди присутній конфлікт права та закону; волі державної, суспільної та індивідуальної, а правокompromісні механізми у вигляді правових принципів, юридичної діяльності, переконання та примусу, як правило, не здатні розв'язати ці базові правові конфлікти.

При цьому позитивісти визнають конфліктну та компромісну природу суспільства, а звідси і права, стверджують, що саме категорії «конфлікт» та «компроміс» відображають правову реальність, які у своїй діалектичній єдності розкривають справжню сутність правових процесів, їх динаміку, внутрішні протиріччя та механізми розв'язання [193, с. 433–434]. На жаль, право у позитивізмі не має духовної складової [330, с. 11–13], тому воно будується на різноманітних цінностях, що, як правило, запозичуються у природного права і побудовані таким чином, щоб кожна із суспільних груп або індивід мали змогу задовольнити свої інтереси. За допомогою такого підходу позитивізм намагається досягти компромісу в суспільному житті. Однак це майже неможливо у межах позитивістської концепції праворозуміння це майже неможливо, що підтверджується уже здійсненим аналізом та подальшим висновком.

Так, базисною проблемою юридичного позитивізму (нормативізму та легізму) є відсутність механізмів розв'язання правового конфлікту, який пов'язаний із сутністю позитивного права та зумовлений відсутністю у нормативістській правовій

реальності дійсних загальних цінностей, які замінюються гіпертрофією основних потреб людини, що відображаються у погоні за матеріальними та нематеріальними благами і природній її агресії, спрямованій на досягнення таких благ. Отже, буття права в законі не має самостійного значення. Воно підпорядковане свідомості людини та її фактичній поведінці, яка виявляється у правовому конфлікті та компромісі. Така позиція характеризує антропологічну складову права і вказує на необхідність виявлення дійсно природних благ людини з метою формування ефективного комплексу правокомпромісних засобів, здатних розв'язувати постійно існуючі правові конфлікти. Однак наведене не означає, що природне право більш ефективно впорається з такою метою ніж позитивне.

Продовжимо аналіз конфлікту та компромісу в межах юснатуралізму. Водночас автор не відмовляється від достатньо чітких, прозорих та у більшості випадків зручних позитивістських трактувань права, його конфліктності та компромісності, а намагається розширити їх обсяг та збагатити зміст за допомогою аналізу цих явищ у межах юснатуралізму. Наша позиція зумовлюється тим, що, з одного боку, в юснатуралізмі норма позитивного права буде вважатись дійсною тільки у разі, якщо вона відповідає природному праву, природним правам людини. З іншого боку, жодна влада навряд чи визнає те, що прийняті нею нормативно-правові акти є несправедливими, жорстокими, посягають на певні права та свободи осіб, передбачені їх природним правом. Безумовно, що сама ідея верховенства права та правового закону втілює в собі найвищі вимоги моральності до сутності права. Однак основними протиріччями у такому випадку, як зазначається в науковій літературі [331, с. 7; 332, с. 8], залишається питання про те, хто в змозі розсудити, чи є той або інший закон правовим або неправовим.

Отже, з позиції юснатуралізму природне право формується завдяки розуму людини та загальних принципів моральності, в результаті чого саме право – це природні, невід'ємні права людини на рівність, свободу та справедливість, забезпечення яких повинно бути метою будь-якого політичного союзу чи організації суспільства, і насамперед держави [73, с. 11, 256]. Водночас відкритим залишається питання існування рівності, справедливості та свободи як сутнісних

засад права в межах його конфліктно-компромісної складової. Для розкриття особливостей конфліктно-компромісного буття права в концепції юснатуралізму проаналізуємо його основні сутнісні категорії (свобода, рівність та справедливість).

Загальною концептуальною ідеєю юснатуралізму є існування над позитивним правом певних універсальних загальних засад, цінностей, що мають потенційно нормативний характер і визначають справжню правомірність позитивних законів [322, с. 85; 333, с. 85–86]. При цьому категорія свободи як сутнісна засада юснатуралізму забезпечує правовий індивідуалізм та відсуває на другий план духовні або суспільні цінності. Іншими словами, права людини замінюють собою все право, що зумовлюється власною винятковістю людини, але таке положення не може поширюватись на всі правові системи світу [320, с. 40–41].

Звідси випливають перші базові правові протиріччя юснатуралізму, а саме в їх основу покладено тільки права та свободи людини. Щодо кореспондуючих обов'язків, то природно-правова концепція залишає їх визначення позитивному законодавству, тобто покладається на волю правотворця. Представників юснатуралізму хвилює тільки те, щоб не обмежувалась свобода людини з реалізації прав, яка передбачена законодавством, а природні обов'язки людини, наприклад служіння правді, дотримання принципів моральності тощо, ними не враховуються як визначальні засади правового буття.

Яскравим прикладом цього є запропонований юснатуралістами принцип права «дозволено все, що не заборонено законом». Щодо духовно-моральних обмежень, то вони не запобігають людським вадам. Це може зробити тільки закон [320, с. 43]. Так, закони деяких демократичних країн допускають можливість одностатевих шлюбів, евтаназію, аборти на середніх строках вагітності та інші знуцання над природою людини. Існує також значна кількість видів поведінки, наприклад зловживання правом, які в законі прямо не заборонені, хоча їх не можна вважати правомірними, тому що вони за своїм змістом та спрямованістю не відповідають змісту та духу права, приписам моралі та моральності. Наведений приклад відображає конфліктну сутність природно-правової концепції. Стає незрозумілим, як природне право, яке має бути ідеалом (змістовною складовою), до

якого повинно прагнути позитивне право (формальне відображення першого), ігнорує духовні та моралістичні заборони, звинувачуючи при цьому позитивізм в абсолютній формалізації законів, хоча само відображає ці заборони в них. Відповідь на це питання дуже лаконічна і полягає в тому, що сутнісна категорія юснатуралізму «свобода» формує в праві людиноцентризм, який не обмежений моральними та духовними бар'єрами. Цей підхід дає можливість класу заможних за допомогою позитивних законів забезпечити недоторканність своєї свободи та обмежувати свободу інших завдяки контролюванню ними інформаційних, фінансових та людських ресурсів. При цьому таке обмеження може відповідати вищенаведеному правовому принципу юснатуралізму «дозволено все, що не заборонено законом». Іншими словами, категорія «свобода» у юснатуралізмі формує розбещеність, аморальний спосіб життя, бездуховність людини, відмежованість її інтересів від потреб всього суспільства, відсутність у неї почуття любові та взаємодопомоги та ін. Результатом всього цього є перетворення народу в натовп, де кожен дбає тільки про себе, і формування у суспільстві стану обраних, які є творцями своєї долі та долі інших осіб, останні для них є матеріалом для задоволення власних потреб. Наведене вказує на інші базові правові протиріччя юснатуралізму, а саме – на конкуренцію в суспільстві цінностей юридичних та духовно-моральних.

Отже, правовий конфлікт у юснатуралізмі породжує сама категорія «свобода», а правокомпромісними засобами його подолання повинні бути різноманітні духовні та моральні принципи, що знайшли своє відображення у формалізованому праві. Саме дія правового конфлікту та успішне його подолання за допомогою правового компромісу вказує на реальну ефективність права та забезпечує суспільну злагоду. З цього приводу Ю. О. Тихомиров зазначає, що право забезпечує громадянську злагоду шляхом розв'язання правових конфліктів за допомогою правокомпромісних засобів, а саме – балансу індивідуальних та суспільних інтересів, стабільності державних та суспільних інститутів, переваги принципів моралі та моральності у правотворчості та правозастосуванні [334, с. 104–105].

Наступна фундаментальна категорія юснатуралізму «рівність» чи «рівноправність» також характеризує конфліктну сутність природної концепції праворозуміння.

Загальновідомо, що немає абсолютно рівних людей. Так, хтось постійно прагне досягти духовної вершини, а деякі взагалі не замислюються над цим. Отримуючи рівний обсяг юридичних прав та обов'язків, індивіди займають неоднакове фактичне положення у суспільстві. Не існує загальної однаковості юридичних прав та обов'язків, люди різні за своїми можливостями та моральністю, що виявляється у неоднаковій реалізації ними юридичних норм. Формальна рівність у юснатуралізмі пов'язується з категорією «свобода». Водночас, як уже зазначалося, свобода є джерелом конфлікту, який формує нову нерівність. Так, одні отримують більше, інші – менше, хтось реалізує правові приписи, а деякі виявляють пасивність. Правова свобода природно та безпосередньо призводить до правової нерівності [335, с. 40–57]. Отже, наступні базисні правові протиріччя юснатуралізму, полягають у тому, що норми права є рівною мірою, яка застосовується до нерівних індивідів.

Як правильно зазначається у юридичній літературі [336, с. 132–133], рівноправність не завжди є характеристикою правової держави. Таке положення, як правило, втілюється у такому.

По-перше, необхідна наявність трьох суб'єктів права, двоє з яких між собою рівноправні щодо тієї міри, яка встановлена законом (нормотворцем, який є третім суб'єктом). У такому разі використовується рівна міра обмеження прав та свобод людини з боку нормотворця. Так, наприклад, у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини визначено, що при здійсненні своїх прав та свобод кожна людина може бути в них обмежена тільки виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав та свобод інших осіб [337]. Водночас така конструкція обмеження прав однієї людини правами іншої може відображати парадоксальне становище двох рівних між собою суб'єктів, яке іноді переходить у так званий стан «рівності у безправ'ї», тому що всі змістовні моменти цього рівноправ'я залежать від характеристики встановленої третім суб'єктом міри (норми). Звідси випливає

правове протиріччя – «всі рівні перед законом та судом, але закон може бути неправовим, а суд несправедливим». Отже, формальна рівність може бути притаманна правовим системам недемократичних держав.

По-друге, правова рівність передбачає наявність двох вільних та активних суб'єктів права, які визнаються рівноправними між собою щодо тієї міри, яку вони встановили для себе самі. У такому разі правові протиріччя базуються на аж надто багатозначності категорії «свобода», яка вже критично аналізувалась нами. Так, наприклад, представник лібертарного юснатуралізму В. С. Нерсисянц зазначає, що право відображається у свободі, яка зумовлена рівністю. При цьому право не протиставляє себе фактичним відмінностям, що притаманні суб'єктам права, але формалізує ці відмінності за єдиним критерієм, загальним масштабом та рівною мірою, тим самим трансформуючи стихію та хаос невизначених відмінностей індивідів у єдиний для всіх формально визнаний порядок визнання, реалізації та захисту різноманітних прав та кореспондуючих їм юридичних обов'язків [338, с. 55]. Водночас з наведеної позиції випливає, що юснатуралісти за допомогою принципу формальної рівності ігнорують повноту буття права, діалектичний взаємозв'язок його форми та змісту. Вони позбавляють категорії «свобода» та «рівність» змісту і за допомогою цього «методологічного» прийому використовують їх для обґрунтування єдиного формального порядку, який зводить всі об'єктивні відмінності до одного суб'єктивного критерію. У центрі всього цього знаходиться окремий індивід із своїми гедоністичними потребами, який позбавлений будь-яких духовно-моралістичних обмежень.

Отже, формальна рівність може створювати людиноцентристський світ, який байдужий до проблем ближнього та породжує так звану «боротьбу всіх проти всіх».

Принцип формальної рівності у праві формує ще одне правове протиріччя, що полягає у неможливості безконфліктного існування цього принципу разом із наявністю юридичних привілеїв. У такому разі принцип формальної рівноправності сприяє саме нерівності людей у майновій сфері та ретельно забезпечує її розвиток та функціонування. Наприклад, інститут приватної власності, який, незважаючи на значну кількість своїх позитивних моментів, має природно негативну спрямованість

гарантувати інтереси заможної меншості та невеликої кількості середніх власників, які не втрачають надії перейти у більш високий клас. Це зумовлено гедоністичним аспектом сутності людини, її прагненням до збагачення, втратою духовної складової і підміною духовних та моралістичних цінностей матеріальними. Так, клас заможних, представники якого, як правило, є меншістю у сучасних суспільствах, намагається за допомогою інституту приватної власності забезпечити своє майно від соціального незадоволення інших прошарків населення, які є більшістю.

Отже, рівноправність за своєю сутністю є правовим протиріччям, яке відображає конфліктність права, а для його розв'язання юснатуралісти визначили низку принципів, які характеризуються правокомпромісною спрямованістю і є умовами формування правової рівності у суспільстві. До них належать однакові елементи правосуб'єктності, рівні можливості для здійснення своїх прав та свобод, збалансованість прав та свобод, однакове застосування закону для всіх тощо [69, с. 129–136].

Нарешті, останньою фундаментальною категорією юснатуралізму, що характеризує його конфліктну сутність, є «справедливість».

Справедливість у юснатуралізмі безпосередньо пов'язується із свободою та рівністю індивідів. Право є справедливим тільки у тому сенсі, що в ньому міститься принцип свободи та рівноправності [339, с. 101]. Абстрактний характер категорії «справедливість» змушує юснатуралістів формально визначити її у межах свободи та рівності, масштаби яких передбачені позитивним законодавством. Вони вважають, що якщо критерії справедливості неурегульовані позитивним правом, то суб'єктам права важко буде дотримуватись їх. Однак у такому разі не враховується правове протиріччя, пов'язане з відповідністю закону праву, наведене нами вище, а також виникнення правового конфлікту, що зумовлений загальним характером справедливості у законі, тоді як її застосування буде здійснюватись конкретними людьми у конкретних ситуаціях. Отже, завжди існувала та існує проблема як зробити справедливою свободу та рівність індивідів. Вирішити цю проблему

юснатуралісти намагаються за допомогою підміни змістовної сутності категорії «справедливість».

Так, ще І. Кант зазначав, що поєднати у праві свободу та рівність із справедливістю можна, визначивши його як сукупність умов, за яких свавілля однієї особи відповідає свавіллю іншої [340, с. 139]. На думку В. М. Шафірова, можна виокремити дві групи умов, що визначають міру справедливості у праві: умови формальної рівності та умови правової нерівності [69, с. 128]. Р. З. Лівшиць під справедливістю у праві розуміє узгодженість суспільних принципів та індивідуальних інтересів, яка спрямована на досягнення суспільного компромісу [341, с. 69]. Очевидно, що згадані автори розглядають справедливість у кількісному аспекті, а не в якісному. Водночас справедливість полягає не в тому, що у всіх є рівні права та міра свободи, а в тому, що правові привілеї повинні надаватися особам залежно від їх корисної діяльності як індивідуальної, так і суспільної. При цьому отримання особою правових привілеїв повинно здійснюватись на підставі принципу правдивої оцінки її вчинків.

Отже, категорія «справедливість» характеризується правоконфліктністю, що полягає у кількісному вираженні міри рівності та свободи для всіх суб'єктів права і відображає компромісну складову права, яка виявляється у наданні суб'єктам правових привілеїв на підставі їх корисних вчинків. З наведеного не зрозуміло, що є справжнім критерієм справедливості у праві, тією засадою, яка допомагала б цій категорії забезпечувати компроміс у суспільних відносинах, а не породжувати антропологічний конфлікт, тобто приборкувати її конфліктну природу. Якщо брати свободу та рівність такими критеріями, то є ризик підміни змісту цих позитивних категорій, а саме переростанням свободи у людиноцентристське недуховне та неморалістичне гедоністичне свавілля та рівноправності у так звану «рівність у безправ'ї».

Свобода та рівність будуть тільки тоді позитивними цінностями, коли вони знаходяться у взаємозв'язку з іншими благами, а не абсолютизуються як вищі домінанти. Тому в юридичній літературі є спроби відобразити справедливість за допомогою інших критеріїв. Так, наприклад С. С. Алексєєв визначає, що

справедливість є творінням глибоких трансцендентних засад сумління та добра, які повинні відображатись у принципах права, а останні в свою чергу повинні визначати вплив права на суспільні відносини [342, с. 253]. В. С. Соловійов взагалі категорично стверджує, що справедливість є обмеженням своїх зазіхань у бік прав інших. Справедливість не є простою рівністю, а є рівність, пов'язана із здійсненням належного та відплатою кожному за його вчинками [343, с. 98]. На думку автора, справжня справедливість може бути встановлена в праві на підставі комунікативно-антропологічних зв'язків кожного члена суспільства, що будуються на моралістично-ціннісних засадах правди, любові, добра та милосердя. У такому ракурсі, на думку В. В. Сорокіна, справедливість не буде використовуватись для розправи та свавілля і відображатиме свою справжню суспільну цінність, а саме прагнення до правди, що заснована на любові [320, с. 84–87].

Отже, більш правильно встановити за критерій справедливості вищі за ієрархією духовні цінності ніж свобода та рівність, такі як правда, любов до ближнього, добро та милосердя.

З вищенаведеного критичного аналізу фундаментальних категорій юснатуралізму бачимо, що свобода, рівність та справедливість породжують конфлікт у правовій реальності, який можна розв'язати за допомогою правокомпромісних засобів, побудованих на духовно-моралістичних засадах. Так, свобода без обов'язків та відповідальності призводить до хаосу; ідея рівності ігнорує різноманітність життя і без встановлення конкретних правокомпромісних принципів постає умовою конфліктності суспільних відносин; справедливість без правди, любові та милосердя може стати причиною гуманітарної катастрофи.

Завершаючи наш аналіз розглянемо компроміс та конфлікт у межах соціологічної юриспруденції.

Соціологічна юриспруденція розглядає право як емпіричне явище. Основна її ідея полягає в тому, що реальна сутність права виявляється не в нормі, не у природі людини, а у реальних суспільних відносинах. Норми закону, правопізнання не заперечуються, але визнаються представниками соціологічної юриспруденції тільки ознаками права. Самою ж сутністю права, на їх думку, є суспільні відносини, що

мають юридичні наслідки і правовий порядок у цих відносинах, який забезпечується судовими та адміністративними органами. У соціологічній концепції суспільство і право розглядаються як цілісні взаємопов'язані явища; концепція робить акцент на тому, що потрібно вивчати не тільки норми права, але й усю сукупність правовідносин, що функціонують у суспільстві; соціологічне вчення спрямовує на пізнання суспільних процесів, що виникають у правовій реальності, та підносить роль судової влади.

Водночас соціологічний напрям юриспруденції недооцінює нормативність як важливу якість права і природно-правові засади формування цієї нормативності. Все це може призвести до виникнення значної кількості можливостей порушити закон, а також до свавілля з боку судових та адміністративних органів.

Отже, першою конфліктною складовою соціологічної юриспруденції є те, що право в цій концепції не обмежене моральним постулатом самозобов'язання, не надає суб'єктам можливості здійснювати пасивну поведінку, а постійно спонукає їх до активних правових діянь. Іншими словами, у людини немає загальної абстрактної моделі поведінки, вона постійно знаходиться під примусом до здійснення правових діянь у конкретних життєвих ситуаціях. Людина відчуває на собі реальність наявних правових відносин, що позбавляє її свободи вибору та рівноправності. Наприклад, свободи вибору він позбавляється тому, що не може обрати пасивну правову поведінку, а рівноправності – у зв'язку з тим, що люди різні за своїми можливостями та духом. Отже, ті з них, які мають негативну моральну природу та вищі фізичні можливості, можуть досягати більшого у правових відносинах, що постійно виникають за рахунок інших більш пасивних та слабких осіб. Отже, у представників соціологічної концепції праворозуміння головною є так звана «боротьба за право» [344, с. 25–29], а методи цієї боротьби та її духовно-моралістична складова їх, як правило, не хвилює.

Для забезпечення нормального розв'язання наведеної конфліктної складової соціологічної юриспруденції застосовують об'єктивні фактори, а саме соціально-культурні засади, які мають компромісну природу та повинні позитивно впливати на поведінку суб'єктів у правовідносинах.

Іншою базисною конфліктною складовою соціологічної концепції праворозуміння є те, що право позбавляється будь-якої постійної, незмінної складової, яка відображала б сутність права, що зумовлено динамізмом розвитку суспільних відносин. У представників соціологічного напрямку праворозуміння немає вічних цінностей для упорядкування суспільних відносин, які не зазнавали б постійно мінливої гедоністичної людської кон'юнктури. Право ототожнюється з предметом правового регулювання, духовні засади підмінюються суб'єктивними або формальними факторами людського існування. Отже, юридичні засади та категорії, за уявленням представників соціологічної юриспруденції [345, с. 118–119], змінюються в умовах часу та простору. Така зміна зумовлена тим, що зміст юридичних засад та категорій відображає регульовані ними відносини і зазначає зміни разом із зміною цих відносин. Практичним результатом такої позиції є прилаштування духовних та моралістичних принципів до тимчасових інтересів пануючих соціальних груп. Іншими словами, право із духовної цінності, комплексу моралістичних істин перетворюється в знаряддя, яке забезпечує задоволення інтересів тимчасових правителів, пристосуванців та інших аморальних суб'єктів.

Вирішити наведену проблему відсутності постійних ціннісних засад представники соціологічної юриспруденції намагаються за допомогою правокомпромісного способу запозичення чи позитивістських цінностей, чи благ, характерних природно-правовій концепції. Це виявляється в першому випадку у вимозі до нормотворця реформувати застаріле законодавство, а у другому – в здійсненні боротьби, спрямованої на супротив законодавчим нововведенням, тому що ці відносини ще не склались у суспільстві [153, с. 43–44]. Отже, соціологічна юриспруденція, як правило, є латентною формою позитивізму або юснатуралізму, порушує логіку у визначенні права, а у деяких випадках ігнорує його ціннісно-орієнтаційний та регулюючий аспекти.

3.2. Сфери, стадії та складові інституціалізації компромісу і конфлікту у праві

У попередніх підрозділах за допомогою застосування антрополого-комунікативного підходу було виявлено, що право характеризується двома складовими свого функціонування – це компромісність та конфліктність. Пов'язано це з тим, що суспільство є постійно функціонуючою системою, а комунікативні зв'язки суб'єктів здійснюються в об'єктивній реальності, що характеризується компромісно-конфліктною природою. Отже, конфлікт і компроміс є конкретними станами правової реальності, що зумовлює дослідження цих явищ як сутнісних ознак права.

Водночас для забезпечення правового порядку та відповідного діалектичного взаємозв'язку конфлікту і компромісу у праві як станів правової реальності слід піддати аналізу зазначені категорії процесу інституціалізації.

Метою цього підрозділу є:

- характеристика процесу інституціалізації;
- визначення сфер правової реальності, в яких здійснюється інституціалізація правового конфлікту і правового компромісу;
- аналіз стадій інституціалізації конфлікту і компромісу у праві;
- обґрунтування рівнів легітимації конфлікту і компромісу у праві;
- дослідження логіко-семантичної та структурно-функціональної характеристики правового компромісу і конфлікту.

За словами А. Етціоні, функціонування систем, що забезпечують стабільний суспільний порядок, можливе за допомогою процесу їх інституціалізації, під яким розуміється упорядкування діянь (дій та бездіяльності), які часто повторюються і стають нормою поведінки, а також можуть у майбутньому бути здійсненими таким самим чином із застосуванням таких саме зусиль [346, с. 15–37]. На думку У. Гамільтона, за допомогою інституціалізації встановлюються межі та види людської поведінки, вона отримує відповідну форму та зміст [347, с. 84]. Один із фундаторів інституціалізму Т. Веблен зазначає, що за допомогою інституціалізації

встановлюється повсякденний та звичний стан життя суспільства, яким керуються люди у своїй діяльності [348, с. 202].

Фундатор соціально-правового інституціоналізму Дж. Коммонс звертає увагу на те, що процес інституціалізації завершується юридичним оформленням звичаєвої поведінки людей. Це робиться у зв'язку із наявністю конфліктів інтересів у суспільстві з метою пізнання таких конфліктів та їх упорядкування шляхом запровадження відповідних компромісних засобів та встановлення порядку поведінки, який є справедливим для всіх суб'єктів конфліктів і дозволяє за певних умов реалізувати їм власні інтереси [349, с. 634–645].

У свою чергу інституціалізація конфлікту і компромісу, за словами О. І. Юдіної, надає зазначеним соціальним явищам правової форми, упорядковує їх динаміку, тобто забезпечує перехід від неформалізованої динаміки конфлікту і компромісу до формалізованої [5, с. 63]. А на думку В. С. Нерсисянца, перехід від фактичного (соціального) конфлікту і компромісу до їх правових стадій і форм зумовлений юридичним логарифмуванням, необхідністю визначення загальної для всіх конфліктної та компромісної поведінки, яку можна тлумачити, упорядковувати та кваліфікувати. Зазначений перехід від фактичного конфлікту і компромісу до їх правових стадій і форм є процесом інституціалізації зазначених явищ [350, с. 50].

З огляду на вищенаведені позиції, особливо Дж. Коммонса, В. С. Нерсисянца та О. І. Юдіної, можна зазначити, що процес інституціалізації конфлікту і компромісу завершується їх юридизацією, яка включає у себе історико-правовий аспект, правопізнання та правове упорядкування конфлікту і компромісу як соціальних явищ. Правове упорядкування конфлікту і компромісу передбачає переростання цих явищ у правові інститути, що зумовлено їх міжгалузевим характером та присутністю у всіх сферах правового впливу. Саме переростання правових явищ, як правило складних, у правові інститути в процесі їх інституціалізації може бути завершальним етапом юридизації цих явищ.

Отже, конфлікт і компроміс упорядковуються за допомогою права, чим забезпечується відносно стійка динаміка суспільних відносин, зокрема правових. Компроміс і конфлікт у праві набувають форми правових інститутів, що дозволяє

забезпечити відносно стійку динаміку комунікації за формулою «суспільство – держава – людина», в якій зазначені суб'єкти набувають статусу партнерів, які функціонують у людському середовищі і разом вирішують спільні завдання.

Слід зазначити, що важливу роль для формування та функціонування конфлікту і компромісу як правових інститутів відіграє антрополого-комунікативний підхід. Пов'язано це з вищенаведеними перевагами антрополого-комунікативного підходу до пізнання конфлікту і компромісу, зокрема у праві, а також зумовлюється такими чинниками.

По-перше, діяльність людини характеризується природно-людським аспектом, який відображається у антрополого-комунікативному характері його поведінки. Іншими словами, людина взаємодіє не лише з природним середовищем, але і з відповідним соціально-культурним порядком. Отже, специфічна природа людини та її діяльність взаємопов'язані. Homo Sapiens завжди потребує наявності Homo Socius з метою реалізації своїх природних потенціалів [92, с. 600–630].

Як правильно стверджують П. Бергер та Т. Лукман, людське існування неможливе у закритій сфері внутрішньої бездіяльності. Людині необхідно постійно екстерналізувати себе в діяльності, що зумовлено її антропологічною сутністю. Внутрішня нестабільність людського існування змушує людину забезпечувати собі стабільне оточення для реалізації своїх інтересів. Водночас у більшості випадків людина сама не здатна встановити баланс між своїми антропологічними бажаннями та соціальними нормами, що відображають існуючий у конкретному суспільстві порядок [253, с. 27]. Зазначений дисбаланс індивідуального та соціального аспектів життєдіяльності людини зумовлює виникнення відповідних конфліктних ситуацій, які потребують упорядкування, бажано за допомогою правокомпромісних засобів.

По-друге, будь-яка людська діяльність зазнає процесу хабітуалізації (відображає поведінку, яка постійно повторюється у зв'язку із звичкою до неї), який передбачає спеціалізацію цієї діяльності й надання їй відповідної форми, що неможливо зробити на рівні антропологічного апарату людини. Соціалізація людських бажань, яка зазнала процесу хабітуалізації, забезпечує послаблення акумуляції людського протиборства, що зумовлено антисоціальними людськими

бажаннями [74, с. 27–28]. Іншими словами, з точки зору антрополого-комунікативного підходу природні бажання людини породжують конфліктність у суспільних комунікаціях, тому для упорядкування відповідних конфліктних ситуацій відбувається процес хабітуалізації, а далі інституціалізації подібних за сутністю конфліктних ситуацій. При цьому такий процес також охоплює відповідні правокомпромісні засоби.

Звідси формується система суспільних цінностей, яка визначає конкретну поведінку людини у певних конфліктних ситуаціях, тобто встановлює форму такої поведінки та відповідні правокомпромісні засоби упорядкування таких конфліктів, що охоплюються змістом суспільних відносин, зокрема юридичних.

По-третє, антрополого-комунікативний підхід дозволяє повністю розкрити систему цінностей та систему антицінностей (негативів), що існують в суспільстві, і завершити процес їх інституціалізації шляхом юридизації. При цьому конфлікт і компроміс не є винятком у такому разі. Отже, під час інституціалізації конфлікт та компроміс отримують правову форму (зазнають юридизації).

Нарешті, антрополого-комунікативне пізнання дає можливість найбільш чітко відобразити динаміку правового конфлікту і правового компромісу як у межах правового впливу (буде розглянуто у цьому підрозділі), так і у межах правового регулювання. Пов'язано це з тим, що завершальним етапом інституціалізації правових конфліктів і правових компромісів, як зазначено вище, є юридизація. Процес юридизації правового конфлікту і правового компромісу здійснюється у сфері буття права, яке включає в себе два виміри: правовий вплив і правове регулювання.

Отже, юридизація конфлікту і компромісу у праві починається із взаємодії права з соціальним світом і завершується упорядкуванням цих явищ у відповідних джерелах права. Слід зазначити, що найбільш складні правові явища після юридизації стають правовими інститутами, що є завершальним етапом процесу їх інституціалізації. Однак, слід пам'ятати, що не всі правові явища під час їх інституціалізації можуть перерости у правові інститути, що зумовлено обмеженою сферою суспільних відносин, яку вони упорядковують.

Як стверджує А. В. Поляков, соціальні інститути, зокрема правові, є тією реальністю, у якій суб'єкт функціонує, тобто, окрім природної реальності функціонування, суб'єкти функціонують і у соціальній, зокрема правовій, реальності [74, с. 218]. Отже, інституціоналізація конфлікту і компромісу у праві є безумовною необхідністю у зв'язку з тим, що конфлікт і компроміс є двома вимірами життєдіяльності суспільства.

Інституціоналізація конфлікту і компромісу у праві розпочинається у сфері правового впливу. Пов'язано це з тим, що у суспільстві діє комплекс формальних та неформальних правил, принципів, норм та ін., за допомогою яких здійснюється динаміка суспільних відносин, зокрема правових. Право, будучи соціальним регулятором забезпечує як упорядкування суспільних явищ, так і здійснює вплив на них. Як правило, правовий вплив здійснюється постійно і є засадою для формування правового упорядкування тих або інших соціальних відносин. Отже, конфліктні та компромісні відносини у такому разі не є винятком.

З огляду на це, правильною є думка Т. Парсонса, за якою ціннісна (вплив) та нормативна (регулювання) інтеграція та взаємозв'язок соціальних явищ, зокрема конфлікту і компромісу, забезпечує стан об'єднання диференційованих частин в єдине ціле, що є передумовою встановлення соціального, зокрема правового порядку [230, с. 145–150]. При цьому, за словами О. І. Юдіної, інституціоналізація будь-якого соціального явища передбачає певну організацію структури відносин, узгодження інтересів, поведінки, що не можливе без правил та норм [5, с. 65–66].

Звідси можна робити висновок про те, що інституціоналізація конфлікту і компромісу у праві здійснюється у двох правових сферах – загальній (правового впливу) та спеціальній (правового регулювання).

Слід зазначити, що категорія «правовий вплив» є більш обсяговою порівняно з категорією «правове регулювання» і охоплює її. Водночас, з іншого боку, відомо, що спеціально-юридичні засоби впливають на суспільне життя тільки завдяки правовому регулюванню. Політичний, економічний, виховний, інформаційний та інші види впливу та їх засоби притаманні як праву, так і моралі, культурі тощо [351, с. 7–8; 352, с. 2, 44–245]. Отже, правове регулювання є найважливішою частиною

правового впливу на суспільні відносини і характеризує спеціально-юридичний аспект функціонування права¹⁵.

У свою чергу окремими видами правового впливу є інформаційний та ціннісно-орієнтаційний (культурний) впливи права на суспільне життя. Саме у межах зазначених сфер буття права розпочинається інституціалізація конфлікту і компромісу у праві. Пов'язано це з тим, що соціальний світ наповнений різноманітними інтересами та цілями, які під час взаємодії суб'єктів породжують між ними конфлікти, зокрема правові. Тому існує необхідність для кожного суспільства сформуванню інститутів, за допомогою яких можна досягти суспільної злагоди. Обов'язковою ознакою встановлення компромісності між суб'єктами є визнання та збереження різних цілей та інтересів суб'єктів із одночасним застосуванням різноманітних поступок. Іншими словами, компроміс у суспільстві може бути встановлений не шляхом підпорядкування одних приватних інтересів іншим або приватних інтересів певному суспільному чи державному інтересу, а за допомогою взаємних поступок і отримання можливості реалізувати свої інтереси.

Отже, можна констатувати, що соціально-суб'єктивна діяльність потребує відповідної формалізації чи об'єктивації, основним засобом встановлення якої є право як соціальний регулятор суспільних відносин [305, с. 161–168]. За словами О. Г. Бережнова, правова діяльність зазнає процесу об'єктивації та інституціалізації, у межах якого формуються відповідні інституції та інститути. Адже соціально-суб'єктивна правова діяльність тільки тоді стає частиною об'єктивної реальності, коли вона інституціалізована та конституціоналізована [353, с. 21–22]. При цьому О. Г. Бережнов підтримує концепцію Ю. Фрімена щодо «об'єктивності за правилами». А на думку Ю. Фрімена, «об'єктивність за правилами» передбачає узгодженість (компромісність або насильницький консенсус) у суспільстві, яка встановлюється за допомогою правил та суспільних договорів. «Об'єктивність за правилами» впливає на поведінку суб'єктів шляхом створення умов поводити себе відповідним чином. Така поведінка пізнається як істинна за своєю сутністю, а не

¹⁵ Автор підтримує позицію тих науковців, які розглядають правове регулювання у межах більш обсягової категорії «правовий вплив». При цьому категорія «правове регулювання» відображає спеціально-юридичний вплив права на суспільні відносини.

така, що встановлена за правилами або договорами, хоча вона може не підтверджуватись фактично (реальними фактами) [354, с. 221–225]. Отже, правові явища потребують відповідного формалізування шляхом інституціалізації, яка відображає їх вплив (інформаційний, ціннісно-орієнтаційний та юридичний) на об'єктивну реальність.

Отже, без інституціалізації правових явищ, зокрема конфлікту і компромісу, на всіх рівнях правового впливу не можна забезпечити нормальне функціонування правової реальності, тому правова інституціалізація охоплює не тільки юридизацію соціальних явищ та процесів шляхом упорядкування правом, а й відповідний вплив права (інформаційний та ціннісно-орієнтаційний) на неупорядковані правом суспільні відносини.

Інституціалізація є дуже важливою для юриспруденції. Пов'язано це з тим, що проста взаємодія суб'єктів не створює право, оскільки для його утворення необхідно, щоб суб'єкти взаємодіяли у загальному соціальному світі та правовій реальності. Така взаємодія утворює відповідні суспільства, що являють собою певні цілісності (або ціле) [355, с. 12–14], структури яких формують інституціалізовані зв'язки (відносини, які отримали форму інституту), що спрямовані на задоволення індивідуальних, колективних та суспільних інтересів і підтримання порядку в таких соціальних об'єднаннях (утвореннях). До того ж, на думку Т. Парсонса, зазначені інституціалізаційні зв'язки (інститути) є нормативними за своєю спрямованістю і пізнаються членами соціального об'єднання як соціально ціннісні, легітимні явища [356, с. 170–175]. З огляду на це, А. В. Поляков справедливо зазначає, що таке соціальне об'єднання як держава передбачає певну упорядкованість соціальних відносин шляхом пізнання соціальної діяльності своїх членів і створення відповідних соціальних, зокрема правових, інститутів для визначення відповідності або невідповідності діяльності суб'єктів нормам, що діють у суспільстві [74, с. 228–229].

Враховуючи вищенаведене, можна стверджувати, що інституціалізація конфлікту і компромісу у праві характеризується не тільки інформаційним, ціннісно-орієнтаційним та юридичним виміром свого пізнання, а й має суб'єктивну

та об'єктивну складову. Суб'єктивна та об'єктивна складова інституціалізації конфлікту і компромісу у праві виявляється як у загальній, так і у спеціальній правових сферах. Загальна правова сфера (правовий вплив) включає в себе суб'єктивну та об'єктивну складові інституціалізації конфлікту і компромісу у праві, які безпосередньо пов'язані з «ідеєю права» та правопізнанням. У свою чергу спеціальна правова сфера (правове регулювання) включає у себе суб'єктивну і об'єктивну складові інституціалізації конфлікту і компромісу у праві, які пов'язані з правотворчістю та правореалізацією. Як зазначалось вище, у цьому підрозділі більш детально буде розглянуто процес юридизації конфлікту і компромісу у праві в межах правового впливу.

З огляду на це слід пам'ятати, що об'єктивна складова інституціалізації конфлікту і компромісу у праві полягає у об'єктивованій людській діяльності. Іншими словами, з точки зору антрополого-комунікативного підходу соціальний світ відображається об'єктивністю у людській свідомості, тому він не має онтологічного статусу незалежного від людської діяльності, як, наприклад, природний світ, і створюється у процесі цієї діяльності [357, с. 55]. Отже, взаємозв'язок суб'єктивного (антропологічного) та об'єктивного (комунікативного соціального світу) є діалектичним. Людина є творцем соціального світу, а соціальний світ – «продуктом» людської діяльності, який спричиняє зворотний вплив на творця. Такий соціальний процес має третій елемент, яким є інституціалізація. Необхідність інституціалізації соціального світу в свідомості людини та у відповідних формах його діяльності зумовлена потребою легітимізації та легалізації як соціального світу, так і соціальної людини в ньому, а також історичним процесом передачі у відповідних джерелах інформації від покоління до покоління. Соціальна діалектика охоплює в собі три складові, які відображаються у формулі: людина (творець соціального світу) – суспільство (соціальний продукт, який створюється людиною і є об'єктивною реальністю) – соціальний індивід (на якого здійснює вплив суспільство за допомогою інституціалізації соціальних явищ) [358, с. 467].

Отже, інститути, зокрема правові, повинні пояснювати (інформаційний та аксіологічний вплив) та змушувати (регулятивний – дозвіл, обов’язок та заборона) до соціальної поведінки, відповідно до встановлених правових форм, незалежно від суб’єктивного пізнання та розуміння індивідом конкретної соціальної ситуації. Іншими словами, соціальні регулятори, у тому числі й право, повинні зберігати та підтримувати пріоритет інститутів, які містять моделі соціальної поведінки в конкретних ситуаціях над намаганнями індивідів розтлумачити їх заново. Отже, чим більше поведінка суб’єктів (індивід – соціальна група – держава) у соціумі інституціоналізована, у тому числі й за рахунок юридизації (імперативних та диспозитивних правових інститутів), тим вона є більш стабільною, передбачуваною та контрольованою суспільством, його інституціями, інститутами та окремим індивідом. Крім того, слід враховувати те, що об’єктивна та суб’єктивна складові процесу інституціоналізації конфлікту і компромісу у сфері правового впливу відображають інформаційний та ціннісно-орієнтаційний аспекти цих правових явищ.

Будь-яка комунікація суб’єктів у межах такого соціального інституту, як держава передбачає певну об’єктивацію за допомогою відповідних соціальних регуляторів (мораль, традиції, право тощо). Застосовуючи ці соціальні регулятори, держава створює відповідні правові форми, моделям яких повинна відповідати правова поведінка суб’єктів.

У свою чергу, як правильно зазначає С. П. Сінха, у межах правового впливу (загальної правової сфери) виявляється те, що право не є немінучим, необхідним, об’єктивним атрибутом суспільства, тобто право не потрібно застосовувати для всіх суспільних відносин, динаміка яких здійснюється у суспільстві [359, с. 278–282]. Отже, суб’єктивна сторона інституціоналізації правового конфлікту і правового компромісу в сфері правового впливу охоплює правопізнання суб’єктами необхідності правового упорядкування відповідних соціальних явищ та суспільних відносин.

Іншими словами, встановлені правові форми є так званою «об’єктивністю за правилами», якій повинна відповідати поведінка суб’єкта. При цьому до

формування відповідних правових форм суб'єкти повинні піддати ці явища правопізнанню, яке включає в себе обґрунтування поняття соціального явища, його класифікацію та формування структури та ін. (об'єктивна сторона правового конфлікту і правового компромісу у сфері правового впливу), і донести свою позицію до інших учасників суспільного життя (суб'єктивна сторона правового конфлікту і правового компромісу у межах правового впливу). Інституціалізація конфлікту і компромісу в сфері правового впливу охоплює правові ідеї, поняття та класифікацію цих явищ професійною соціальною групою – правниками.

При застосуванні антрополого-комунікативного правопізнання до конфлікту і компромісу було встановлено, що ці явища функціонують паралельно у соціумі у зв'язку із асиметричністю соціальних суб'єктів і необхідністю забезпечення порядку в динаміці їх правовідносин. Іншими словами, правоконфліктність зароджується на рівні правових ідей, правових теорій та правових категорій тощо, а розгортається в активній поведінці суб'єктів. Для упорядкування таких конфліктів слід застосувати відповідні правові засоби, що мають правокомпромісний характер.

Нагадаємо, що у попередніх підрозділах було розкрито відмінність компромісу, зокрема правового компромісу, від насильницького консенсусу, притаманність першого демократичному режиму, в якому існує плюралізм думок та свобода слова. Отже, свобода думки, слова, доступу до інформації, наявність різноманітних аксіологічних засад у суспільстві є фундаментом для зародження як правових конфліктів, так і правокомпромісних засобів їх упорядкування.

Ціннісно-орієнтаційний та інформаційний аспекти конфлікту і компромісу у праві, а також їх суб'єктивна та об'єктивна складова яскраво відображаються під час процесу легітимації суб'єктами цих явищ соціального життя. А функція легітимації полягає у тому, щоб зробити об'єктивно доступними і суб'єктивно вірогідними явища, що зазнають інституціалізації та юридизації [360, с. 220].

Легітимація виправдовує інституційний порядок і надає нормативний характер його практичним (соціальним) імперативам (іншими словами, явищам) [361, с. 157]. У ракурсі дослідження інституціалізації правового конфлікту і правового компромісу у межах правового впливу і правового регулювання

легітимація розподіляється на декілька рівнів. Основними з них є: когнітивний (теоретичний, ціннісно-інформаційний) та нормативний (практичний) аспекти.

Відомо, що правова поведінка суб'єктів, з одного боку, будується на встановлених нормативах, а з іншого, залежить від рівнів їх правосвідомості. У зв'язку з цим А. В. Поляков виокремлює когнітивну та нормативну правову діяльність. Когнітивна діяльність виявляється не у формі самих прав та обов'язків, а у формі знань про наявні права та обов'язки суб'єктів. Вчений стверджує, що когнітивні (ціннісно-інформаційні) правовідносини пов'язані з реальною поведінкою суб'єктів тільки у ракурсі формування ідеологічного та інформаційного фундаментів для цих суб'єктів та правових норм, які ними приймаються та діють у певному об'єднанні людей. Отже, когнітивні правовідносини потенційно можуть перетворитися в актуальні (правовідносини у загальній теорії права) [74, с. 754–756].

Отже, процес легітимації – це не тільки питання визначення та упорядкування цінностей, це завжди наявність відповідних знань, системи ідей про ці цінності та процес їх упорядкування. Адже легітимація надає суб'єктам не тільки нормативні приписи, які упорядковують їх поведінку, а й відповідне пояснення цих процесів, тобто знання (ідеологію) та інформацію про ці цінності, що передують становленню їх як правових інститутів у процесі юридизації.

З огляду на викладене, пропонуємо процес когнітивної (теоретичної) легітимації розподілити на декілька рівнів:

- пояснювальні схеми генезису виникнення та функціонування явищ у соціумі;
- теорії та концепції, за допомогою яких явища легітимуються у термінах диференційованої системи знань;
- правові тексти, у яких закріплюються відповідні знання.

Перший рівень і частково другий розглянуто у попередніх підрозділах. У цьому та наступних підрозділах буде проаналізовано другий і третій рівні та відображено взаємозв'язок між когнітивною (теоретичною) та нормативною (практичною) легітимаціями. Водночас слід зазначити, що такий зв'язок завжди

характеризується когнітивним характером, тому що дає пояснення цим двом «сферам пізнання суб'єктами соціальних явищ», забезпечує їх диференціацію тощо. Наприклад, взаємозв'язок легітимації (когнітивної та нормативної) виражається у тому, що інституційному порядку, у тому числі правовим інститутам, постійно загрожує небезпека соціальної реальності, яка не враховує відповідні пояснення теорії та встановлені терміни (когнітивна легітимація). Звідси виникає необхідність створення системи засобів стримування цієї неконтрольованої реальності, тому наявність правових інститутів та їх визнання суб'єктами (нормативна легітимація) упорядковує соціальний хаос і надає стабільності соціальній реальності. Отже, небезпека, яка загрожує когнітивній легітимації, нейтралізується за рахунок того, що соціальним явищам та подіям, які виходять за межі існуючих когнітивних форм, надається найнижчий онтологічний статус, тобто визначення та статус когнітивно несприйнятої як суспільством у цілому, так і суб'єктами поведінки цього суспільства.

Так, ціннісно-орієнтаційний та інформаційний аспекти конфлікту і компромісу у праві формуються у межах когнітивної легітимації та є обов'язково присутніми у процесі нормативної легітимації цих правових інститутів. При цьому у ході когнітивної легітимації конфліктів і компромісів у праві більше проступає суб'єктивна складова процесу їх інституціалізації. У свою чергу, об'єктивна складова інституціалізації правового конфлікту і правового компромісу в межах правового впливу (під час теоретичної легітимації) убачається у відповідних правових текстах (формах), що мають моральний, моралістичний та звичаєвий вплив на правову поведінку суб'єктів.

Розглянемо вияви суб'єктивної та об'єктивної складової інституціалізації конфлікту і компромісу у праві у процесі когнітивної та нормативної легітимації за допомогою застосування антрополого-комунікативного підходу, що дозволяє нам сформулювати теоретичну модель «людина – суспільство – соціальна людина».

Запровадження такої теоретичної моделі зумовлене соціологічним установленням, що реальність є соціально визначеною (суспільство – соціальна людина). Водночас формування соціальної реальності (визначення, концепції тощо)

завжди відбувається за допомогою суб'єктів, які пізнають її генезу та сутність (людина – суспільство). Не існує суспільства, яке є гармонічною, безконфліктною, замкнутою і функціональною системою. Суспільство піддається конфліктам. Тому є необхідність вирішення цієї проблеми шляхом інституціалізації правокомпромісних засобів [362, с. 315; 363, с. 287, 344; 371].

Слід зазначити, що зі зміною легітимованих теорій змінюється і форма відповідних інститутів, у тому числі правових. При цьому формування легітимаційних теорій, які є засадою нормативної легітимації соціальних явищ, як правило, залежить від влади, що формує інститути підтримання соціального порядку [253, с. 22–44].

Яскравим прикладом відображення суб'єктивної та об'єктивної складової інституціалізації конфлікту і компромісу у праві у межах теоретичної моделі «людина – суспільство – соціальна людина» є правоконфліктні відносини щодо реалізації права вибору депутатів місцевих рад та місцевих голів в Україні.

Учасниками зазначеного правового конфлікту є, з одного боку, суб'єкти владних повноважень, а з іншого – кожен виборець та суспільство в цілому (соціальні суб'єкти). Сутність цього конфлікту полягає у тому, що чергові вибори депутатів місцевих рад та місцевих голів повинні були відбутись в Україні у 2010 році відповідно до ст. 141 Конституції України (об'єктивна сторона інституціалізації конфлікту у сфері реалізації права вибору громадянами України, суспільство). Водночас у Верховній Раді України 3 березня 2010 р. було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів)» № 4177 [365], яким запропоновано встановити строк повноважень відповідних місцевих рад та місцевих голів у п'ять років (суб'єктивна сторона інституціалізації конфлікту у сфері реалізації права вибору громадянами України, суб'єкти). На перший погляд, таке рішення є логічним та правильним, але насправді воно порушує право вибору громадян України. Пов'язано це з тим, що процедура внесення змін до Конституції України передбачає обов'язкове надання висновку Конституційного Суду України

відповідно до статей 41, 62 Закону України «Про Конституційний Суд України» [366]. Процес ухвалення такого висновку може бути розтягнутий до 2011 р., що дозволяє понад встановлені Конституцією України строки перебувати при владі на місцях представникам парламентських політичних сил. Відповідна постанова Верховної Ради України № 4177/П [367] була підтримана 401 народним депутатом 1 квітня 2010 р.

Іншими словами, суспільство встановило необхідність проведення наступних чергових місцевих виборів у конкретний строк (об'єктивна сторона інституціалізації або «об'єктивність за правилами»). Всі соціальні суб'єкти повинні дотримуватись цього положення (суб'єктивно-об'єктивна сторона інституціалізації). Водночас знаходяться суб'єкти (фізичні особи), наприклад в особі народних депутатів, які на власний розсуд тлумачать, застосовують, а іноді й ігнорують встановлені у суспільстві правові форми, інститути (суб'єктивна сторона інституціалізації). Такими діями народні депутати порушують легітимовані теоретичні та нормативні приписи. У такому разі необхідність застосування правокомпромісних засобів очевидна і зумовлена суб'єктивним небажанням політичних сил поступатись місцями у владі іншим членам суспільства. При цьому до правокомпромісних засобів, що можуть упорядкувати зазначений конфлікт, можна віднести об'єктивно встановлені форми, зокрема висновок Конституційного Суду України, рішення Верховної Ради України або рішення Президента України (об'єктивна складова інституціалізації правового компромісу), або суб'єктивну діяльність народних депутатів України і громадян України, зокрема реєстрація відповідних законопроектів народними депутатами України, конституційні звернення громадян України тощо (суб'єктивна складова інституціалізації правового компромісу).

Так, з наведеного прикладу можна зробити висновок, що взаємозв'язок когнітивного (ідей, знань та теорій) та нормативного (соціально-правових процесів) є діалектичним. Пов'язано це з тим, що без теоретичного обґрунтування неможлива нормативна легітимація соціальних явищ, тому процес інституціалізації, зокрема юридизації, обов'язково створює та запроваджує відповідні теоретичні знання, які є

інформаційним та ціннісним підґрунтям для пізнання правових інститутів суб'єктами. Інститут правового компромісу і правового конфлікту не є виключенням із цього правила. Іншими словами, процес легітимації залежить від суб'єктів, які спочатку повинні дізнатися про правову природу соціального інституту та пізнати її, а потім встановити його правові форми. Отже, теоретична легітимація конфлікту і компромісу у праві відбувається у межах правового впливу.

Слід звернути увагу на те, що інституціоналізація та юридизація конфлікту і компромісу у праві та їх легітимація (когнітивна та нормативна) суб'єктами суспільних відносин обмежують поведінку цих суб'єктів шляхом запровадження відповідних правових форм. На практиці постійно можна спостерігати конфлікт форми та змісту правовідносин. Яскравим прикладом цього є конституційні правовідносини, зокрема практика тлумачення Конституційним Судом України Основного Закону держави. Так, тлумаченням, яке викликало резонанс у суспільстві та породило правові конфлікти, було рішення Конституційного Суду України щодо порядку створення та формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Конституційний Суд України щодо зазначеного питання ухвалив два рішення:

– перше, від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 (справа про коаліцію депутатських фракцій), у якому зазначено, що коаліція депутатських фракцій формується на засадах об'єднання за результатами виборів кількох депутатських фракцій, кількість народних депутатів у яких становить більшість від конституційного складу Верховної Ради України [368];

– друге, від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 (справа про входження окремих народних депутатів до коаліції депутатських фракцій), у якому зазначено, що окремі народні депутати України, зокрема ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій у Верховній Раді України, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України [369].

Друге із наведених рішень Конституційного Суду України викликало правовий конфлікт між опозицією та чинною владою, який перетворився у конфлікт між прихильниками та противниками такого рішення.

На думку опозиції (Ю. Тимошенко), рішення Конституційного Суду від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 (справа про входження окремих народних депутатів до коаліції депутатських фракцій) суперечить рішенню Конституційного Суду України від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 (справа про входження окремих народних депутатів до коаліції депутатських фракцій), оскільки за Конституцією України [128, ст. 83] коаліція у Верховній Раді України формується депутатськими фракціями.

У свою чергу влада підтримала таке рішення Конституційного Суду України і заявила про те, що у 2008 р. були одні умови формування коаліції, тобто Регламент Верховної Ради України не діяв як закон [370], а у 2010 – інші, коли Регламент Верховної Ради України діяв як закон [371], і в нього було внесено зміни щодо можливості формування коаліції окремими депутатами [372]. Одним із основних аргументів влади щодо необхідності повторного тлумачення порядку формування коаліції депутатських фракцій були положення ч. 9 ст. 83 Конституції України, які передбачають, що порядок формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції у Верховній Раді України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України [128, ст. 83].

Отже, з наведених позицій стає зрозуміло, що в суспільстві виник правовий конфлікт у зв'язку з різноманітним тлумаченням та застосуванням норм законодавства України. При цьому не зрозуміло як шляхом застосування правового компромісу упорядкувати цей конфлікт, якщо діють два рішення Конституційного Суду України, які за своєю правовою сутністю є засобами правового компромісу.

Автор підтримує позицію экс-Голови Конституційного Суду України А. А. Стрижака, яка полягає у тому, що рішення Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 (справа про коаліцію депутатських фракцій) та від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 (справа про входження окремих народних депутатів до коаліції депутатських фракцій) не суперечать одне одному, а, навпаки

взаємодоповнюють тлумачення Конституції України [373]. Вважаємо, що у рішенні від 6 квітня 2010 р. № 11-рп/2010 (справа про входження окремих народних депутатів до коаліції депутатських фракцій) Конституційний Суд України розтлумачив, що будь-який народний депутат може входити до легітимної коаліції депутатських фракцій. Це право гарантується рядом положень Основного Закону: виконання народними депутатами України своїх обов'язків у інтересах усіх співвітчизників (ст. 79 Конституції України), прийняття рішень парламентом лише шляхом особистого голосування народних депутатів України (ст. 84 Конституції України) тощо.

При цьому вимоги до легітимності коаліції депутатських фракцій Конституційний Суд України розтлумачив у рішенні від 17 вересня 2008 р. Основною вимогою легітимності коаліції є те, що вона повинна бути утворена депутатськими фракціями, які за результатами виборів провели до Верховної Ради України більше 225 народних депутатів. Пов'язано це, зокрема, з тим, що громадяни України голосують не за конкретного кандидата в народні депутати України, а за певну політичну партію (блок політичних партій) та їх передвиборну програму, тому утворення коаліції депутатських фракцій шляхом індивідуального членства народних депутатів, які не є членами коаліційних фракцій, робить неможливим персоналізацію відповідальності політичної партії (блоку політичних партій) за виконання своєї передвиборної програми перед громадянами України (виборцями). Тому входження будь-якої кількості народних депутатів до створеної у нелегітимний спосіб коаліції депутатських фракцій не дозволяє говорити про її (коаліції) конституційність.

Отже, рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 2010 р. (справа щодо входження окремих народних депутатів до коаліції) разом з Рішенням Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 р. (справа про коаліцію депутатських фракцій) констатують відсутність легітимності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Це визначає два альтернативних правокомпромісних засоби упорядкування даного правового конфлікту: або формування легітимної коаліції у Верховній Раді України, або реалізацію права

Президента України щодо припинення повноважень Верховної Ради України VI скликання та призначення позачергових виборів. Отже, інституціалізація правового конфлікту і правового компромісу у межах правового впливу передбачає необхідність їх теоретичної легітимації, що дає можливість відкидати неправильні теорії та змінювати існуючі, виходячи з практичної необхідності.

Слід пам'ятати, що теоретична легітимація конфлікту і компромісу у праві є засадою для їх нормативної легітимації, тобто завершальної стадії їх юридизації. При цьому слід зазначити, що наявність різноманітних теорій функціонування правових інститутів породжує не тільки теоретичні конфлікти, а й конфлікти у правовій реальності. У зв'язку з цим конкуруючі теорії прагматизуються, а їх переваги стають зовнішніми, тобто обґрунтовуються не внутрішніми параметрами, а емпіричною діяльністю. Під час такої діяльності суб'єкти права пізнають слабкі та сильні сторони теоретичних легітимацій і можуть нормативно легітимізувати більш адекватні знання для даного суспільства, держави або іншого соціального об'єднання (соціального інституту).

Інституціалізація конфлікту і компромісу у праві також дає можливість виявити, який політичний режим функціонує у суспільстві – демократичний чи недемократичний. Основною відмінністю демократичних режимів від недемократичних є наявність можливості компромісного існування різноманітних легітимізованих теорій. У свою чергу в суспільствах, де панує насильницький консенсус як засіб упорядкування конфліктів, конкуруючі (непровладні) теоретично легітимізовані інститути ліквідуються представниками влади, заможним класом шляхом їх знищення або інтеграції у лояльні до владного режиму концепції. Наприклад, та сама ситуація з порядком формування коаліції у Верховній Раді України. Так, Президент України підписав 9 березня 2010 р. зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [382], які передбачили можливість участі окремих депутатів у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України всупереч Рішенню Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 р. № 16 [368], що відкривало перспективу формування коаліції у Верховній Раді України депутатам, які не є членами депутатських фракцій. Іншим

прикладом нехтування конкуруючими теоретично та нормативно легітимізованими інститутами є підписання Ю. Тимошенко директив для укладення контракту НАК «НАФТОГАЗ» із ВАТ «ГАЗПРОМ» [374], які не були затверджені на засіданні Уряду, що є порушенням положень Закону України «Про міжнародні договори» [375, статті 4, 5], і призвело до встановлення ціни на російський газ у 2009-2019 роках у сумі 450,00 доларів США за 1000 куб. метрів при загальноєвропейській 230,00 доларів США за 1000 куб. метрів.

Інституціоналізація конфлікту і компромісу у праві у межах загального впливу права (правового впливу) дозволяє за допомогою логіко-семантичного та логіко-юридичного методів розробити пропозиції до удосконалення законодавства, а також, застосовуючи діалектичний підхід, розробити правила юридичної техніки та правової семантики для обґрунтування таких пропозицій.

3.3. Правовий компроміс і правовий конфлікт: категоріальний підхід до розуміння, критерії класифікації та структурна характеристика

Важливого значення для аналізу компромісу і конфлікту у праві має визначення природи і сутності категорій правовий компроміс і правовий конфлікт. Розуміння категорій, на нашу думку, є результатом дослідження проблем:

- співвідношення категорії «правовий» та «юридичний»;
- виокремлення ознак категорії «правовий конфлікт»;
- узагальнення характеристики категорії «правовий компроміс»;
- визначення характерних ознак правового компромісу;
- обґрунтування критеріїв класифікації правового конфлікту і правового компромісу;
- визначення структурних елементів правового конфлікту та правового компромісу і взаємодії цих елементів.

В рамках визначення поняття компромісу та конфлікту при позначенні цих видів соціальних явищ застосовуються категорії «правовий» [152, с. 23–29] та «юридичний» [317, с. 35–40]. Причому визначення об'єктивних засад використання

однієї із зазначених категорій перебуває у площині співвідношення права й закону як соціально-правових феноменів, а також юридичного й легістського праворозуміння. Виходячи з мети нашого дослідження, вважаємо необґрунтованими спроби визначати сутнісні відмінності єдиних правових явищ, що є об'єктом дослідження, на основі встановлення очевидного та загальновизнаного співвідношення права і закону як змісту та форми права.

Переконані, що паралельне застосування термінів «правовий» і «юридичний» є резонним¹⁶. Термін «правовий», на нашу думку, більш повно відображає сутність досліджуваних явищ як феноменів правової сфери. Вибір терміна «юридичний» як більш коректного є доречним у разі здійснення логічного наголосу на формальних засадах виникнення правових конфліктів та засобах досягнення правового компромісу, що спрямовані на вдосконалення форми вираження масиву норм права. Це, наприклад, стосується необхідності вдосконалення законодавчої техніки з метою усунення колізій та прогалин у правовому регулюванні відносин.

Обґрунтувавши можливість паралельного застосування термінів «правовий» та «юридичний», розпочнемо аналіз понять «правовий конфлікт» та «правовий компроміс». У сучасній правовій доктрині відсутня єдність позицій дослідників щодо визначення поняття «конфлікт» як родової категорії відносно до правового конфлікту. Поширеною є позиція, згідно з якою юридичний конфлікт можна визначити як протиборство суб'єктів права у зв'язку із застосуванням, порушенням або тлумаченням норм права [376, с. 156–187].

Слід підтримати позицію Ю. О. Тихомирова щодо наявності підстав для виокремлення вузького та широкого розуміння юридичного конфлікту. Вузьке розуміння юридичного конфлікту зводить його до об'єктивно існуючих протиріч між двома або кількома правовими нормами, що належать до єдиного предмета правового регулювання [334, с. 230–234]. Отже, вузьке розуміння юридичного конфлікту фактично тотожне поширеному розумінню такого правового феномена, як правова колізія. Широке використання зазначеної категорії у вузькому розумінні,

¹⁶ При усій повазі до методологічно ґрунтовної праці російського вченого В.П. Малахова, не можемо сприйняти диференціацію права на право громадянського суспільства і державне право. Вважаємо, що право в суспільстві і державі є одне, але джерела його формування – різні. .

на нашу думку, є невиправданим через його очевидну зайвність та загрозу у хибному тлумаченні широкого розуміння категорії. В широкому розумінні Ю. О. Тихомиров пропонує визначати юридичні конфлікти як протиріччя між чинними правовими нормами, актами та існуючими інстанціями [334, с. 230–234]. Логічний наголос у цьому випадку робиться на наявності колізії в рамках будь-якого юридичного конфлікту. Слід підкреслити певну неповноту зазначеного визначення, оскільки вказівкою на наявність суб'єктів та/або об'єктів – носіїв конфлікту і відповідної колізії коло сутнісних ознак цього явища не обмежується. Адже очевидними є труднощі щодо визначення чітко обмеженого кола таких носіїв правових конфліктів.

Інше визначення юридичного конфлікту у широкому розумінні обґрунтовано В. Кудрявцевим. Автор пропонує юридичним конфліктом визнавати будь-який конфлікт, у якому спір так або інакше пов'язаний із правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами) і, як наслідок, суб'єкти або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а сам конфлікт тягне юридичні наслідки [377, с. 100–115].

Принциповою особливістю запропонованого визначення є вказівка на зв'язок юридичних правовідносин та конфлікту як визначальну сутнісну ознаку явища, що відрізняє його від інших видів конфліктів. Варто зазначити, що широке розуміння правового конфлікту в запропонованій редакції не відповідає вимогам щодо окреслення ним чіткого кола явищ та їх відокремлення від подібних правових феноменів. Це зумовлюється тим, що практично кожний конфлікт можна назвати юридичним, адже динаміка масиву суспільних відносин значною мірою зумовлена правовим впливом. Іншими словами, практично не буває так, щоб не можна було за допомогою правових норм та інститутів вплинути на розвиток конфлікту. Водночас обмеження кола юридичних конфліктів такими, що вирішуються реалізацією захисної функції права, виключає із розгляду коло явищ, що вирішуються внаслідок правового впливу на учасників конфліктних відносин. Це, наприклад, стосується учасників відносин у сфері формування політичних рішень, особливо в частині відносин у рамках механізмів формування та реалізації компромісних засад

взаємодії конкуруючих політичних сил, репрезентованих у представницьких державних органах.

Слід підкреслити, що конфлікт є явищем, об'єктивно притаманним соціальному простору. Різновекторність інтересів учасників суспільних відносин є основою для відтворення виявлення конфліктів у масиві суспільних відносин. У таких умовах питання щодо визначення правового (юридичного) конфлікту зводиться до встановлення ознаки, що додатково відрізняє зазначений вид конфліктів у рамках сукупності конфліктів у соціумі. Таким критерієм вважаємо специфічний правовий характер соціальних протиріч, які лежать в основі виникнення правового конфлікту. Тобто такі протиріччя опосередковуються феноменами правової сфери, наприклад колізійністю правового регулювання певних суспільних відносин та ін.

Отже, правовий конфлікт – це стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правових протиріччях, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною визрівання або настання кризи суспільних відносин.

Саме це визначення надає можливість виокремити ознаки категорії «правовий конфлікт», які відмежовують цю категорію від інших різновидів конфліктів, що мають місце у суспільстві:

- правовий конфлікт виявляється в юридичній сфері;
- він тягне певні правові наслідки для учасників суспільних відносин;
- засновується на протиріччях, що не подолані;
- є вищою фазою розвитку протиріч;
- передбачає двосторонній взаємозв'язок між суб'єктами;
- спричиняє порушення чи перешкоди у реалізації суб'єктивного інтересу;
- має деструктивний характер для правової сфери;
- може стати причиною кризи суспільних відносин;
- має позитивне значення у тій мірі, у якій «підштовхує» суспільні відносини до розвитку і вдосконалення.

Повне та всебічне обґрунтування правового конфлікту як феномена права повинно здійснюватись у зв'язку із таким парним, полюсним правовим явищем, як правовий компроміс.

Як зазначає В. П. Казимірчук, слушною аналогією характеру зв'язку між правовим конфліктом та правовим компромісом є зв'язок парних категорій інтеграції та дезінтеграції [92, с. 29]. З урахуванням соціальної сфери функціонування досліджуваних нами категорій зазначена аналогія вбачається більш ніж вдалою. Адже правовий конфлікт та правовий компроміс являють собою основні види соціальної взаємодії, суб'єкти якої або сприяють досягненню мети правових відносин або, навпаки, перешкоджають та унеможливають її досягнення.

Основою для визначення ознак категорії «правовий компроміс» є його функціональна спрямованість та інструментальна значимість в упорядкуванні соціальних конфліктів.

Слід підкреслити, що стан правового компромісу, поряд із наявністю широкого спектра варіантів процедурного оформлення порядку його досягнення, є ознакою демократичності режиму. Актуальність питань правового забезпечення досягнення компромісу особливо загострюється з урахуванням негативних тенденцій, притаманних сучасному законодавству: це, зокрема, автономізація галузей національного законодавства, що виявляється як у доктринальних проблемах розуміння однорідних правових феноменів, що знайшли застосування у різних галузях права, формуванні альтернативних категоріальних рядів, так і у проблемах сфери правозастосування, що відрізняється неоднорідністю.

Зауважимо, що в рамках чинного законодавства можна виокремити два підходи до розуміння правового компромісу. У вузькому значенні правовий компроміс – це типізована процедура досягнення згоди. Іншими словами, в рамках вузького розуміння досліджуються лише процесуально-правові аспекти досягнення узгодження інтересів учасників правових відносин. У широкому розумінні компроміс виступає як правова форма досягнутої згоди (узгоджених воль) учасників відносин.

Оцінюючи правовий компроміс як стан, що відображає результат досягнення згоди, слід відзначити низку притаманних цьому правовому явищу характерних особливостей, що покладаються в основу визначення його ознак.

Правовий компроміс є родовою юридичною категорією, що об'єднує усі правові форми згоди. Досягнення правового компромісу відбувається шляхом формування та прийняття рішень, узгодження позицій, умов, побажань учасників правових відносин. Як наслідок, змістом правового компромісу є узгоджена воля рівноправних, праводієздатних учасників правовідносин. Правовий компроміс виступає як основна умова правомірності досягнутих домовленостей. І навпаки, головною нормовстановленою ознакою домовленостей сторін є саме компроміс сторін.

Правовий компроміс тягне юридичні наслідки, адже результатом узгодження воль сторін є покладення на них обов'язків щодо реалізації взаємної волі. Більше того, порушення правового компромісу є підставою для юридичної відповідальності учасників відносин. Правовий компроміс внаслідок свого опосередкування правовими нормами отримує атрибут обов'язковості та забезпеченості примусовими заходами.

Правовий компроміс у більшості випадків закріплюється у типізованих зовнішніх виявах (компромісних актах). Наприклад, більшість правових систем передбачають наявність широкого спектра компромісних актів, до яких, зокрема, можна віднести: правочин (договір), контракт, угоду, згоду, конкурс, мирову угоду, конвенцію та ін.

Зауважимо, що дослідники вказують на наявність як форм, так і видів правового компромісу [183, с. 82–160; 378, с. 60–67]. Однак фактично в таких випадках відбувається ототожнення зазначених аспектів дослідження цього правового феномену, адже і формами, і видами називають вже зазначені типізовані зовнішні вияви. На нашу думку, коректніше використовувати термін «форма правового компромісу» як такий, що здійснює логічний наголос на виокремленні членів цього поділу через окреслення типізованих зовнішніх виявів (окремих правових форм).

Окрім статичного виміру правового компромісу як соціального стану, актуальним питанням є визначення процедури його досягнення. В даному разі йдеться про закріплення законодавчих вимог щодо змісту юридичної процедури досягнення правового компромісу. Залежно від форми правового компромісу та галузевої належності норм, якими забезпечується правове регулювання відносин, у рамках яких досягається правовий компроміс, складові цього процесу можуть істотно відрізнятись. Такі особливості визначаються загальноправовим та галузевим правовим режимом, що зумовлює динаміку правових відносин. Юридична процедура досягнення правового компромісу має законодавче закріплення та породжує юридичні наслідки. Наприклад, Цивільний кодекс України містить положення щодо порядку укладання договорів [379]. Отже, правовий компроміс як результат згоди (компромісний акт) та його юридична процедура пов'язані між собою як мета та засіб, правовий механізм її досягнення.

Серед характерних ознак, які притаманні саме правовому компромісу, варто виокремити такі:

- правовий компроміс опосередковується правовою формою (нормами права, правовими принципами, правовими процедурами тощо);
- правовий компроміс тягне юридичні наслідки для учасників суспільних відносин, у тому числі й у вигляді застосування до них заходів примусу для забезпечення його реалізації;
- правовий компроміс є однією з визначальних засад функціонування демократичного режиму, адже він є основою легітимації влади;
- правовий компроміс є ефективним засобом упорядкування правових конфліктів;
- правовий компроміс є невід'ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним ладом.

З урахуванням наведеного, можна зазначити, що правовий компроміс – це опосередкований правовими нормами ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту (в тому числі й правового), який заснований на взаємопоступках

учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві.

Визначення змісту понять правового конфлікту та правового компромісу дозволяє стверджувати, що, будучи протилежними за змістом, вони тісно взаємодіють між собою. Більше того, обидві ці категорії мають функцію взаємного відтворення в певних межах.

У рамках подальшого дослідження правового конфлікту та правового компромісу доцільно навести основні види класифікації зазначених правових явищ.

Розпочнемо з дослідження основних видів класифікації правового конфлікту.

До основних критеріїв класифікації правових конфліктів, на нашу думку, варто віднести такі: структура сфери вияву (за характером вияву), властивості правових наслідків (або структура конфлікту), метод правового упорядкування, зміст конфліктоутворювальних приписів, галузь правових відносин.

По-перше, правові конфлікти можна класифікувати залежно від сфери їх вияву (за характером вияву). Право є феноменом соціальної сфери і водночас порівняно автономною системою, що може містити протиріччя її складових елементів (наприклад колізія правових норм). Як наслідок, є підстави для виокремлення двох груп правових конфліктів: внутрішніх та зовнішніх.

Внутрішньоправові конфлікти виникають всередині правового масиву у вигляді колізій, прогалин правових норм, невідповідності правових норм правовим принципам та у інших подібних формах. Особливістю зазначеного виду правових конфліктів є їх опосередкованість формами права як формами зовнішнього вираження правових норм.

Констатація внутрішньоправового конфлікту можлива без безпосереднього правозастосування в рамках аналізу оцінки текстів нормативно-правових актів у аспекті несуперечливості приписів та їх відповідності правовим принципам, морально-етичним засадам суспільних відносин. Упорядкування цього виду правових конфліктів лежить передусім у площині вдосконалення законодавчої техніки та наявності можливості оперативного врегулювання правових прогалин.

У свою чергу зовнішні правові конфлікти виникають у сфері соціальних відносин, що є предметом правового регулювання. Такі конфлікти опосередковуються поведінкою учасників суспільних відносин та виникають у ході правовідносин, бо учасники відносин не мають іншої можливості успішно реалізувати правові інтереси різної спрямованості.

Упорядкування цього виду правових конфліктів лежить у площині побудови ефективних правових механізмів узгодження автономних волей учасників правових відносин. Неоднорідність характеру правових зв'язків між учасниками таких відносин визначає доцільність поділу зовнішніх правових конфліктів залежно від наявності організаційного зв'язку їх учасників на дві групи:

1. Внутрішньоструктурні – виникають у рамках організаційно відокремлених автономних структурних утворень (органів державної влади, підприємств, установ, організацій та ін.). Автономність у даному разі виявляється у здатності відображати волю, бути носієм самостійних правових інтересів. Зазначена автономність виступає передумовою виникнення конфліктів через здатність зумовлювати поведінку учасника, що йде врозріз із інтересами інших учасників відносин. Прикладом широковідомих у суспільстві зовнішніх правових конфліктів на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів є протистояння політичних позицій різних політичних сил у рамках законотворчого процесу у Верховній Раді України.

Об'єктивність правового аналізу наведеного прикладу вимагає певних застережень, адже депутатські фракції, які опосередковують вираження різноспрямованих політичних позицій у законодавчому органі, можуть із певною мірою умовності розглядатись як автономні структури. У разі якщо до їх діяльності долучаються інші суб'єкти (Президент України, Кабінет Міністрів України та ін.), зазначені правові конфлікти мають розглядатись у рамках другої групи елементів коментованого поділу – міжструктурних конфліктів (зовнішніх правових конфліктів на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів);

2. Специфіка міжструктурних правових конфліктів (зовнішніх правових конфліктів на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів) полягає у відсутності організаційного зв'язку між учасниками правових відносин, які є сторонами

правового конфлікту. Серед основних причин виникнення зазначеного виду зовнішніх правових конфліктів – відсутність чітких правових механізмів узгодження волі автономних учасників правових відносин, дублювання компетенції органів влади та ін.

По-друге, за правовими наслідками або структурою правові конфлікти можна розділити на прості та складні.

Прості правові конфлікти є одиничним правовим явищем. Виникнення конфліктів цього виду не породжує інших правових конфліктів. Їх упорядкування правовими засобами є, як правило, остаточним.

Складні правові конфлікти зумовлюють виникнення інших правових конфліктів. Прикладом може слугувати внутрішній правовий конфлікт, що відображається в колізійному регулюванні суспільних відносин внаслідок помилок законодавчої техніки. Такий конфлікт може бути причиною виникнення правових конфліктів між будь-якими учасниками конкретних суспільних відносин, що врегульовані правовими нормами, між якими є колізія.

По-третє, врегулювання правових конфліктів здійснюється з використанням процедур досягнення правового компромісу. Зазначені процедури врегульовані певною сукупністю правових норм. Залежно від методу правового регулювання, що реалізується такими нормами, є підстави для класифікації правових конфліктів на диспозитивно- та імперативно- упорядковані.

Диспозитивному упорядкуванню підлягають правові конфлікти, які виникають у рамках правових відносин, учасники яких не мають можливості за своїм волевиявленням визначати та змінювати обсяг прав та обов'язків інших учасників правових відносин. Основою для регулювання таких правоконфліктних відносин є досягнення правового компромісу шляхом взаємного узгодження волі учасників цих відносин. Основним засобом правового регулювання та упорядкування зазначеного виду правових конфліктів є узгодження або зміна змісту правовідносин.

Імперативно упорядковані правові конфлікти між учасниками правових відносин вирішуються із використанням зобов'язуючих правових норм.

Особливістю відносин, у рамках яких розвивається зазначений вид правових конфліктів, є можливість одного із учасників визначати поведінку інших учасників відносин внаслідок наділення його владними повноваженнями.

По-четверте, за змістом конфліктуотворювальних приписів правові конфлікти можна поділити на: матеріально-правові та процесуально-правові конфлікти.

Матеріально-правові конфлікти виникають з приводу фактичного змісту прав та обов'язків учасників конфліктних правових відносин. Процесуально-правові конфлікти у свою чергу зумовлені нормативними протиріччями в порядку реалізації прав та обов'язків учасників правових відносин.

Нарешті, класифікація правових конфліктів може здійснюватись за галузевою сферою їх вияву. В рамках зазначеного підходу можна виокремити різновиди правового конфлікту відповідно до галузевої диференціації права України. Іншими словами, у рамках такого підходу може йтися про цивільно-правовий, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний, міжнародно-правовий, трудовий, сімейний, адміністративно-правовий, фінансово-правовий конфлікти. Зміст галузевих видів правових конфліктів визначається специфікою предмета правового регулювання відповідної галузі права.

Проаналізувавши основні критерії та види класифікації правових конфліктів, перейдемо до аналізу класифікації правового компромісу.

У рамках класифікації правового компромісу вбачається доцільним навести поділ виявів цього правового явища за критеріями способу упорядкування та за галузевим критерієм, оскільки саме ці різновиди правового компромісу охоплюють найбільшу кількість правокомпромісних засобів, що упорядковують різноманітні правові конфлікти.

Правовий компроміс за способами упорядкування можна поділити на такий, що досягається імперативним або диспозитивним методом регулювання правових відносин.

Правовий компроміс, заснований на диспозитивному регулюванні, опосередковується застосуванням уповноважуючих норм до учасників правових відносин. Завдяки цьому досягається узгодження їх воль та правових інтересів на

основі взаємних поступок та досягнення згоди. Типовим виявом досягнення зазначеного виду компромісу є реалізація норм правового інституту мирової угоди.

Другим різновидом правового компромісу в рамках аналізованої класифікації є той, що заснований на імперативному регулюванні. Зазначений вид правового компромісу все ширше використовується у сфері публічно-правових відносин. Головною проблемою, пов'язаною із досягненням правового компромісу в рамках імперативного регулювання є наявність дієвого механізму врахування інтересів підпорядкованого учасника імперативно врегульованих відносин.

Найзмістовніша за обсягами класифікація правового компромісу здійснюється за галузевим критерієм. Вона дає можливість відобразити типові для кожної галузі види правового компромісу, які знайшли відображення у галузевих правових інститутах.

Галузева класифікація правового компромісу є однією з найвагоміших у рамках пізнання цього правового явища. Вона надає можливість окреслити формалізований інструментар вирішення правових конфліктів за допомогою правових засобів. У цьому підрозділі проаналізуємо основні правокомпромісні засоби (форми) упорядкування правових конфліктів у відповідних галузях права.

Правовий компроміс як правовий інститут притаманний багатьом галузям права. Чимале значення він має у конституційному праві, де відображається у формі договору та угоди. Договір є найбільш поширеною формою регулювання відносин у будь-яких розвинених державах, цілісність і стійкість якого залежить від взаємин «центру» і регіонів. Наприклад, договір про створення федерації, спрямований на розмежування предметів ведення «центру» і регіонів. Децентралізація правотворчих повноважень між федерацією та її суб'єктами на користь останніх поряд з позитивними моментами несе в собі негативні риси, бо така свобода не повинна виходити за рамки наданих повноважень, викликати нескінченні конфлікти, руйнувати єдиний правовий простір.

Отже, договір є засобом ефективного управління у федеративних державах, що забезпечує узгоджену політику «центру» і регіонів, а також правовий компроміс суб'єктів між собою з різних питань. Основним завданням такої взаємодії є

насамперед потреба в ефективному управлінні суспільними процесами, оперативному реагуванні на зовнішні та внутрішні загрози, що виникають, швидке вирішення конфліктів і, як наслідок, підвищення рівня стабільності як в окремому регіоні, так і державі в цілому.

Угода як форма правового компромісу також знайшла своє вираження у галузі конституційного права. Відмежування угоди від договору законодавець не проводить, проте закріплює їх як самостійні форми.

Широке застосування правового компромісу можна спостерігати в цивільному законодавстві, де він виступає у різних формах, а саме: правочину (договору), контракту, угоди, конкурсу, згоди.

Відповідно до ст. 202 Цивільного кодексу України правочин – це дії особи, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків [378]. Правочин є вольовим актом, якому притаманні такі елементи:

– воля і волевиявлення – це дві складові, які характеризують ставлення особи до дій, які вона вчиняє, та які повинні бути узгодженими, в іншому випадку правочин спричиняє спори і протиріччя між учасниками – воля буде спрямована на вчинення одних дій, а волевиявлення – мати намір здійснити іншу дію;

– мотив – причина, заради якої особа вступає у правочин;

– підстава, мета – типовий результат, який досягається виконанням правочину.

Сучасна цивілістична наука класифікує правочини за різними підставами. Залежно від числа осіб, які беруть участь в укладенні правочину, вони поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Інша поширена класифікація правочинів здійснюється залежно від моменту виникнення правочину й передбачає виокремлення реальних та консенсуальних правочинів.

Консенсуальними прийнято вважати правочини, для вчинення яких достатньо досягнення згоди щодо здійснення правочину. Такого роду правочини породжують права та обов'язки з моменту досягнення між сторонами згоди щодо основних умов правочину. Так правочин, спрямований на виникнення зобов'язань купівлі – продажу, вважається вчиненим у момент досягнення між продавцем і покупцем

згоди щодо предмета, ціни, строку сплати грошей і передачі речі. Реальними є правочини, вчинення яких пов'язане тільки з умовою передачі речі (позика, рента, зберігання). Однак і вони мають консенсуальну основу. Згідно з ч.ч. 2, 3 ст. 202 Цивільного кодексу правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договорами) [379].

Отже, єдиною ознакою, що відрізняє договір від інших правочинів, є його дво- або багатостороння основа, тобто правочин двох або більше осіб (компроміс). Компроміс є обов'язковою умовою, основою цивільного договору. Статтями 626, 627 і 628 Цивільного кодексу встановлено, що «договором є домовленість двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків», «умови договору визначаються на розсуд сторін», «договір вважається укладеним, якщо між сторонами, в певних випадках у необхідній формі, досягнуто згоди з усіх істотних умов договору» [379]. Зазначені положення наголошують на компромісній природі договору. Слід зауважити, що компроміс необхідний не лише при укладенні договору, але й іноді при його зміні та розірванні.

Договірний компроміс має застосування не тільки у цивільному, але і сімейному, трудовому, міжнародному, екологічному та інших галузях права. У цивільному законодавстві має місце і така форма правового компромісу, як угода. Цивільний кодекс України не надає визначення даного явища, проте воно знайшло своє самостійне законодавче вираження.

Широкий спектр питань закон покладає на врегулювання сторонам. І лише у разі відсутності компромісу відносини регулюються правилами, передбаченими в законі. У випадках, коли умовою договору передбачено норму, яка застосовується лише у разі, якщо угодою сторін не передбачено інше, сторони можуть виключити її застосування або встановити умову, відмінну від передбаченого в ній. За відсутності такої угоди умови договору визначаються відповідною диспозитивною нормою.

Однією з форм правового компромісу, що знайшла застосування в господарському праві, є контракт. Прикладом такої форми є договір поставки

товарів для державних потреб, врегульований ст. 13 Господарського кодексу України [380].

Формою правового компромісу є конкурс, правова природа якого має неоднозначну оцінку у науковій літературі: конкурс кваліфікують як договір з множинністю осіб або як зобов'язання з одностороннього правочину.

На думку Є. Кагана і Г. Суходольського при укладанні конкурсного договору основними умовами є:

а) розгляд організатором конкурсу заявки на участь, а також вибір переможця відповідно до оголошених правил і укладення з ним договору;

б) у свою чергу учасник конкурсу в разі перемоги зобов'язується укласти з організатором договір, для укладання якого оголошено конкурс [381, с. 49–52].

Підсумовуючи розглянуті форми правового компромісу в цивільному законодавстві, можна зробити висновок про те, що всі зазначені види: правочин, договір, конкурс, згода, угода, контракт – мають одну родову основу – правовий компроміс, який об'єднує ці поняття і є їх загальною ознакою.

У сімейному праві правовий компроміс знаходить своє вираження у формі шлюбу, договору, згоди та угоди. Згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану [297].

Існують різні теорії, що пояснюють правову природу шлюбу, у більшості випадків представники даних теорій розглядають шлюб як договір, як таємницю і як інститут особливого роду.

Вступаючи в шлюб, чоловік і жінка на основі взаємних поступок погоджують питання, що лежать як у межах правового поля, так і поза ним. Однак інститут шлюбу закріплено законодавчо, в цьому і полягає особливість шлюбу як особливої форми правового компромісу між чоловіком і жінкою. Як укладення шлюбу, так і його розірвання може здійснюватися на основі досягнення правового компромісу. Шлюб утворюється згодою намірів.

Правовий компроміс у сімейному законодавстві, крім інституту шлюбу, має вияв і у формі договору. Чинне сімейне законодавство містить положення, що

стосуються змісту шлюбного договору. Шлюбний договір, як і цивільно-правові договори, заснований на соціальному компромісі та є його правовою формою. Угода та згода як форми правового компромісу також знайшли своє широке поширення в чинному сімейному законодавстві. На відміну від цивільного, у сімейному праві згода є юридичним фактом, який лежить в основі виникнення сімейних правовідносин. Як і в цивільному праві, всі розглянуті форми об'єднує одна основа – компроміс.

Значна роль правового компромісу спостерігається й у трудовому законодавстві, де він виступає у формі договору, контракту, угоди та згоди. Договір є одним з основних інститутів трудового права. Сучасне трудове законодавство містить два види договорів: трудовий договір і колективний договір.

Сучасний трудовий договір – це угода між працівником і роботодавцем, відповідно до якої роботодавець зобов'язується надати працівникові роботу за обумовленою трудовою функцією, забезпечити умови праці, своєчасно і в повному обсязі виплачувати працівнику заробітну плату, а працівник зобов'язується особисто виконувати визначену цією угодою функцію і дотримуватися чинних в організації правил внутрішнього трудового розпорядку.

До змісту трудового договору включаються взаємні права, обов'язки і відповідальність сторін. Доктрина трудового права розглядає трудовий договір як форму реалізації права громадян на працю, як підставу виникнення та існування трудових правовідносин, як інститут трудового права, що регулює прийняття, переведення та звільнення громадян. Реалізація трудових прав заснована на правовому компромісі працівника, який виконує певні трудові функції, і роботодавця, який має можливість і бажання надати роботу конкретній особі.

Іншою правовою формою компромісу в трудовому праві є колективний договір, врегульований главою 2 Кодексу законів про працю України [382]. Сутність сучасного колективного договору як форми правового компромісу полягає у: автономії організації у сфері праці; участі профспілки чи іншого захисника професійних і соціальних інтересів працівників у врегулюванні трудових, соціально-економічних і професійних відносин між працівником і роботодавцем.

Колективний договір є формою правового компромісу, що має нормативний характер, оскільки його дія поширюється не лише на його безпосередніх учасників, але й на тих працівників організації, яких прямо не стосуються його розробка і схвалення.

Норми трудового права, як і цивільного законодавства, містять особливу форму правового компромісу – згоду. Згода, що досягається у сфері трудових відносин як і в цивільному праві, заснована на узгодженні воль сторін, що беруть участь у виробленні та прийнятті конкретного рішення.

У трудовому законодавстві знайшла своє закріплення ще одна форма правового компромісу – угода, яку Кодекс законів про працю України у ст. 45 визначив як «правовий акт, що встановлює соціально-трудові відносини і пов'язані з ними трудові відносини, що укладаються між повноважними представниками працівників і роботодавців на державному, регіональному, галузевому (міжгалузевому) і територіальному рівнях в межах їх компетенції» [382].

Вважаємо за необхідне виділити контракт як окрему форму правового компромісу. Пов'язана ця обставина насамперед з відсутністю єдиної думки у підходах до розуміння трудового договору і контракту.

Однією з форм правового компромісу цивільного процесуального законодавства є мирова угода, яка згідно зі ст. 175 Цивільно-процесуального кодексу України укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета позову [383]. Упорядкування правових конфліктів шляхом укладення мирової угоди є найбільш ефективним, оскільки ґрунтується на вільному волевиявленні сторін.

Мирова угода укладається між сторонами в процесі розгляду справи і тягне правові наслідки. Особливості мирової угоди як результату вирішення правового конфлікту полягає в такому:

- угода досягається на основі волевиявлення сторін, їх домовленості, переконаності саме в мирному вирішенні спору, тобто на основі компромісу;
- суд не вирішує спір після досягнення сторонами домовленості про вирішення конфлікту, він тільки перевіряє і підтверджує законність угоди сторін;

– мирова угода, як і будь-який компромісний засіб (форма), можлива тільки у випадках, коли суб'єкти спірних правовідносин мають здатність до досягнення компромісу. У розглянутій ситуації це виявляється насамперед у можливості ухвалення нових і (або) припинення попередніх зобов'язань, прагнення до врегулювання спору, певної активності сторін та ін.;

– мирова угода зближує конфліктуючі сторони, заощаджує час і кошти суду.

Після затвердження мирової угоди судом вона набуває юридичної чинності. Мирова угода свідчить про припинення існуючого між сторонами конфлікту, оскільки всі права і обов'язки сторін угоди, визначені ними на основі згоди, є результатом вільного волевиявлення сторін, в результаті чого можна говорити про досягнення судово-процесуального компромісу.

Розглянуті засоби (форми) упорядкування правових конфліктів широко використовуються при вирішенні розбіжностей і їх можна застосовувати як у досудовому, так і у судовому порядку. Винятком є претензія, пред'явлення якої можливе тільки до судового засідання.

Всебічний аналіз правових феноменів правового компромісу і правового конфлікту визначає необхідність дослідження структурної характеристики цих правових явищ. Згадана характеристика передбачає аналітичне виокремлення цілісних їх елементів та встановлення природи зв'язку на основі визначення їх основних функцій. Іншими словами, структурний аналіз передбачає дослідження правових компромісів та правових конфліктів у діалектичній єдності їх змісту і форми. Зміст дозволяє розкрити систему властивостей та елементів, що утворюють досліджувані явища, а форма – показати способи внутрішньої організації, існування та зовнішнього вираження елементів і властивостей змісту.

В рамках дослідження системи структурних елементів правових явищ правового компромісу та правового конфлікту виокремлено зовнішній та внутрішній їх виміри, причому внутрішній правовий конфлікт виступає як одна із основних причин зовнішнього правового конфлікту. Окрім того, для внутрішнього та зовнішнього правових конфліктів характерні відповідні правокompromісні засоби.

Як зазначають дослідники [384, с. 43], найбільш повно правовий аспект виявляється у тих конфліктах, які виникають і розвиваються у зв'язку з об'єктивно існуючими протиріччями між двома або кількома правовими нормами, що належать до одного й того самого предмета. Отже, основною причиною цього виду правових конфліктів є колізії і прогалини в законодавстві, що виникають внаслідок недосконалості правотворчої техніки. Їх названо правовими конфліктами у вузькому розумінні слова, або внутрішніми правовими конфліктами. Інтереси протилежних сторін і мотиви їхньої поведінки в такому конфлікті визначаються сенсом і значенням правових норм, від яких прямо залежать дії учасників. Такий конфлікт розпочинається й упорядковується шляхом використання правокомпромісних засобів і процедур. Значною мірою він має когнітивний характер, оскільки спір йде про розуміння права, але за цією суперечкою часто убачаються й інші, цілком практичні інтереси.

Водночас внутрішній правовий конфлікт зумовлює виникнення у соціальному просторі зіткнень (протиріч) між суб'єктами соціальних відносин, які набувають характеру протиборчих сторін.

Слід наголосити, що передумовою правових конфліктів, окрім протиріч правової матерії, можуть бути протиріччя соціального характеру між учасниками соціальних відносин. Більш того, внаслідок різноманітності соціальних відносин динаміка значної кількості конфліктів виникає поза юридичною сферою і лише згодом у процесі розвитку вона набуває юридичних ознак, що надає можливість віднести ці конфлікти до правових конфліктів у широкому розумінні. Передумови виникнення таких конфліктів знаходяться поза межами юридичної сфери і пов'язані, наприклад з економічними, національними та іншими соціальними або особистими інтересами. Наприклад, виникнення міжособистісного конфлікту може бути зумовлене протиріччями морально-етичного характеру або незбіганням будь-яких особистих інтересів учасників суспільних відносин. Зазначені передумови можуть спричинити виникнення та розвиток зовнішнього правового конфлікту або правового конфлікту у широкому розумінні.

Наявність вищезначеного широкого кола причин виникнення правових конфліктів як юридичного, так й іншого характеру сформувала позиції окремих дослідників [385, с. 2, 7–32], згідно з якими «правові елементи» можуть виокремлюватись у структурі зовнішнього правового конфлікту. На їх думку, правовий елемент у конфлікті інтересів може мати різний ступінь інтенсивності. Існують випадки, коли такий елемент виражений дуже слабо і переважають інші спонукальні мотиви. Водночас наприклад, у будь-якій суперечці про право власності, коли два індивіди або установи, посилаючись на закон, відстоюють свої справжні чи уявні права. Можливі й перехідні випадки, в яких правовий елемент у конфліктних відносинах сторін пов'язаний з різним ступенем інтенсивності. Низка правових конфліктів поєднує правові та неправові елементи, які в силу своєї рухливості можуть змінити структуру конфлікту. Такого роду правові конфлікти дослідники пропонують визначати як змішані [386, с. 13–20].

На нашу думку, з урахуванням предмета дослідження достатньо обмежитись констатацією положення, відповідно до якого правовий конфлікт може бути викликаний як юридичними, так й іншими соціальними причинами. Встановлення значення «питомої ваги» юридичних характеристик правового конфлікту вбачається безперспективним, адже у даному контексті правовий конфлікт являє собою одну із фаз розвитку соціальних протиріч, виникаючи в процесі його розвитку коли розбіжність позицій учасників соціальних відносин не отримує своєчасного вирішення.

У такому розумінні зовнішній правовий конфлікт як багатомірний вияв складної сукупності суспільних протиріч має свою структуру, яка розуміється як система стійких зв'язків конфлікуючих сторін, що забезпечують його цілісність, відповідність самому собі, відмінність від інших явищ соціального життя, без яких правовий конфлікт не може існувати як єдиний процес. Передумовою такого правового конфлікту є соціальний конфлікт, який передбачає вияв соціально-правових зв'язків і відносин між людьми, спосіб взаємодії, що виникає при зіткненні несумісних поглядів, позицій та інтересів, протиборстві взаємопов'язаних сторін.

Як уже зазначалося, у формальному плані правовим є такий соціальний конфлікт, у якому: а) сторони визначаються правовими відносинами; б) об'єкт, предмет, суб'єкт і мотивація мають правові ознаки; в) явно виражене правове протиборство сторін; г) наявними є правові (насамперед юридичні) наслідки [387, с. 10].

За таких умов результатом існування внутрішнього правового конфлікту та/або соціальних протиріч виступає зовнішній правовий конфлікт, що виявляється у системі правових відносин конфліктного характеру, яким властива неузгодженість, або навіть протилежна спрямованість правових інтересів учасників таких відносин.

Так, правовий конфлікт як внутрішній, так і зовнішній (на зовнішньому та внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів), можна розглядати у розрізі конструкції правових відносин із притаманною їй системою елементів: суб'єкти правових відносин, об'єкт та зміст. При цьому структура правового компромісу є аналогічною структурі правових відносин, що пов'язується з діалектичним взаємозв'язком цих правових явищ, які характеризуються нами як стани існування суспільства (сукупність відповідних соціальних відносин, у тому числі правових). Звідси, структурні елементи правового конфлікту подібні структурним елементам правового компромісу – тому аналізу зазнають суб'єкти, об'єкт та зміст правового конфлікту. Щодо структурних елементів правового компромісу, то їх специфіка зумовлена самою сутністю правового компромісу, який є протилежним станом соціального буття щодо правового конфлікту.

Отже, першим елементом структури правового конфлікту є його суб'єкти.

Основними суб'єктами конфлікту виступають сторони, інтереси яких стикаються. Звісно, не всі учасники конфлікту в широкому сенсі є тими особами (групами), які знаходяться в безпосередньому протиборстві. Адже є ще посібники, пасивні свідки і очевидці, посередники та інші особи. Іншими словами, сторонами правового конфлікту можна назвати тих учасників конфлікту, які безпосередньо здійснюють активні (наступальні чи оборонні) дії один проти одного як у правовому полі, так і поза його межами. У правовому конфлікті зазвичай

представлені дві протиборчі сторони, але в принципі може бути три і більше, наприклад, сторона, що застосовує правокомпромісні засоби (прокуратура, суд), при цьому кожна із сторін має свої завдання.

Хоча до участі у конфлікті може бути залучена одночасно значна кількість учасників, саме протиборчі сторони – стрижень правового конфлікту. Показово, що вихід із відносин з тієї чи іншої причини однієї з таких сторін або прийняття ними відповідних рішень упорядковує власне правовий конфлікт (хоча й може ініціювати лише зміну складу його учасників). Отже, важливо розмежовувати суб'єктів конфлікту і його учасників, які лише впливають на розвиток конфлікту, але його не упорядковують, тобто від їх рішення не залежить встановлення стану компромісу.

Учасниками конфлікту можуть бути особи, що опосередковано або прямо впливають на одну із сторін такого конфлікту, але його не упорядковують: наприклад, щодо правового конфлікту, спричиненого вчиненням злочину безпосередньо його виконавцем, до учасників можна також віднести підбурювачів, пособників, організаторів такого злочину. Треба додати також, що у великих масових і тривалих конфліктах можливі перегрупування учасників, тимчасові коаліції між ними, змова або внутрішні конфлікти, що вкрай заплутують і ускладнюють правову оцінку зазначених відносин.

Посередники теж можуть (у широкому сенсі слова) вважатися учасниками конфлікту, особливо посередники, які не тільки прагнуть розібратися в причинах і обставинах того, що відбувається, а й намагаються своїми діями запобігти, зупинити, розв'язати правовий конфлікт, впливаючи своїм авторитетом або застосовуючи інші засоби.

У зв'язку з розвитком останніми роками регіональних конфліктів у світі, що мають в основному міжнаціональний характер, більша увага стала приділятися використанню посередників з так званих миротворчих сил, у тому числі військ Організації Об'єднаних Націй. Учасники цих сил часто безпосередньо втручаються в конфлікт. Зауважимо, що посередники не є сторонами конфлікту і цілі їх, як правило, діаметрально протилежні: не розвивати, а зупинити конфлікт, вирішити протиріччя за допомогою правокомпромісних засобів [388, с. 15].

Отже, суб'єкти правового конфлікту – це суб'єкти права, які реалізують у рамках конфліктних відносин свої матеріальні та нематеріальні інтереси, а прийняття ними відповідних рішень упорядковує, власне, правовий конфлікт.

У ході дослідження встановлено, що до ознак суб'єктів правового конфлікту належать такі:

1) соціальний характер – це індивіди або їх об'єднання (людські колективи). Предмети несоціального характеру (тварини, предмети матеріальної і нематеріальної природи – речі, природні явища) не можуть виступати суб'єктами правових конфліктів;

2) правосуб'єктність – суб'єктами правових конфліктів є лише правосуб'єктні особи, тобто особи, які володіють в сукупності правоздатністю і дієздатністю. Правосуб'єктність суб'єктів конфлікту – це специфічна ознака, що характеризує потенційну і реальну можливість особи брати участь у конфлікті, самостійно й усвідомлено реалізувати в рамках конфлікту свої юридично значимі інтереси (як позитивного, так і негативного характеру), або нести самостійну відповідальність за скоєні протиправні діяння. До того ж за обсягом правосуб'єктності розрізняються суб'єкти, які мають повну правосуб'єктність, і суб'єкти, які мають неповну правосуб'єктність;

3) наявність чіткої структурованої моделі у таких суб'єктів. За своєю структурою суб'єкти правового конфлікту можуть бути: прості (індивідуальні) суб'єкти (фізичні особи із різним правовим статусом) та складні (колективні) суб'єкти. Останні, в свою чергу, можуть бути поділені на колективні суб'єкти – держава, юридичні особи (публічно-правові та приватноправові юридичні особи), колективні суб'єкти, які не є юридичними особами (державні установи, релігійні організації, організовані злочинні групи).

Відповідно до вищезазначеного, можна розрізнити суб'єктів правових конфліктів за характером інтересу, що реалізується в процесі юридичного конфлікту, зокрема: виокремлюються суб'єкти, що реалізують в рамках конфлікту безпосередні інтереси (протиборчі сторони); суб'єкти, що реалізують в рамках конфлікту інтереси інших учасників (представники); суб'єкти, що відстоюють в

рамках правового конфлікту публічні інтереси (органи і посадові особи, що здійснюють правозастосовну діяльність); суб'єкти, що реалізують в рамках конфлікту професійні інтереси.

4. Чіткий рівень взаємодії суб'єктів такого конфлікту. В рамках аналізу структури правового конфлікту вбачається доцільним розрізняти суб'єктів залежно від рівня, на якому вони діють. В рамках такого підходу можна виділити суб'єктів конфлікту на рівні зовнішньому та внутрішньому. Критерієм розмежування вбачається наявність або відсутність організаційної єдності, підпорядкування сторін конфлікту. Наприклад, в рамках правотворчої діяльності можливий правовий конфлікт (конфлікт правових позицій щодо бачення доцільних напрямів розвитку правового регулювання окремих сфер суспільних відносин) між Верховною Радою України, Президентом України та/або Кабінетом Міністрів України. Розвиток такого конфлікту має місце на зовнішньому рівні відносин. Водночас, наприклад, у рамках правотворчої діяльності уряду можливий правовий конфлікт (конфлікт правових позицій щодо бачення доцільних напрямів розвитку правового регулювання окремих сфер суспільних відносин) на внутрішньому рівні між головним розробником проекту нормативно-правового акта та іншими зацікавленими суб'єктами (міністерствами, іншими органами влади).

Крім суб'єктного складу в структуру правового конфлікту входить також його об'єкт, який є другим елементом структури правового конфлікту.

Об'єктом внутрішнього правового конфлікту є прогалини, колізії тощо. У свою чергу об'єктом зовнішнього правового конфлікту є суспільні відносини, які виникають, змінюються та припиняються через конфлікти. Об'єктом правового конфлікту можуть виступати суспільні відносини, пов'язані з будь-яким елементом матеріального світу і соціальної реальності та виражають цільові установки особистих, групових, громадських, державних інтересів.

Зазначимо, щоб стати об'єктом правового конфлікту, цей елемент повинен знаходитися на перетині інтересів різних соціальних суб'єктів, які прагнуть до одноосібного контролю над ним. Об'єкт є ядром проблеми, центральною ланкою

конфліктної ситуації. Тому його можна розглядати як причину, привід до конфлікту.

Найчастіше до об'єкту правових конфліктів деякі дослідники відносять ресурси [208, с. 55]. Однак ряд учених [209, с. 127] розуміють ресурси настільки широко, що цим поняттям охоплюють всі можливі об'єкти правового конфлікту. По суті, будь-яке правове явище визначається через його співвідношення із ресурсами та/або можливістю контролю над ними. Держава – варіант контролю над ресурсами, а власність – і є ресурс. Матеріальні (фінанси, земля тощо) і духовні (культура, освіта, наука та ін.) ресурси складають типовий об'єкт правового конфлікту. Особливо тоді, коли їх розподіл у суспільстві нерівномірний, непропорційний, несправедливий, що полегшує доступ до них одних соціальних суб'єктів і ускладнює доступ інших, або ж взагалі забезпечує одних за рахунок інших. Останні, відчуваючи обмеження та труднощі в забезпеченні власне ресурсного потенціалу, мають усі підстави для опору такому стану речей, опиняючись, таким чином, у протистоянні з тими, кого він влаштовує [389, с. 128].

Поряд із ресурсами іншим видом об'єкта зовнішнього правового конфлікту на думку деяких вчених є статус учасників соціальних відносин, який водночас є об'єктом боротьби між певними учасниками правових відносин. Для останніх такий об'єкт є умовою забезпечення нормальної життєдіяльності. Від його наявності/відсутності залежить, яким буде становище суб'єкта в суспільстві, серед інших соціальних суб'єктів, наскільки вільними або примусовими будуть його взаємовідносини з ними, якою мірою будуть реалізовані його права та інтереси [390, с. 31–35].

Важливим компонентом системного аналізу конфліктних процесів у суспільстві видається дослідження ціннісної сфери суспільства. В даному разі йдеться про цінності як в широкому сенсі – все, позитивно значиме з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, так і в більш вузькому – щось принципово важливе для певного соціального суб'єкта і його життєдіяльності.

На думку окремих дослідників [376, с. 78], соціальна система являє собою особливий тип складної саморегулятивної системи, оскільки в її структурі повинні

знаходиться елементи, що наповнюють функцію «проекту» організації цілісності системи, а також механізм, який будує структуру даної цілісності за відомим зразком. Функцію такого «проекту» в суспільній системі виконують цінності й громадські ідеали, що формуються на їх основі. Зазначені утворення соціальної сфери регулюють соціальну поведінку особи шляхом їх закріплення у правовій матерії. Наявність ціннісного компромісу, який отримав відповідну правову форму, є вирішальною умовою стабільності системи суспільних відносин. Цінності (загальнолюдські, особистісні, професійні, релігійні та ін.) слугують для соціального суб'єкта самоціллю, вираженням його розуміння самого себе, своєї власної суті, з втратою яких зникає і він сам як щось самостійне, гідне визнання з боку інших суб'єктів [335, с. 98].

Отже, до основних об'єктів правових конфліктів дослідники відносять матеріальні (ресурси), соціальні (статус) або духовні цінності, оволодіти або користуватися якими прагнуть суб'єкти правового конфлікту. Однак об'єкт правового конфлікту не слід ототожнювати з предметом правового конфлікту. Під останнім можна розуміти об'єктивно існуючу або уявну проблему, що слугує основою протиріччя між сторонами, по-різному ними оцінюється. Це те, через що і заради розв'язання чого сторони вступають у протистояння. Кожна зі сторін зацікавлена у вирішенні виниклої проблеми на свою користь.

Предмет конфлікту – це ті матеріальні і нематеріальні інтереси суб'єктів, через які і заради реалізації яких суб'єкти вступають у протистояння. Це може бути прагненням до влади, до оволодіння тими чи іншими цінностями, до проблеми першості або сумісності тощо.

Наступним елементом правового конфлікту є його зміст.

Враховуючи існуючі дослідження [160, с. 110–130], пропонуємо розглядати зміст правового конфлікту в розрізі двох складових елементів: фактичного змісту та юридичної форми. Фактичним змістом правового конфлікту є поведінка учасників конфліктних відносин. У свою чергу юридична форма правового конфлікту виявляється у правах та обов'язках учасників правоконфліктних відносин.

У рамках узагальнення слід зауважити, що складність феномену правового конфлікту зумовлює можливість виокремлення в його змісті об'єктивної та суб'єктивної складових. Об'єктивна складова правового конфлікту зумовлена зовнішніми факторами, що її викликають. Це економіко-правові, соціально-економічні та інші чинники, що визначають об'єкт та предмет правового конфлікту та легалізують поведінку учасників правових відносин в рамках правового конфлікту. До числа суб'єктивних складових слід віднести соціально-психологічні характеристики учасників, що відображаються у мотивації їх поведінки в рамках правового конфлікту. Вони детерміновані суб'єктивними чинниками, що визначають формування потреб, цілей, інтересів правової спрямованості, характеризуються специфікою свідомості індивіда залежно від його належності до тієї або іншої соціальної групи [391, с. 50–52].

Отже, правовий конфлікт виступає як результат існування внутрішнього правового конфлікту та/або соціальних протиріч і виявляється у системі правових відносин конфліктного характеру.

Нагадаємо, що феномени правового конфлікту та правового компромісу є взаємно зумовленими правовими явищами, що є своєрідними протилежними за характеристиками станами суспільних відносин (статичний вимір) або напрямками соціальної (правової) взаємодії учасників суспільних відносин (динамічний вимір). Як наслідок, зазначені структурні характеристики правового конфлікту в динамічній перспективі визначають відповідні судження про стан правового компромісу як наслідку впливу правових засобів упорядкування правового конфлікту. Іншими словами, дослідження динаміки правового конфлікту в структурному розрізі дає змогу встановити відповідні характеристики елементів правового компромісу. Водночас структурна характеристика безпосередньо правового компромісу як правового феномену передбачає дослідження специфічних елементів, які визначають особливості правовідносин, що становлять зміст досліджуваного явища.

Із уже запропонованого в цій праці визначення правового компромісу безпосередньо випливає провідне значення суспільної згоди щодо основоположних

норм, цінностей як його (правового компромісу) мети та результату. Іншими словами, правовий компроміс є формою соціальної взаємодії індивідів, соціальних груп, верств, класів, соціальних і політичних структур, що передбачає схожість ціннісних установок, які об'єктивуються в їх узгоджених діях. Більш того, формалізований норма права компроміс або нормативно-ціннісний компроміс і є правовим компромісом, основним структурним елементом якого є стан суспільної згоди. Останній, у свою чергу, базується на ціннісному компромісі.

Отже, суспільна згода щодо основоположних цінностей включає в себе згоду між членами суспільства щодо норм поведінки та відіграє «цементуючу» роль у суспільстві, забезпечуючи стабільність динаміки суспільних відносин.

Необхідною умовою досягнення стабільності, заснованої на ціннісному компромісі, що отримав належну правову форму, є офіційна інтерпретація системи цінностей суспільства, яка отримує більш-менш значну підтримку з боку масової свідомості. Водночас в умовах перехідного стану суспільства відсутня офіційна інтерпретація системи цінностей. Як наслідок, криза найчастіше характеризується тим, що не існує масової підтримки проголошеної владою ідеологічної доктрини.

Значення цінностей залишається вагомим у процесі аналізу суспільних відносин на рівні індивіда, соціальної групи, класу, держави як суб'єктів соціальної згоди. Водночас індивід через сприйняття культурного ідеалу особистості вбирає існуючу в суспільстві систему цінностей, зразки поведінки і, в кінцевому підсумку, включається у ціннісний компроміс, який набуває правової форми, що є основою суспільної згоди [392, с. 53].

Кожний індивід виступає членом якої-небудь соціальної групи (родини, політичної партії, виробничого колективу щодо). Під такою групою можна умовно розуміти певну кількість осіб (не менше трьох), пов'язаних системою відносин, врегульованих інститутами, що володіють певними загальними цінностями й відокремлених від інших спільностей. Окремі дослідники вважають, що для появи соціальної групи необхідні центри об'єднання, принципи її відокремлення й внутрішня організація [393, с. 202]. Центрами об'єднання є цінності, предмети, символи, які ідентифікують групу, утворюють матеріальну й ідейну базу її

існування. Вони потрібні для розвитку в групі почуття спільності, солідарності та є основою для спільності дій. Виникненню почуття солідарності сприяє також принцип відокремлення. Групи можуть відокремлюватися на основі спільної мети, яку вони реалізують на основі належності до однієї території, ідеології, релігії та ін. Істотне значення має також внутрішня організація, тобто інститути, форми контролю, зразки діяльності. Важливо враховувати, що внутрішня організація, принцип відособленості й цінності є лише умовами для появи групи й становлення її як суб'єкта суспільної згоди. Для того, щоб це відбулося потрібне впровадження цінностей у свідомість членів групи; потрібно, щоб цілі, сформульовані в ідеології групи, були сприйняті її членами як загальні й значимі [165, с. 209].

Мета й завдання є орієнтирами, передбаченням у свідомості групи результату її діяльності. Для того, щоб вони були реалізовані, потрібна організація погодженої взаємодії її членів. Виникнення загальних орієнтирів неминуче призводить до створення засобів їх досягнення: інституційованого способу розпорядження засобами, загальної оцінки виконання завдань, нової системи відносин між членами, необхідністю інституціалізації їх регулювання. Подібність завдань, отже, породжує розвиток системи контролю й внутрішньої організації, та у свою чергу сприяє встановленню погодженої взаємодії членів групи й перетворення її в носія суспільної згоди. Формальна організація погодженої взаємодії людей, що складають групу, забезпечує єдність її спрямування відповідно до цілей об'єднання (групи) [390, с. 67–80].

Зауважимо, що в рамках дослідження структури правових конфліктів і правових компромісів важливу роль відіграє структура соціальної групи як чинник встановлення соціальної згоди. Структура «позначає такий спосіб комбінації елементів, при якому вони можуть виконати свої функції, доповнюючи один одного й гармонуючись у певних межах так, щоб група, у цілому, могла зберігатися й розбудовуватися» [226, с. 142]. Члени групи можуть поєднуватися в кола, малі неформальні групи. Причина криється в існуванні відмінностей між членами об'єднань і плані особистісних рис, соціальних ролей, функцій, матеріального

становища. Наслідком можуть бути конфлікти між лідерами, членами групи, підгрупами.

Кожне об'єднання створює певні механізми упорядкування конфліктів. Існує чотири типи механізмів, що забезпечують внутрішню стабільність соціальної групи. До основних механізмів досягнення соціальної згоди у такій групі можна віднести: організацію влади й визнання її повноважень вимагати від членів виконання їх обов'язків; наявність механізмів для досягнення правового компромісу між конфліктуючими індивідами й підгрупами; дієвість механізмів визначення позиції більшості (наприклад в рамках процедури референдуму); широке використання механізмів, заснованих на узгодженості позицій учасників відносин.

Основним елементом політичної системи суспільства, що організує, направляє і контролює спільну діяльність і відносини індивідів, соціальних груп, класів виступає держава. Держава з моменту своєї появи стає інститутом, одним з основних завдань якого є припинення конфліктів, що виникають між соціальними групами, класами. За таких умов держава не виступає джерелом згоди, залишаючись суб'єктом суспільної стабільності, порядку. В цьому аспекті слід погодитись з К. Марксом, який справедливо зазначав, що основна функція держави – це функція захисту пануючих суспільних відносин, їх збереження й удосконалення. З розвитком суспільства змінюється і бачення ролі та владних функцій основних класів суспільства. Зауважимо, що із середини ХХ ст. все більшого поширення у світі отримує плюралістична модель влади. Вона відрізняється значною дифузією влади, перерозподілом її різних видів між різними соціальними групами. Причому жодна із соціальних груп не може повністю контролювати політичні інститути, а політичні рішення ухвалюються шляхом досягнення правового компромісу між ними [385, с. 131–139].

Діалектичний взаємозв'язок явищ правового конфлікту і правового компромісу, їх взаємна зумовленість визначає наслідки застосування структурного підходу до аналізу «складових» правового компромісу. При цьому стан суспільної згоди, що базується на ціннісному компромісі та наявність правокомпромісних засобів упорядкування правового конфлікту, наряду із суб'єктами, є визначальними

структурними елементами правового компромісу. Отже, специфіка об'єкта правового компромісу полягає в обов'язковій наявності правової згоди як результату взаємовідносин суб'єктів, а його зміст передбачає обов'язкове застосування правокомпромісних засобів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Реальна дія принципу верховенства права забезпечується лише після встановлення справжньої сутності самого права. У даній роботі за допомогою комунікативно-антропологічного підходу уперше запропоновано концептуальну модель дослідження сутності права, ґрунтуючись на таких фундаментальних категоріях юриспруденції, як «правовий компроміс» та «правовий конфлікт», їх взаємозалежності та взаємодії у межах основних теорій праворозуміння (позитивізму, юснатуралізму та соціологічної юриспруденції).

2. Категорії воля, свобода, рівність та справедливість не є абсолютними цінностями, на підставі яких можна пізнати справжню природу права. Щодо соціологічної юриспруденції, то у її межах відсутні постійні цінності, які могли б відображати сутність права.

3. Іманентна конфліктність права як у межах соціологічної юриспруденції, так й позитивізму, юснатуралізму, полягає у базисних правових протиріччях цих концепцій та правокомпромісних шляхах їх розв'язання.

4. Діалектика функціонування права виявлена в тому, що, з одного боку, воно посилює конфліктність взаємоіснування людей, а з іншого, слугує засобом регулювання та розв'язання різноманітних протиріч між ними. Звідси, конфлікт і компроміс є конкретними станами правової реальності.

5. Інституціалізація конфлікту і компромісу у праві відбувається як у загальній сфері правової реальності (правовий вплив), так і спеціальній (правове регулювання) сферах правової реальності.

6. Пізнання інституціалізації конфлікту і компромісу у праві, що здійснюється за допомогою антрополого-комунікативного підходу, сприяє виділенню в ній (інституціалізації) таких стадій:

- природно-людська діяльність, що має певне повторення;
- хабітуалізація;

– юридизація: легітимація (когнітивна та нормативна) і легалізація (завершальним етапом юридизації є трансформація правових явищ у правові інститути).

Юридизація, що відбувається у сфері правового впливу і правового регулювання, є завершальною стадією інституціоналізації, тобто вона розвивається у межах ціннісно-орієнтаційного, інформаційного та спеціально-юридичного правового впливу.

7. Інституціоналізація конфлікту і компромісу у праві має суб'єктивну та об'єктивну складові, що перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Якщо в межах правового впливу об'єктивна сторона конфлікту і компромісу у праві характеризується формуванням відповідних правових текстів (форм), у тому числі виведенням понять цих явищ, їх класифікацією та формуванням структури, то суб'єктивна сторона визначається донесенням своєї позиції до інших учасників суспільного життя шляхом правового компромісу (при демократичних режимах) чи шляхом насильницького консенсусу (при недемократичних режимах).

8. Легітимація конфлікту і компромісу у праві має декілька рівнів: перший, когнітивний (теоретичний, ціннісно-інформаційний), який про у загальному впливі права на суспільні відносини, а другий – нормативний, який відображає спеціально-юридичний вплив права на суспільні відносини.

Когнітивна та нормативна легітимація перебувають у діалектичному взаємовідношенні. Це означає, що процес легітимації охоплює не тільки питання визначення та упорядкування конфлікту і компромісу у праві, але й включає у себе відповідні знання про ці явища, їх ідеологію та процес упорядкування. У ту чергу теоретична легітимація конфлікту і компромісу у праві є засадою для їх нормативної легітимації, тобто для завершальної стадії юридизації.

9. Аналіз загальних засад інституціоналізації конфлікту і компромісу у праві та дослідження цього процесу в межах правового впливу дають можливість стверджувати, що:

– конфлікт і компроміс у праві мають міжгалузевий статус, тобто є міжгалузевими правовими інститутами;

- інституціалізація конфліктів і компромісів у праві призводить до встановлення партнерських відносин та забезпечує стійку динаміку комунікацій між суб'єктами;

- конфлікт і компроміс у праві як юридичні інститути призначені пояснювати необхідність соціальної поведінки (інформаційний та аксіологічний вплив) та змушувати (регулятивний – дозвіл, обов'язок та заборона) до неї, відповідно до встановлених правових форм, незалежно від суб'єктивного розуміння індивідом конкретної соціальної та правової ситуації;

- інституціалізація конфлікту і компромісу у праві слугує певним показником політичного режиму (демократичного чи недемократичного), що функціонує у державно-організованому суспільстві;

- конфлікт і компроміс у праві наділені логіко-семантичними та структурно-функціональними характеристиками, а також спроможні впливати на нормотворчу та правореалізаційну діяльність.

10. Дефініції «правовий компроміс» і «правовий конфлікт» формуються на підставі сутнісних ознак базових категорій «компроміс» і «конфлікт».

11. Правовий компроміс і правовий конфлікт відрізняються від конфліктів і компромісів у соціумі сукупністю ознак.

Основною ознакою поняття «правовий конфлікт», що відмежовує його від інших конфліктів у соціумі, є специфічний правовий характер соціальних протиріч, які складають основу визрівання і розвитку правового конфлікту.

До ознак поняття «правовий компроміс», які відокремлюють його від інших різновидів компромісів у соціумі, можна віднести такі:

- правовий компроміс опосередковується правовою формою (нормами права, правовими принципами, правовими процедурами тощо);

- правовий компроміс тягне юридичні наслідки для учасників суспільних відносин, у тому числі й у вигляді застосування до них заходів примусу з метою забезпечення його (компромісу) реалізації;

- правовий компроміс є однією з визначальних засад функціонування демократичного режиму, оскільки виступає основою легітимації влади;

– правовий компроміс є ефективним засобом упорядкування правових конфліктів;

– правовий компроміс є невід’ємною умовою будь-якої двосторонньої угоди у державах з демократичним ладом.

12. Грунтуючись на сукупності наведених ознак, запропоновано дефініції правового конфлікту і правового компромісу.

Правовий конфлікт — це стан двостороннього зв’язку суб’єктів, який заснований на правових протиріччях, що характеризуються порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин.

Правовий компроміс — це опосередкований правовими формами, ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту (в тому числі й правового), який заснований на взаємопоступках учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві.

13. До основних критеріїв класифікації правових конфліктів віднесено: структуру сфери вияву (характер вияву), властивості правових наслідків (або структура конфлікту), метод правового упорядкування, зміст конфліктоутворюючих приписів, галузь правових відносин.

До основних критеріїв класифікації правових компромісів віднесено: спосіб упорядкування та галузь правових відносин, тому що саме ці різновиди правового компромісу охоплюють найбільшу кількість правокомпромісних засобів, якими упорядковуються різноманітні правові конфлікти.

14. Правові конфлікти у соціальному просторі доцільно розглядати у вузькому (основою конфлікту є правові колізії, прогалини тощо) та широкому розумінні (передумовою конфлікту виступають різноманітні соціальні протиріччя, які регулюються, охороняються та захищаються правом).

15. Елементами структури правового конфлікту і правового компромісу є: суб’єкт, об’єкт та зміст. Структура правового компромісу аналогічна структурі правового конфлікту, оскільки вони перебувають у діалектичному взаємозв’язку і

розглядаються нами як стани існування суспільства (сукупність відповідних соціальних відносин, у тому числі правових). Що стосується структурних елементів правового компромісу, то їх специфіка зумовлена самою суттю правового компромісу, який є протилежним станом соціального буття відносно правового конфлікту.

16. Суб'єктний склад як правового конфлікту, так і правового компромісу, має двоїсту природу і включає суб'єктів (це суб'єкти, які беруть безпосередню участь у правовому конфлікті або застосовують правокомпромісні засоби для упорядкування правового конфлікту) та учасників (це суб'єкти, які лише впливають на розвиток конфлікту, але його не упорядковують, тобто від їх рішення не залежить установа компромісного стану) правових конфліктів та правових компромісів.

17. Ознаками суб'єктів правового конфлікту та правового компромісу є соціальний характер, правосуб'єктність, наявність чіткої структурованої моделі правової поведінки таких суб'єктів та чіткий рівень їх взаємодії.

18. Окрім об'єкта правового конфлікту і правового компромісу слід зважати на предмет цих правових явищ. Під останнім можна розуміти об'єктивно існуючу або уявну проблему, що служить підставою для протиріччя між сторонами, оскільки по-різному ними оцінюється. Саме заради розв'язання виниклої проблеми сторони вступають у протиборство. Кожна зі сторін зацікавлена у її вирішенні на свою користь.

19. Зміст правового конфлікту і правового компромісу може бути розділений на фактичний та юридичний (юридична форма).

20. Специфіка суб'єктів, об'єкта та змісту правового компромісу виражається у їх націленості на факт правової згоди як результат взаємовідносин суб'єктів та на обов'язкове застосування правокомпромісних засобів.

РОЗДІЛ 4

КОМПРОМІС І КОНФЛІКТ У ПРАВОТВОРЧОСТІ

4.1. Компроміс і конфлікт як стимулятори правотворчості

На початку ХХІ ст. в Україні відбуваються складні й глибокі перетворення в суспільному житті. Швидко змінюються суспільні відносини, формуються нові сфери господарювання, приводиться у відповідність до демократичних правових засад розвитку держави і суспільства структура органів влади тощо. Очевидним і логічним є те, що результативність цих процесів значною мірою залежить від ефективності правового регулювання.

Враховуючи той факт, що базовим, системоутворюючим елементом діючого в державі механізму правового регулювання є норма права, логічно констатувати, що від змісту тієї чи іншої юридичної норми, її реального регулятивного потенціалу, рівня відповідності інтересам і запитам різних верств суспільства, ступеня забезпеченості державою залежить результативність упорядкованості найважливіших сфер державного і суспільного життя. У цьому контексті доцільно звернутися до складного процесу правотворчості, яка здійснюється ще до самого початку процесу правового регулювання і, як влучно зазначає С. С. Алексєєв, не включається до його механізму [394, с. 224].

У науковому, доктринальному значенні категорія «правотворчість» є складним і багатоаспектним поняттям. В юридичній літературі правотворчість розуміють та тлумачать з різних позицій, але у більшості випадків вона визначається як складний і багатоступеневий процес створення, розвитку і вдосконалення чинного права, що є єдиною і внутрішньо узгодженою системою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини [395, с. 306]. Результати правотворчості фактично є тактичними і стратегічними засобами забезпечення найбільш оптимального розвитку відносин в різних сферах життя суспільства, формування повноцінної і ефективною правовою системою держави і конкретного регіону. Правотворчість є діяльністю стратегічно осмисленою, адже в

її основу завжди покладається певна визначена система цілей і концептуальних ідей, які відображають найбільш значні моменти майбутньої організації суспільних відносин [396, с. 16]. Отже, правотворча діяльність є немислимою без конкретних орієнтирів, уявлень про кінцеві результати діяльності, а також про шляхи, терміни, етапи їх досягнення.

У вітчизняній науці глибинне пізнання різних аспектів правотворчості (особливо конфліктогенного та компромісного), як правило, відбувається у межах позитивістського (формально-деталізованого) підходу.

Однак, якщо правотворчість пізнавати з позицій позитивістського підходу, то вона за своїм змістом є одним з різновидів соціального управління, а точніше – формою управлінської діяльності. Призначення правотворчості в цьому аспекті, як зазначає М. П. Лебедев, зводиться до створення системи рішень загального (програмного) характеру – нормативної основи управління соціальними процесами [398, с. 82].

Єдиною формою вияву правотворчості у межах позитивістського праворозуміння є процес нормотворчості, тобто створення нових норм права уповноваженими на те органами державної влади. Зазначимо, що у юридичній науці зустрічаються точки зору окремих науковців, які категорії «правотворчість» і «нормотворчість» розмежовують, визначаючи «нормотворчість» підзаконною правотворчістю [398, с. 34]. З огляду на це можна стверджувати, що вказані категорії мають синонімічний зв'язок, оскільки юридична норма є офіційно-конкретизуючим засобом вираження права.

Водночас, враховуючи попередній аналіз правового конфлікту і правового компромісу, можна констатувати, що позитивізм та нормативізм повністю не охоплюють пізнання усіх аспектів цих категорій. Тому пізнання правового конфлікту і правового компромісу у правотворчості доцільно здійснювати за допомогою антрополого-комунікативного підходу, який розкриває індивідуальний та соціальний аспекти цих правових явищ у соціумі.

Саме завдяки цьому підходу правотворчість розглядається як взаємодія індивідів щодо розробки і створення юридичних норм. Отже, регуляторними

властивостями норми права наділяють конкретні особи з урахуванням їх власних або суспільних інтересів.

Аналіз правотворчості з позицій антрополого-комунікативного підходу дозволяє виявити компромісно-конфліктний характер як норм права, що розробляються та встановлюються, так і правових відносин, динаміка яких здійснюється на основі зазначених правил поведінки.

У зазначеному контексті О. Ф. Скакун стверджує, що в результаті нормотворчості відбувається моделювання суспільних відносин, які з позиції держави або суспільства (народу) є припустимими (бажаними) чи необхідними (обов'язковими) [400, с. 344]. Отже, за допомогою правотворчості держава сприяє зародженню і розвитку нових різновидів суспільних відносин, корегує специфіку функціонування вже існуючих, обмежує і витісняє застарілі. Саме цим В. В. Лазарєв і С. В. Липень пояснюють генезу потреби суспільства і держави у правотворчості, адже створення нових норм права є початковим етапом організації державного управління суспільством, регуляції відносин між суб'єктами суспільного життя [401, с. 288].

В умовах формування правової держави, розвитку демократичного суспільства роль основних нормативних актів у системі законодавства – законів, прийнятих Верховною Радою України, указів і розпоряджень Президента України, постанов Кабінету Міністрів України – є досить значною. Це водночас є показником підвищення соціального значення правотворчості, її загального впливу на формування демократичної і правової держави в Україні. Адже багато економічних досягнень і прорахунків держави прямо залежить від національного законодавства [402, с. 122].

Стимулюючий вплив правового конфлікту і правового компромісу на процес правотворчості розглянемо на прикладі законотворчої діяльності Верховної Ради України, а також на прикладах правотворчої діяльності Президента України і Кабінету Міністрів України¹⁷.

¹⁷ Такий формат аналізу компромісу і конфлікту у правотворчості також зумовлений тим, що інші види правотворчості (регіональна, місцева, локальна тощо), як правило, залежать від нормативних актів Верховної Ради України, Президента України та Уряду України.

За характером виявлення конфлікти у праві пропонується розподіляти на зовнішні та внутрішні. Сфера правотворчості не є виключенням з цього правила, адже конфлікти у сфері правотворчості мають свою класифікаційну специфіку, зокрема це стосується зовнішніх правових конфліктів.

Так, зовнішні правові конфлікти виявляються на двох рівнях взаємодії суб'єктів правотворчого процесу: внутрішньому (наприклад в межах діяльності Верховної Ради України) і зовнішньому – взаємодія суб'єктів правотворчого процесу (наприклад в межах правовідносин Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України).

У свою чергу внутрішні правові конфлікти формуються на ґрунті існування колізій і прогалин в нормах законодавчих актів, якими керуються суб'єкти правотворчості в процесі реалізації своєї компетенції, а також внаслідок допущених помилок і прорахунків в процесі юридико-технічного процесу розробки, оформлення та прийняття актів правотворчості.

За багатьма параметрами внутрішній і зовнішній правові конфлікти є схожими і мають спільні сутнісні риси. Коротко розглянемо специфіку спільних рис внутрішніх і зовнішніх правових конфліктів у сфері правотворчості.

По-перше, внутрішні і зовнішні конфлікти у сфері правотворчості за сутністю можна визначити як різновид юридичних конфліктів. Виявляється це у такому – між депутатами Парламенту, самим Парламентом, Президентом і Урядом розгорається конфронтація щодо розробки, прийняття і надання загальнообов'язкової сили певним нормам, тобто йдеться про створення права як первинної матерії юридичної дійсності. При цьому з моменту залучення до справи Конституційного Суду України процес взаємодії зазначених суб'єктів з останнім є офіційно-юридичною формою упорядкування конфлікту. У свою чергу підставою залучення Конституційного Суду України до конкретних конфліктних відносин є звернення відповідного суб'єкта.

Оскільки предметом діяльності Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність певного акта нормам Конституції України, то й вердикт Конституційного Суду України остаточно визначає, чи буде діяти той чи інший

нормативно-правовий акт або його частина, чи ні. До речі, питання чинності змісту норм права є в свою чергу ядром конфліктної ситуації.

Отже, під час динаміки внутрішніх і зовнішніх конфліктів у правотворчості фактично йдеться про чинність нормативного акта, а така діяльність має юридичну природу. Звідси можна зробити висновок, що внутрішні й зовнішні конфлікти у правотворчості є правовими.

По-друге, інституційно внутрішній і зовнішній правовий конфлікт в процесі правотворчості можна охарактеризувати як конфлікт владний, оскільки він обов'язково розгортається або всередині владно-управлінського суб'єкта правотворчості, або між такими суб'єктами в процесі співпраці у сфері правотворчої діяльності. Правотворча діяльність є результатом їх конкуренції за доступ чи контроль над ресурсами або можливостями впливати на ту чи іншу сферу суспільного життя. Це супроводжується, як зауважує П. О. Астахов, зіткненням сторін, їх поглядів, посиленням протилежних інтересів окремих індивідів [183, с. 11]. У таких випадках сторонами правового конфлікту, як правило, є державні службовці (чиновники), які мають різний правовий статус.

По-третє, за формою внутрішні й зовнішні правові конфлікти в правотворчості є конфліктами політичними, адже завжди мають політичне обрамлення.

Нерідко правові конфлікти у законотворчому процесі зводяться до політичного протиборства, що виявляється у конфронтації різних політичних сил у парламенті та за його межами, у протиборстві лідерів політичних фракцій між собою тощо. Все це, як справедливо зазначає Ю. М. Тодика, характеризується крайньою амбіційністю і суб'єктивізмом та може спрямовувати відносини у державно-правовій сфері в антиконституційне русло, спричинити розрив державно-правових зв'язків тощо [403, с. 72]. У більшості випадків фактичні позиції конфліктуючих сторін формуються через бажання мати більший обсяг повноважень. Хоча межа, за допомогою якої можна розрізнити зовнішній і внутрішній правовий конфлікт у правотворчості є досить рухливою, все ж доцільно їх досліджувати у єдності.

Проаналізуємо зовнішній правовий конфлікт і його стимулюючий вплив на правотворчість. Вище було встановлено, що зовнішні правові конфлікти виявляються на двох рівнях взаємодії суб'єктів правотворчого процесу: внутрішньому і зовнішньому.

На внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчого процесу зовнішній правовий конфлікт яскраво виявляється в процесі законотворчої практики, діяльності народних депутатів України у стінах Верховної Ради України. Зокрема, причини конфліктів у Парламенті коріняться у сфері відносин персональної професійної взаємодії суб'єктів конституційного складу Верховної Ради України – народних депутатів України. Звідси внутрішній рівень взаємодії суб'єктів правотворчості в процесі зовнішнього правового конфлікту слід розглядати в антропологічному вимірі, а саме на рівні окремо взятих людей (відповідальних перед народом осіб).

Слід зазначити, що внутрішній рівень взаємодії суб'єктів правотворчості у зовнішньому правовому конфлікті також пізнається за допомогою комунікативного підходу, а саме на рівні динаміки відповідних правовідносин. При цьому внутрішній рівень взаємодії суб'єктів у процесі законотворчої діяльності може характеризуватися різним суб'єктно-об'єктним складом, причинами, характером, різноманітними формами вияву, індивідуальними та соціальними особливостями.

Суб'єктний склад зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів у процесі законотворчої діяльності може бути представлений окремими народними депутатами, фракціями політичних партій у Парламенті та їх лідерами, профільними комітетами Верховної Ради України, Головою Верховної Ради України, заступниками Голови Верховної Ради України тощо.

Визначення об'єкта зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчої діяльності має відбуватись з урахуванням сутності законотворчості, яка зводиться до створення законів як логічно узгоджених систем норм, виражених у правових приписах, що у перспективі будуть застосовуватись для правового упорядкування конкретної сфери суспільних відносин.

Отже, зовнішній правовий конфлікт на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості характеризується протиріччям між суб'єктами одного конституційного органу, наприклад Верховної Ради України. Нижче будуть наведені інші приклади зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості, зокрема у межах таких конституційних органів, як Президент України і Кабінет Міністрів України.

Окрім внутрішнього рівня взаємодії суб'єктів правотворчості, зовнішній правовий конфлікт може виявляти себе і на зовнішньому рівні взаємодії його учасників. Слід зазначити, що рівень, соціальна значимість та наслідки зовнішніх правових конфліктів, що відбуваються на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості, є набагато відчутнішими для суспільства, ніж тих зовнішніх правових конфліктів, що розгортаються у площині внутрішнього рівня.

Так, суб'єктний склад зовнішнього правового конфлікту на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості поданий, як правило, інституціями гілок влади: Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України та Президентом України. При цьому зовнішній рівень взаємодії суб'єктів правотворчості зовнішнього правового конфлікту також пізнається за допомогою двох аспектів: антропологічного та комунікативного.

На відміну від внутрішнього рівня взаємодії, який розглядається здебільшого в антропологічній площині, зовнішній рівень взаємодії виявляється у формі політико-правових відносин Парламенту, Глави держави і Уряду, що зумовлює публічний характер правового конфлікту у сфері правотворчості й відповідно перевагу комунікативного аспекту його пізнання.

На зовнішньому рівні взаємодії об'єкт самого конфлікту охоплює не лише зміст норм права і наслідки їх дії, а й часові аспекти введення закону в дію, строки дії закону, територіальні межі його дії, коло осіб, на яких поширюється дія закону, а також організаційні питання реалізації окремих положень закону, шляхи його майбутнього виконання і прогнозовані наслідки такого виконання.

Правовий конфлікт у правотворчості має постійно динамічну форму та сутність, яка виявляється у трансформації внутрішнього правового конфлікту в

зовнішній і переходом зовнішнього правового конфлікту від сфери внутрішнього рівня взаємодії суб'єктів законотворчості до сфери зовнішнього рівня.

На зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчості зовнішній правовий конфлікт виявляється у неузгодженості позицій трьох владних центрів, які є головними суб'єктами правотворчості – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України.

Можна також зазначити, що причини неузгодженості позицій учасників правового конфлікту на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчості є різноманітними. Чинники, що сприяють ескалації зовнішнього правового конфлікту на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчості, можуть бути визначені лише за умови врахування того, що сутність правового конфлікту відповідає політико-правовому характеру взаємовідносин суб'єктів між собою на конкретному історичному етапі розвитку держави і суспільства. Відповідно, причини правових конфліктів між суб'єктами прийняття, введення закону в дію і його виконання, ми пропонуємо виявляти через з'ясування чинників політичного і правового характеру, наявність яких зумовлює початок і подальшу ескалацію конфліктної ситуації.

Серед чинників політично-правового характеру, що містять конфліктогенний потенціал для взаємодії владних інституцій на різноманітних стадіях законодавчого, зокрема законотворчого, процесу, слід виокремити такі:

- завдання шкоди авторитету влади діями окремих посадових осіб вищого рівня (приклад – призначення у 1998 р. Президентом України Л. Д. Кучмою виконуючим обов'язки міського голови м. Одеси экс-Віце-прем'єр-міністра України М. П. Білоблоцького);

- різноманітні форми порушення нормального функціонування окремих ланок державного механізму (блокування народними депутатами України роботи Апарату Верховної Ради України, і як наслідок – фактичний «параліч» функціонування законодавчого органу);

- суттєві відхилення у діях чи актах гілок влади від існуючої конституційної системи організації публічної влади в центрі й на місцях та ін.

Щодо останньої причини, то Ю. Г. Барабаш наголошує, що подібні відхилення простежуються у таких базових параметрах державної влади, як її розподіл на вищому державному рівні, розмежування компетенції державної влади і влади автономних утворень та місцевого самоврядування, а також характеризуються ухваленням рішень із порушенням нормативно визначеної процедури [404, с. 15].

Як приклад можна навести ситуацію, коли на початку 2009 р. між Президентом України і Верховною Радою України виник правовий конфлікт (зовнішній правовий конфлікт на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості) навколо Указу Президента України «Про деякі питання керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави» від 4 червня 2008 р. № 513 [405]. Сутність правового конфлікту полягала у тому, що статті 1, 2 Указу визначали, що кандидатури на посади першого заступника, заступника Міністра закордонних справ України, керівника структурного підрозділу Міністерства закордонних справ України, генерального консула, радника-посланника, радника дипломатичного представництва України в іноземній державі при міжнародній організації, ректора, першого проректора, проректора Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України попередньо погоджуються в установленому порядку з Президентом України. При цьому матеріали щодо погодження кандидатур на посади першого заступника, заступника Міністра закордонних справ України подаються Президентові України Міністром закордонних справ України до внесення Кабінетові Міністрів України подань про призначення відповідних осіб на зазначені посади.

У свою чергу народні депутати України звернулися до Конституційного Суду України з вимогою про визнання вищезазначеного Указу Президента України недійсним. Суб'єкт конституційного подання (53 народних депутати) стверджували, що Президент України вийшов за межі своїх повноважень, оскільки Конституцією України визначено вичерпний перелік посад, обрання або призначення на які передбачає різний порядок участі Президента України. Тому Глава держави не наділений повноваженням попереднього погодження кандидатур

на посади, про які йдеться в Указі. Як стверджували народні депутати України, Глава держави, видавши такий Указ, наділив себе повноваженнями, які належать Кабінету Міністрів України як вищому органу в системі органів виконавчої влади, що не відповідає вимогам статей 5, 6, 8, 19, 92, 106, 113, 116, 120 Конституції України, а також статей 22, 46 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 16 травня 2008 р. № 279 [406].

Конституційний Суд України, розглянувши справу, виніс Рішення № 2рп/2009 від 15 січня 2009 р. [407], яким визнав Указ Президента України конституційним, обґрунтовуючи своє рішення тим, що Глава держави повноважний погоджувати кандидатури на посади в Міністерстві закордонних справ України. У рішенні, зокрема, зазначено, що це повноваження стосується окремого аспекту зовнішньополітичної діяльності й не торкається загальних питань організації і порядку діяльності міністерства як центрального органу виконавчої влади.

Правотворчий процес Президента України, як і законотворчий процес Верховної Ради України, також характеризується правовими конфліктами на внутрішньому і зовнішньому рівнях взаємодії суб'єктів. Це зумовлене тим, що відповідно до Указу Президента України «Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України» № 970 від 15 листопада 2006 р. [408] основні акти Глави держави (укази і розпорядження) розроблюються і приймаються в декілька стадій і передбачають участь у нормопроєктуванні таких суб'єктів, як Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, Глава Секретаріату Президента України, його перші заступники та заступники, Секретар Ради національної безпеки і оборони України, радники Президента України, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, утворені Президентом України, інші суб'єкти.

На зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів зовнішній правовий конфлікт у межах правотворчості Президента України виявляється, наприклад, у ситуації, коли проект майбутнього нормативного акта Президента України вносить Кабінет Міністрів України. При цьому в процесі його опрацювання в Секретаріаті Президента України такий акт зазнає змін концептуального характеру. Далі за

рішенням Глави Секретаріату Президента України (у разі його відсутності – Першого заступника, заступника Глави Секретаріату Президента України) проект акта повертається Кабінету Міністрів України для погодження в установленому порядку (п. 13 Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України). У разі якщо Кабінетом Міністрів України не погоджено надісланий відповідно до абзаців 1 чи 2 цього пункту для погодження проект акта Президента України, Глава Секретаріату Президента України (у разі його відсутності – Перший заступник, заступник Глави Секретаріату Президента України) доповідає про це Президентові України. Про прийняте Президентом України рішення щодо такого проекту акта Глава Секретаріату Президента України, Перший заступник, заступник Глави Секретаріату Президента України інформує Кабінет Міністрів України. Саме на цій стадії правотворчості між двома суб'єктами – Президентом України і Кабінетом Міністрів України взаємодія набуває конфліктного характеру (зовнішній правовий конфлікт на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів), коли обидві сторони займають принципову позицію.

У разі якщо Президент України все ж таки відхилив проект акта, такий проект повертається у триденний строк суб'єкту, який його вносив [407]. При цьому єдиним правокомпромісним засобом подолання таких конфліктів є відповідне рішення Президента України щодо проекту акта (погодження або відхилення).

Щодо внутрішнього рівня взаємодії суб'єктів зовнішнього правового конфлікту в межах правотворчості Президента України, то він найбільше виявляється у процесі реалізації правотворчої функції Президента України. Так, конфліктне середовище може сформуватися і на рівні взаємодії службовців Секретаріату Президента України. Однак подібні правові конфлікти за часом є нетривалими і швидко припиняються шляхом таких правокомпромісних засобів, як узгодження та погодження позицій, спільні наради, відповідні накази керівництва Секретаріату Президента України тощо.

Розглянемо зовнішній правовий конфлікт на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах правотворчості Уряду.

Так, відповідно до § 43 Регламенту Кабінету Міністрів України [409] питання, яке потребує нормативного врегулювання і належить до компетенції кількох органів виконавчої влади, нормативно регламентується шляхом підготовки проекту головним розробником (головним розробником проекту акта Кабінету Міністрів України є орган, компетенція якого у відповідній сфері правового регулювання є домінуючою). При цьому інші органи виконавчої влади, що відповідно до компетенції беруть участь у розробленні проекту акта або його погодженні, є зацікавленими органами і повноважні висловити принципову позицію щодо проекту акта, який затверджує головний розробник.

Слід зазначити, що Регламентом Уряду імперативно передбачено, що з метою недопущення правового конфлікту або його упорядкування (передбачає застосування компромісних засобів) головний розробник зобов'язаний організувати, спрямувати і координувати роботу заінтересованих органів з підготовки проекту акта Кабінету Міністрів України. Для цього головний розробник вживає вичерпних заходів, щоб врегулювати розбіжності між суб'єктами та проводить узгоджувальні процедури – консультації, наради, робочі зустрічі тощо, що є за сутністю правокомпромісними засобами упорядкування правових конфліктів у правотворчості Уряду.

Наприклад, найбільший конфліктогенний потенціал на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості Уряду має процедура погодження проекту акта Кабінету Міністрів України між зацікавленими органами, тому що спектр розбіжностей може бути досить значним (від питань визначення предмета правового регулювання і до фінансового забезпечення проекту). Для упорядкування таких конфліктів застосовуються правокомпромісні засоби, передбачені законодавством, зокрема Регламентом Кабінету Міністрів України. Так, пунктом 6 § 48 Регламенту Кабінету Міністрів України [409] передбачено, що, у разі коли у позиціях головного розробника і зацікавленого органу щодо проекту акта Кабінету Міністрів України є розбіжності, які не можуть бути врегульовані на рівні фахівців таких органів, керівник органу, що є головним розробником, та керівник зацікавленого органу зобов'язані особисто провести узгоджувальні процедури. З

огляду на сказане можна зробити висновок, що Регламент Уряду закріплює правокомпромісні засоби упорядкування правового конфлікту під час розробки акта Кабінету Міністрів України.

Крім означеного вище, для здійснення підготовки проекту акта Кабінету Міністрів України головний розробник може утворити робочу групу, яка забезпечує підготовку та внесення проекту акта до Кабінету Міністрів України з дотриманням вимог, встановлених Регламентом Уряду для головного розробника. У процесі роботи групи, між її членами також потенційно можуть виникнути непорозуміння, що може призвести до правового конфлікту на рівні робочої групи.

Дуже яскравим прикладом зовнішнього конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості Уряду є діяльність Мін'юсту щодо експертної оцінки проектів нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України.

Так, відповідно до § 55 Регламенту Кабінету Міністрів України [409] проект акта Уряду (за винятком проекту розпорядження з кадрових питань або про затвердження складу консультативних, дорадчих, інших допоміжних органів і робочих груп) головний розробник подає до Мін'юсту для проведення правової експертизи разом з пояснювальною запискою, матеріалами погодження (листами із зауваженнями і пропозиціями) та довідками, що передбачені Регламентом. При цьому проект акта Кабінету Міністрів України, який головний розробник подає до Мін'юсту для проведення правової експертизи, повинен бути обов'язково погоджений з керівником юридичної служби відповідного органу [410].

У свою чергу відповідно до §§ 56, 57 Регламенту Кабінету Міністрів України [409] Мін'юст під час проведення правової експертизи перевіряє проект акта Кабінету Міністрів України на відповідність Конституції України, актам законодавства та чинним міжнародним договорам України, стандартам Ради Європи у сфері демократії, верховенства права та прав людини, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (гендерно-правова експертиза), а в разі, коли проект акта належить до пріоритетних сфер адаптації законодавства

України до законодавства Європейського Союзу, – на його відповідність *acquis communautaire*.

У разі, коли за висновком Мін'юсту проект акта Кабінету Міністрів України не відповідає Конституції та законам України, указам Президента України і постановам Верховної Ради України, рішення щодо такого проекту акта приймається на засіданні Кабінету Міністрів України або коли за висновком Мін'юсту проект акта Кабінету Міністрів України повністю або частково не відповідає *acquis communautaire* чи положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини, рішення щодо доцільності його схвалення приймається на засіданні урядового комітету, до відання якого належать питання європейської інтеграції [409, §§ 58, 66].

Ще одним етапом динаміки зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчого процесу Уряду є розгляд проектів актів Кабінету Міністрів України і прийняття відповідних рішень на засіданнях профільного урядового комітету.

На даній стадії правотворчого процесу Уряду між відповідним урядовим комітетом і заінтересованим органом може виникнути правовий конфлікт і зазначений комітет може не схвалити (або схвалити із зауваженнями і пропозиціями) проект акта Кабінету Міністрів України і, як наслідок, повернути його на доопрацювання головному розробникові.

Якщо, наприклад, до проекту акта висловлено принципові зауваження і пропозиції, урахування яких потребує додаткового вивчення головним розробником та погодження із зацікавленими органами, то рішення про схвалення проекту акта не може ставитися на голосування у комітеті [409, § 66]. Такий проект акта Секретаріат Кабінету Міністрів України повертає головному розробникові для доопрацювання та внесення в установленому порядку для повторного розгляду урядовим комітетом. При цьому правокомпромісними засобами упорядкування правових конфліктів під час засідання урядового комітету, як правило, є урахування головним розробником зауважень урядового комітету та його членів або рішення

урядового комітету щодо ухвалення проекту акта із зауваженнями, або зняття з розгляду проекту акта, або його відхилення тощо.

Завершальним етапом правотворчості Уряду, на якому виникають зовнішні правові конфлікти на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів, є процес розгляду проекту акта Уряду на засіданні Кабінету Міністрів України, його підписання у разі ухвалення Прем'єр-міністром України та опублікування в офіційних виданнях.

Відповідно до § 67 Регламенту Кабінету Міністрів України [409] проект акта Кабінету Міністрів України приймається, якщо за результатами розгляду на засіданні Уряду до нього не висловлено зауважень. Отже, не ставиться на голосування рішення про прийняття акта Кабінету Міністрів України, щодо якого під час обговорення на засіданні членами Кабінету Міністрів України висловлено зауваження і пропозиції. Такий проект повертається головному розробникові для доопрацювання та повторного внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України. У свою чергу прийняті акти Кабінету Міністрів України Прем'єр-міністр України підписує в день проведення засідання. Акт, прийнятий Кабінетом Міністрів України з поправками, оформляється у триденний строк. Після підписання акта Кабінету Міністрів України внесення до його тексту будь-яких змін, у тому числі виправлення орфографічних та стилістичних помилок, здійснюється шляхом прийняття відповідного рішення на засіданні Кабінету Міністрів України.

Щодо зовнішнього правового конфлікту на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості Уряду, то учасниками його динаміки, як правило, є Уряд та Президент України або Уряд та Верховна Рада України. При цьому суб'єктом, що забезпечує правокомпромісне рішення між зазначеними учасниками динаміки правового конфлікту, є Конституційний Суд України. Аналіз таких зовнішніх правових конфліктів у взаємозв'язку з внутрішніми правовими конфліктами буде наведено нижче.

Слід зазначити, що вищепроведений аналіз зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому та зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчого процесу, правотворчого процесу Президента України і Кабінету Міністрів України надав

можливість виявити нерозривний взаємозв'язок зовнішнього правового конфлікту з внутрішнім правовим конфліктом. При цьому підставами зовнішніх правових конфліктів, як правило, є відповідні види внутрішніх правових конфліктів (правові колізії, правові прогалини, правові помилки та неправові норми), що є показником недосконалості змісту нормативно-правових актів, укладених суб'єктами правотворчості тощо.

Вважаємо доцільним розглянути наведені види зовнішнього правового конфлікту у взаємозв'язку з внутрішнім правовим конфліктом.

Найбільш поширеними в юридичній науці та практиці є такі види внутрішніх правових конфліктів, як правові колізії і правові прогалини, які в свою чергу у багатьох випадках є підставою для інших видів внутрішнього правового конфлікту, зокрема, правових помилок, правових невідповідностей та санкціонування неправових норм тощо.

Правові колізії являють собою порушення, деформацію логіко-структурної побудови і розвитку системи права та його елементів [411, с. 328]. Найбільш конфліктогенним різновидом правових колізій є колізії у законодавстві, яким керуються вищі органи влади і які, реалізуючи норми законодавчих актів, стають учасниками правового конфлікту.

Для українського законодавства, враховуючи схожість існуючих видів правових колізій, найбільш поширеними є темпоральні (виникає внаслідок видання в різний час декількох норм права з того самого питання), ієрархічні (виникає внаслідок регулювання одних фактичних відносин нормами, що мають різну юридичну силу) та змістовні (виникають внаслідок часткового збігу обсягів регулювання суспільних відносин декількома нормами права) колізії.

Правові прогалини, на відміну від правових колізій, характеризуються відсутністю урегулювання певного спектру суспільних відносин за умови, коли ці відносини мають бути врегульованими в інтересах суспільства і держави. Прогалину в регулюванні суспільних відносинах можна констатувати в тих випадках, коли відносини мають перебувати у сфері правового регулювання, але залишилися неврегульованими.

До того ж як правові колізії, так і правові прогалини формують підґрунтя для правових помилок та неправових норм. У свою чергу причини формування правових колізій і правових прогалин різні. У більшості випадків їх наявність зумовлена тим, що законодавець не врахував у формулюваннях нормативних актів всю багатоманітність життєвих ситуацій, які вимагають правового упорядкування. Це може трапитися також через прорахунки, допущені при розробці нормативно-правового акта і застосуванні прийомів юридичної техніки.

Зупинимося на цьому аспекті більш детально.

Однією з головних функцій права є регулювання спірних соціально значимих питань, залагодження соціальних протиріч. Водночас, якщо саме законодавство як основна форма права в Україні буде недосконалим, незрозумілим, то воно стане одним з чинників виникнення конфліктів у сфері правотворчості в майбутньому. Закладення конфліктогенного потенціалу в зміст законів та інших нормативно-правових актів відбувається ще на стадії їх проектування, коли відповідні суб'єкти допустили низку порушень правил нормотворчої техніки, зокрема:

- нечітко було визначено предмет правового регулювання майбутнього нормативно-правового акта;
- допущено неврахування базових приписів чинних нормативно-правових актів з питання, на регулювання якого розрахований новий акт;
- проігноровано практику реалізації тих норм права, з якими буде пов'язана реалізація майбутнього нормативно-правового акта та судову практику;
- не забезпечено відповідність майбутнього правового акта актам вищого рівня ієрархії;
- недостатньо приділено уваги прогнозуванню можливості виникнення колізій, виявлення тих чинних нормативно-правових актів, які слід скасувати чи до яких слід внести відповідні зміни і доповнення та ін.

Отже, правові колізії і прогалини, які є наслідком недотримання юридико-технічних правил правотворчої техніки, є основними явищами правової реальності, в якій формується внутрішній конфлікт у сфері правотворчості, що може набувати зовнішньої форми.

Взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього правового конфлікту також яскраво виявляється на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості Уряду, зокрема між Президентом України і Кабінетом Міністрів України.

Ще одним досить важливим прикладом стимулюючої дії різновидів внутрішнього правового конфлікту на правотворчість є проблема правової неврегульованості окремих аспектів правового статусу чиновників вищого рівня в Україні, що дає їм можливість чинити низку корупційних діянь в особистих інтересах. А ці інтереси досить часто йдуть в розріз з інтересами суспільства та офіційної загальносоціальної позиції держави. Яскравий приклад тому – це відсутність законодавчого урегулювання питання щодо декларування готівкових грошових коштів вищих посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави і органів місцевого самоврядування та їх близьких осіб (подружжя, діти, батьки, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки, усиновлювачі, усиновлені, а також інші особи за умови їх постійного проживання разом із суб'єктом та ведення спільного господарства), а також їхніх витрат на оплату товарів, робіт та послуг незалежно від кількості укладених правочинів для отримання відповідного товару, роботи та послуги, а також незалежно від наданих продавцем (виконавцем) розстрочок.

У чинному Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11 червня 2009 р. [413] не передбачено необхідності декларування витрат, наприклад, вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави і органів місцевого самоврядування, а також взагалі відсутня вказівка, що декларуватися повинні, зокрема, готівкові кошти. Відсутність таких норм призводить до конфліктного стану суспільних відносин за участю вищих посадових осіб і органів державної влади, підриває рівень довіри громадян до державних інституцій. Усвідомлення того, що наявна правова прогалина потребує усунення, послужило для суб'єктів правотворчості стимулом до проектування і прийняття відповідних актів, норми яких у перспективі здатні упорядкувати зазначену правову прогалину. Наприклад, у Верховній Раді України 28 грудня 2009 р. було зареєстровано Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів

України (щодо декларування доходів та витрат вищих посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави і органів місцевого самоврядування, та їх близьких осіб)» [414] (реєстраційний № 5493), який спрямований на урегулювання вищезазначених питань.

З огляду на два останні приклади слід зазначити, що інститут законодавчої ініціативи є одним із різновидів правокомпромісних засобів упорядкування правових конфліктів у сфері правотворчості. До того ж інститут законодавчої ініціативи може бути і чинником розгортання динаміки правових конфліктів у правотворчості, які виявляються у протистоянні суб'єктів законодавчої ініціативи як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях взаємодії суб'єктів законотворчості.

Ураховуючи сказане, зауважимо, що перелік прикладів зовнішніх і внутрішніх правових конфліктів, які спостерігаються у сфері правотворчості або пов'язані з нею, можна було б продовжувати. Але повністю всі їх розглянути практично неможливо. Вважаємо, що вищезазначене підтверджує тезу про те, що сфера правотворчості за останні роки новітньої української історії стає все більш конфліктогенною. Особливо це стосується процесу розробки і прийняття законодавчих актів, що регулюють найбільш важливі для суспільства сектори соціально-економічного і політичного розвитку української держави. Водночас, конфлікт у сфері правотворчості, як і в інших сферах, може нести в собі деструктивне і конструктивне навантаження.

Проаналізуємо деструктивний та конструктивний аспекти правового конфлікту в правотворчості. Неузгодженість політичних позицій фракцій у парламенті між собою, з Президентом України і опозиційно налаштованими до влади політичними силами завжди набуває суспільного резонансу, надмірно політизує активну частину населення. За таких умов у свідомості суспільних мас можуть сформуватися деструктивні, з точки зору суспільно-державних інтересів, настрої, ідеологічний розкол нації тощо. Зазначене потенційно підвищує рівень негативної реакційності самого населення, що може призвести до непередбачуваних наслідків.

Слід зазначити, що деструктивний аспект конфлікту у правотворчості зокрема законотворчості, виявляється у фактичному гальмуванні не лише роботи всього складного механізму розробки, прийняття і введення закону в дію (починаючи від Верховної Ради України і закінчуючи Президентом України), а й більшості важливих для суспільства і держави процесів.

На підтвердження цього свідчить статистика, коли внаслідок конфліктного протистояння з Прем'єр-міністром, партія якого мала найбільшу частину місць у коаліції парламенту, протягом січня–липня 2009 р. Президент України наклав вето на 50 законодавчих ініціатив чинної коаліції [412]. Цим самим було призупинено зміни до бюджету, антикризові закони тощо. Враховуючи наведені приклади можна констатувати, що деструктивний аспект правового конфлікту в правотворчості має організаційно-функціональне вираження, яке виявляється, як правило, у політичній діяльності вищих суб'єктів державної влади, що має неправовий характер.

У свою чергу конструктивний аспект правового конфлікту в правотворчості також можна простежити на прикладі законотворчої діяльності. Так, уповільнення роботи владних інституцій через правовий конфлікт щодо прийняття того чи іншого закону (пакету законів) не означає уповільнення всього процесу правоутворення, а навпаки – стимулює його, надає йому нового імпульсу. Особливо це відчутно на початкових етапах правоутворення, коли виникає об'єктивно зумовлена політична, соціально-економічна або інша суспільна потреба в правовому регулюванні [402, с. 225]. Факт виникнення правового конфлікту на певній стадії законотворчості є вираженням свідомої позиції суб'єктів законотворчого процесу, а також свідченням плюралізму, «незаконсервованості» їх ідейних поглядів. Крім того, правовий конфлікт у законотворчості стимулює застосування правокомпромісних засобів їх упорядкування, наприклад законотворча ініціатива, внесення законопроекту на зміну, відкликання законопроекту та ін., які здійснюються за допомогою правової поведінки суб'єктів законотворчого процесу, що є позитивним для усєї правової системи.

Правовий конфлікт у правотворчій, а особливо – законотворчій сфері сучасної України демонструє перехід від старої моделі політичного управління, коли

монополію на прийняття актів правотворчості з найважливіших питань життя суспільства і держави мала лише одна політична сила, до нової моделі, коли зміст правотворчого акта «народжується» у процесі роботи політичних фракцій у законотворчому органі [415, с. 613]. Це також яскраво відображає конструктивний аспект правового конфлікту.

Зважаючи на публічний характер правового конфлікту в процесі законотворчості, варто зауважити, що динаміка розвитку конфліктуючих відносин між суб'єктами остаточно переконує учасників правового конфлікту і саме суспільство в актуальності й необхідності правового урегулювання тієї сфери суспільних відносин, навколо якої розпочалися конфліктні протистояння. За таких умов сторони правового конфлікту усвідомлюють обов'язковість пошуку оптимальних варіантів упорядкування подібних конфліктів і налагодження конструктивної взаємодії.

Слід зазначити, що конструктивний аспект правового конфлікту в правотворчості у правовій державі, як правило, обов'язково пов'язаний із застосуванням правокомпромісних засобів його упорядкування. Застосування таких засобів не тільки надає можливість керувати динамікою правового конфлікту (як при упорядкуванні правових конфліктів у межах деструктивного аспекту), а й сприяє розвитку правотворчої діяльності та динаміці відповідних правовідносин.

Отже, враховуючи вищепроведений аналіз правового конфлікту у взаємозв'язку із правокомпромісними засобами його упорядкування, правовий компроміс у сфері правотворчості можна охарактеризувати так.

У більшості випадків правовий компроміс у правотворчості є результатом «доброї волі» учасників правового конфлікту в правотворчості, самостійного виявлення їх волі (диспозитивний аспект правового компромісу) або тиску правового обов'язку (імперативний аспект правового компромісу).

Водночас вищепроведений аналіз дає підстави констатувати, що чинне законодавство України, як правило, в імперативному порядку передбачає правові засади формування компромісного варіанту вирішення тієї чи іншої конфліктної ситуації. Наприклад, ст. 83 Конституції України передбачає, що у Верховній Раді

України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій (компромісу) формується коаліція депутатських фракцій, до якої входить більшість від конституційного складу Парламенту (мінімум 226 народних депутатів). Створення коаліції є головною передумовою стабільності функціонування Парламенту і зменшення конфліктогенного потенціалу взаємодії між собою депутатів, політичних фракцій і комітетів. Однак, у разі якщо протягом одного місяця у Парламенті не створено коаліцію депутатських фракцій, Основний Закон передбачає, що Глава держави має право розпустити Верховну Раду України (п. 1 ч. 2 ст. 90 Конституції України). При цьому зазначена норма Конституції України надає Президентові України право, а не прямо зобов'язує його розпустити Парламент. Гіпотетично це формує певне правове поле для пошуку компромісного рішення фракціям Парламенту за умови, що Президент України прийме рішення не одразу використовувати відповідне конституційне право [416, с. 48].

Звідси, наприклад, при зовнішньому правовому конфлікті на внутрішньому рівні взаємодії конфліктуючих суб'єктів наявність домінанти правового компромісу у взаємостосунках різних за кількістю політичних фракцій у законотворчому органі слід вважати важливим стимулом правотворчості.

Диспозитивний аспект правового компромісу можна простежити вже на початкових етапах реалізації компромісного варіанту поведінки сторін, які потенційно здатні конфліктувати або конфліктують. Зазначене зумовлене внутрішньопсихологічними налаштуваннями суб'єктів. Так, згода на правовий компроміс є свідченням орієнтації суб'єктів на можливість досягнення бажаних соціальних результатів правотворчості. Стимул на психологічному рівні спонукає мотиваційну сферу суб'єкта діяти позитивними правовими засобами, що викликає в суб'єкта зацікавленість у досягненні певної мети [417, с. 13]. Необхідність задоволення цих інтересів ставить суб'єкта правотворчості у становище, в якому він прагне досягти позитивних наслідків у результаті правотворчості (прийняття норм права). При цьому позитивний стимул виконує і обмежувальну роль, утримуючи суб'єкта від антисупільної протиправної поведінки [418, с. 289].

Однією з основних форм відображення диспозитивного аспекту правового компромісу є цивілізований конструктивний діалог. Не виключається, що цей діалог у певний момент часу може вестися під час конфронтації, що ще триває [419, с. 139]. Беручи до уваги те, що акт правотворчості за своєю структурою розробляється за частинами (за нормами, статтями, розділами), деякі норми проекту акта можуть вдосконалюватися ще на стадії налагодження діалогу в умовах правового конфлікту, який ще триває, наприклад, під час зовнішнього правового конфлікту на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів законотворчості можуть застосовуватись такі правокомпромісні засоби, як альтернативні законодавчі ініціативи, відзив законодавчої ініціативи, урахування зауважень тощо. Так, взаємний діалог між народними депутатами України є стимулятором як поступового, повільного налагодження законотворчого процесу, так і правотворчої діяльності взагалі. Саме в процесі діалогу сторони аргументовано викладають власні позиції і відстоюють соціальні інтереси, визначають критерії пріоритету одних потреб над іншими, а також принципи погодження соціальних інтересів тощо [152, с. 109].

Отже, правовий компроміс у правотворчості може характеризуватись диспозитивним та імперативним аспектами.

Розглядаючи правовий компроміс і правовий конфлікт як стимулятори правотворчості, варто зазначити, що в результаті упорядкування правового конфлікту «стабільність» не завжди встановлюється, але важливо, щоб усі сторони розуміли, що знайдене ними рішення найкраще з усіх можливих за даних умов, у конкретний проміжок часу [152, с. 129]. При цьому таке рішення є результатом послаблення впливу накопичених негативних установок (стереотипів), пов'язаних з конфліктною ситуацією, які заважають її вирішенню.

Крім того, ефективність стимулюючого впливу правового компромісу на динаміку і позитивну результативність правотворчості зумовлюється ступенем цілісності рішення, яке всебічно охоплює проблему, навколо якої виник правовий конфлікт. Якщо ж правовий компроміс базується на механічному суміщенні протилежних позицій, поглядів, точок зору учасників правотворчого процесу, то

дієвість такого компромісу є мізерною. Відповідно, якість регулюючого впливу тих норм, що будуть закріплені в акті правотворчості, буде мінімальною з точки зору корисності для суспільних відносин.

Отже, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правовий конфлікт у сфері правотворчості з його деструктивним та конструктивним навантаженням є найбільш дієвим чинником активізації інтелектуально-творчих здібностей суб'єктів, які уповноважені здійснювати правотворчий процес. У свою чергу правовий компроміс у правотворчості формується здебільшого в процесі активізації правоконфліктних відносин, що вказує на взаємопов'язаність його з конфліктом.

Водночас правовий конфлікт і правовий компроміс у правотворчості є явищами, що існують у правовій реальності відокремлено одне від одного. Цю тезу підтверджує той факт, що сутність і форма правового конфлікту і правового компромісу в правотворчості мають різні підстави їх формування, передбачають різних учасників, наприклад, для застосування правового компромісу іноді необхідна наявність третьої сторони (Конституційний Суд України у правових конфліктах між Президентом України та Парламентом у сфері законотворчості), а також різні цілі тощо.

Варто наголосити на тому, що правовий конфлікт і правовий компроміс є соціально значимою та правовою поведінкою (антрополого-комунікативний аспект), яка зумовлює поживлення відносин у сфері правотворчості та стимулює протікання процесу розробки і прийняття нових норм права. Ефективний правовий компроміс покликаний упорядкувати негативний вплив самого стану конфліктогенності у сфері правотворчості. Такий компроміс можливий лише в правовій, демократичній державі з високим рівнем політичної культури суб'єктів правотворчості.

4.2. Компроміс і конфлікт у національному законодавстві: конституційний рівень

Сучасний стан розвитку державності характеризується інтенсифікацією суспільних відносин, збільшенням їх динаміки в процесі взаємодії різноманітних суб'єктів. Це у свою чергу посилює необхідність в оперативному розширенні регулятивних можливостей національної правової системи у напрямі нормативного регулювання суспільних відносин, створення належних та сприятливих умов для функціонування різноманітних суспільних та державних структур, всіх суб'єктів права.

Баланс інтересів, що передбачає компромісне формування правових норм є необхідною передумовою створення збалансованого законодавства, що відтворювало б інтереси всього суспільства. Як слушно з цього приводу зазначає М. В. Фігель, «однією з основних вимог до нормотворця є те, що він зобов'язаний бути компетентним. Зокрема, він повинен: по-перше, втілювати політику у такий спосіб, який ефективно вирішує проблему, що постає; по-друге, робити це, уникаючи при цьому невизначеності, та у такий спосіб, який гарантував би інтеграцію цих нових законів в уже чинне законодавство. Для забезпечення всього вищезазначеного нормотворець повинен розумітися на чинному законодавстві та на потребах суспільства» [420, с. 60–61].

Інколи, як зазначає А. Єфименко, український законодавець намагається вирішувати дуже специфічні проблеми формально, копіюючи норми іноземного законодавства, орієнтуючись переважно на зовнішню схожість формулювань без розуміння специфіки проблеми, призначення цих норм та особливостей застосування [421, с. 155].

З цього приводу висловлювались й інші вчені. Як зазначали В. Я. Тацій та Ю. М. Тодика, «проблеми в конституційному реформуванні держави й суспільства пов'язані з некритичним використанням зарубіжного конституційно-правового досвіду, який був свого часу сформований в інших політико-правових, історичних і культурних реаліях» [422, с. 7]. В. Д. Зорькін щодо Російської Федерації

висловлюється: «Заклики просто скопіювати в Росії, наприклад, німецьку, американську або французьку правову систему – від недомислення» [423, с. 232]. О. Ю. Годика у цьому контексті також зазначає: «Право та законодавство кожної держави мають свою специфіку, що визначається національними, історичними, природними та іншими факторами» [424, с. 40].

Існує необхідність застосування компромісу у демократичній державі, а не насильницького консенсусу, як це має місце у державах із недемократичним політичним режимом. Використання та застосування консенсусу є свідченням також того, що в країні відсутні або дуже слабо розвинуті інститути громадянського суспільства. Така держава, незважаючи на позицію суспільства, дозує інформацію таким чином, щоб між переважною більшістю суб'єктів існував необхідний для неї консенсус. Водночас вказана ситуація є небезпечною. Як щодо цього слушно вказує В. В. Речицький, дозуючи інформацію, політики, як їм здається, тримають ситуацію під контролем. Насправді ж вони заповнюють вибухонебезпечною порожнечою, «вугільним пилом» свідомість своїх громадян. Оскільки інформація проникає крізь будь-які засоби, що її каналізують та фільтрують, то в країнах із обскурантистською інформаційною політикою рано чи пізно відбувається інформаційне сходження лавин [425, с. 343–344].

Саме тому у цьому аспекті великого значення набуває розумна відкритість суспільства, здатність відповідних суб'єктів самостійно, без примусу та нав'язування ззовні йти саме на компроміс. Як справедливо зазначається у літературі, «демократія завжди містить у собі фактори нестійкості. Водночас, відображаючи суперечність думок та позицій, створюючи поле їх боротьби, вона надійніше забезпечує стабільність та стійкість, ніж тотальна, показова єдність, яка неминуче закінчується вибухом та веде до руйнації системи» [426, с. 13]. Недарма свого часу У. Черчилль прямо зазначав: Демократія є найгіршою формою правління, якщо не рахувати всіх інших [427, с. 185]. Це пов'язано також із тим, що на відміну від тоталітарного, демократичний політичний режим, на думку С. М. Олейникова, «здатний не тільки нести в собі необхідні гарантії свобод, але й

забезпечувати оптимальні умови сполучення різних інтересів, їх гармонію» [411, с. 96].

Вищенаведене є яскравим підтвердженням того, що, як зазначають К. Є. Соляник та А. П. Сажко, громадянське суспільство виникає і розвивається у процесі протистояння з недемократичною державою [428, с. 132].

Отже, коли у суспільстві має місце перманентний компроміс, це не завжди можна визнати позитивним явищем, оскільки жодне суспільство не може існувати без конфліктів. Водночас розумне та урівноважене застосування компромісу свідчить про цивілізованість суспільства, його розвиток.

О. А. Парфило у широкому розумінні визначає компроміс як «просто угоду, яка досягнута шляхом взаємних поступок. Коли дві сторони не можуть домовитися, тоді кожна з них у чомусь поступається іншій, знімає частину своїх вимог і вони домовляються, об'єднуються на основі того, що є для них спільним. Компроміс може означати бажання йти на примирення, виявлення поступок чи знайдення взаємовигідних варіантів вирішення суперечності між сторонами конфлікту [429, с. 97].

Як вказує Л. Д. Байрачна, «компроміс – це система цивілізованих, опосередкованих культурою взаємодій різних, у тому числі протилежних, сил з метою досягнення балансу інтересів та підтримання соціальної рівноваги у формі достатньо високого рівня солідарності та згоди. У силу багатьох причин культура компромісу у нашому суспільстві не склалась. У зв'язку з цим, у процесі формування сучасного мислення слід особливий акцент робити на розвиток етики співробітництва та толерантності, виходячи з діалектичної природи суспільного життя, розуміння того, що чим свідоміше орієнтується суб'єкт на діалог у мисленні та діях, тим вище рівень культури людини та суспільства і тим успішніше вирішуються соціальні суперечності» [430, с. 6]. Тим більше, що у тому разі коли йдеться про суперечності під час прийняття важливих нормативно-правових актів, то важливість використання можливостей компромісу є необхідною.

Вбачається, що використання компромісу при прийнятті нормативно-правових актів може сприяти їх якості та ефективності. Як слушно з цього приводу

зазначає С. П. Погребняк, «питання якості нормативно-правового акта традиційно розглядаються в межах проблеми юридичної техніки. Проте обмеження якості нормативно-правового акта лише технічним аспектом не є виправданим. Слід також враховувати правовий, соціальний і політичний аспекти якості актів, від яких багато в чому залежить злагода в суспільстві, рівень його конфліктності та його нормальний розвиток [431, с. 101].

Звертаючи увагу на соціальні суперечності, слід погодитися із поглядом В. Г. П'ятенко, який вважає цілком очевидним те, що соціально-політичні конфлікти відіграють надто важливу роль у становленні й розвитку суспільства. Тому не слід підходити до конфліктних явищ виключно як до зла, яке можна раз і назавжди викоринити з суспільного життя. Водночас ніяк не можна розглядати політичні та всі інші конфлікти як добро. Важливо розуміти, що вони є особливим типом соціальної взаємодії, а не «патологічним відхиленням» у протіканні соціально-політичного процесу. Виявлення закономірностей виникнення та розвитку конфліктів, шляхів їх регулювання та розв'язання – необхідна умова успішної діяльності як керівництва держави, так і всіх громадян [432, с. 110].

Це стосується й подолання, а точніше мінімізації руйнівного впливу деяких конфліктів, що затягують розвиток правової системи. У контексті такого функціонування правової системи важливе значення мають всі соціальні норми, але особливе значення – правові. Так, В. Д. Воднік зазначає: «Конфлікт, як і будь-які відносини між людьми, регулюються нормами суспільної поведінки. При цьому діють норми різного роду: моральні, релігійні, правові, політичні. Нормативне регулювання конфліктів робить систему більш стабільною, визначає довгостроковий порядок вирішення конфліктів і тим самим являє собою ефективний засіб функціонування розвинених соціальних систем. Використання норм для врегулювання конфліктів має свої особливості, тому що вони діють у специфічній обстановці, у процесі протиборства сторін» [433, с. 20].

М. І. Панов також звертає увагу на те, що головною особливістю юридичного шляху розв'язання конфліктів є регламентованість цього процесу правовими нормами [434, с. 95].

Отже, важливе значення для управління конфліктами мають норми права. На відміну від моральних і релігійних правил, правові норми однозначні, закріплені в законах та інших актах, санкціоновані державою. Правова оцінка передумов і самого конфлікту має офіційний характер і не може бути змінена під тиском однієї зі сторін або під впливом суспільних настроїв і пристрастей. Це стосується і конфліктів, що підпадають під дію норм міжнародного права.

Правові норми, маючи суттєві регулятивні властивості, можуть ефективно впливати на розв'язання суперечностей і конфліктів, попереджувати причини їх появи, створювати відповідні механізми для мінімізації наслідків конфліктів, а також поновлення порушених прав, свобод та законних інтересів тільки тоді, коли такі норми не мають у собі так званого конфліктогенного потенціалу. Водночас такий потенціал може бути у повному обсязі закладений у нормах права та породжувати нові конфлікти у тому разі, якщо при прийнятті відповідних норм між зацікавленими сторонами існувала розбалансованість інтересів та конфлікти.

Л. М. Герасіна та В. М. Кравцова вказують на те, що профілактикою (превенцією) правового конфлікту слід вважати сукупність заходів попередження, які спрямовані на збереження та укріплення нормального стану юридичних відносин. Запобігати такому конфлікту більш доцільно, ніж витратити зусилля на його розв'язання, тому на упередження правових конфліктів слід спрямовувати значні соціальні ресурси [435, с. 23].

У свою чергу М. І. Панов зазначає, що різноманітність змісту правових конфліктів дозволяє використовувати досить широкий спектр засобів їх вирішення. Серед них насамперед – судові та адміністративні процедури, крім того, переговори, посередництво, звернення до трудових арбітрів або професійних медіаторів [434, с. 95]. Правові конфлікти вирішуються в різний спосіб: шляхом парламентських та конституційних процедур; за допомогою розгляду кримінальних, цивільних та інших справ у суді; через прийняття рішень в адміністративних комісіях, податковій інспекції, міліції, ДАІ, митниці та інших установах, які застосовують право.

Правові компроміси та правові конфлікти мають різноманітні вияви та стосуються майже всіх сфер державного та суспільного життя. У зв'язку з цим необхідно дослідити, яке місце посідають ці явища у системі законодавства Української держави. Адже, будучи первинно суто соціальними явищами, вони проникають в усі соціальні системи, у тому числі й законодавство.

Слід зазначити, що проаналізувати всі галузі у рамках цього дослідження не уявляється можливим, у зв'язку з цим проаналізуємо основні базові галузі права та у кожній із них – по декілька найяскравіших прикладів правових конфліктів та правових компромісів, що надасть можливість відобразити їх галузевий характер.

Спираючись виключно на висновки конфліктології, всебічно дослідити функціонування системи законодавства в цілому та кожної його галузі окремо в умовах конфлікту та компромісу в процесі правотворчості та реалізації правових приписів просто неможливо. Здійснення теоретичних досліджень, а також використання наукових ідей для функціонування державних структур у системі ефективного балансу між конфліктом та компромісом можливе насамперед у рамках демократичного політичного режиму.

Як точно вказує Л. Д. Байрачна, найбільш прийнятним способом вирішення суперечностей є соціальний компроміс, здатний замінити тотальну конфронтацію широким консенсусом. Його практичною формою виступає всебічна економічна і політична демократія, яка шляхом досягнення балансу інтересів на засадах правової держави та громадянського суспільства може зняти антагонізм суперечностей [430, с. 6].

І. М. Сенякін вказує на те, що система законодавства – внутрішня форма права, що відображає побудову його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Право не існує поза законодавством, а законодавство у широкому його розумінні і є право [296, с. 418]. А. М. Шульга під системою законодавства розуміє систему (упорядковану багатоманітність) усіх чинних актів законодавства певної держави [436, с. 121].

На наш погляд у загальному розумінні система законодавства являє собою внутрішньо узгоджену сукупність його складових частин (нормативно-правових

актів), які є офіційним вираженням системи права. Саме внутрішня узгодженість має суттєве значення при застосуванні та реалізації норм права, а його неузгодженість зумовлює виникнення конфліктів. У такому разі під неузгодженістю ми розуміємо суперечність норм права, колізії, прогалини, недосконале, неповне регулювання певних правовідносин, розрізненість загальних та спеціальних норм.

Вищевикладені проблеми, які мають місце в галузях законодавства, значно ускладнюються у зв'язку з євро інтеграційними прагненнями нашої держави. Оскільки Україна, проголосивши курс до євроінтеграції, підписала 16 червня 1994 р. Угоду про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами [437], вимагає від нашої держави обов'язково вжити всіх належних заходів у напрямі приведення законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Насамперед це стосується конституційного законодавства.

О. В. Минькович-Слободяник, зазначаючи про те, що інтеграцію України до Європейського Союзу проголошено пріоритетним напрямом зовнішньополітичного курсу держави, аналізує ті документи, які прийняті з цією метою та спрямовані на це [438].

Подальша адаптація законодавства України до Європейського Союзу в цілому спрямована на мінімізацію конфліктогенного потенціалу національного законодавства. Водночас сам процес не може бути безболісним та таким, під час якого не буде виникати нових конфліктів. Адже, як правильно стверджує О. Г. Данильян, «посттоталітарні суспільства «інфіковані» вірусом тоталітаризму, виявлення якого у транзитивних соціумах може набувати як латентних, прихованих форм, так і відкритих. І нарешті, деякі альтернативи розвитку посттоталітарних суспільств, як свідчить практика, несуть у собі ймовірність повернення до неототалітаризму» [439, с. 7].

В. Л. Манилов у цьому контексті наголошує на тому, що «життя показує, що саме партнерство є свого роду ключем до становлення міждержавних відносин нового – неконфронтаційного, демократичного типу, заснованих на рівності, довір'ї та співпраці» [440, с. 3]. Водночас навіть повноцінне партнерство буде неможливим без реальних кроків Української держави щодо мінімізації конфліктів у

політичному житті, стабілізації внутрішньодержавного життя, адже внутрішні проблеми безпосередньо пов'язані з виконанням і зовнішніх функцій держави.

Р. Б. Хорольський звертає увагу на цю проблему та наводить приклад, що наразі невідомі випадки, коли Україна або українська фізична чи юридична особа спробували б захистити свої права за Угодою про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами у судах держав – членів Європейського Союзу [441, с.199].

Основний документ, що підписала України та Європейський Союз, а саме Угода про партнерство і співробітництво з Європейськими Співтовариствами, передбачає таке партнерство та як зазначено у преамбулі цього документа, цілями партнерства є створення взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, громадського, науково-технічного та культурного співробітництва.

І. В. Яковюк наголошує на тому, що подальша реалізація інтеграційних проектів у рамках Європейського Союзу, зокрема його розширення на схід, зумовить долю не тільки європейської інтеграції, а й Європи в цілому. Для України, яка прагне бачити себе в Європейському Союзі, останній перетворюється не лише на мету, а й на гарант успішного реформування правової, економічної і соціальної систем, утвердження демократії [442, с. 92]. Він вважає, що європейська інтеграція сьогодні є динамічним багатоаспектним явищем, а Європейський Союз як її продукт – складною за структурою і поведінкою системою, яка давно є чимось більшим, ніж сумою її складових елементів [443, с. 116]. Ю. С. Шемшученко у свою чергу зазначає, що держави багато втрачають, якщо діють розрізнено, недотримуючись загальних правил, вироблених у процесі розвитку цивілізації [444, с. 106].

Як влучно з цього приводу зазначає Ф. В. Веніславський, конституційне закріплення існуючої моделі організації державної влади, особливо в сучасних політичних реаліях, безумовно, має значний вплив на виникнення конфліктів у взаєминах вищих органів державної влади. Вважаємо, що подібні проблеми лежать насамперед у політичній, а не правовій площині, оскільки за відсутності бажання й прагнення до компромісів, при конфліктному способі мислення у політиків

найвищого рангу, навіть найдосконаліша та гармонійно збалансована конституція не зможе забезпечити злагодженого функціонування всіх державно-владних інституцій, взаємодію різних гілок державної влади [445, с. 160-161].

У свою чергу система законодавства має внутрішню структуру, яка зумовлена особливостями її наповнення різними елементами. Причому одним із важливих елементів, що складають її внутрішню структуру, є окремі галузі законодавства.

Незважаючи на важливість вирішення конфліктів силами окремої галузі законодавства, основну увагу щодо попередження конфліктів слід зосередити на конституційному законодавстві, оскільки саме воно, як уже зазначалось, повинно бути в авангарді вирішення різноманітних конфліктних ситуацій в інших галузях законодавства. Своім узгоджувальним механізмом воно повинно створювати відповідні передумови для адаптації як окремих галузей законодавства, так і всього законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Як і галузі права, галузі законодавства мають свою ієрархічну побудову. У зв'язку з цим особливе місце серед усієї сукупності галузей законодавства можна виділити конституційне законодавство як сукупність найважливіших нормативно-правових актів, що регулюють всі сфери суспільних відносин. І взагалі, слід звернути увагу на те, що «поступово в конституційному праві об'єктом конституційно-правових досліджень стає конфлікт як спосіб взаємодії між суб'єктами публічного права» [446, с. 35].

Треба розуміти, що конституційне законодавство як і будь-яка галузь законодавства формується під впливом правотворчості. Водночас саме конституційне законодавство має найбільш чіткий взаємний вплив на процес правотворчості. Це пов'язано з тим, що саме ця галузь законодавства регламентує функціонування відповідних суб'єктів, причетних до процесу правотворчості, а особливо такого його виду, як законотворчість.

Ці приписи встановлюють загальні засади прийняття законів. Детальне регулювання цього процесу здійснюється іншими нормативно-правовими актами, наприклад Регламентом Верховної Ради України тощо. Проте самі положення Конституції України мають найвищу юридичну силу та пріоритет у

правозастосуванні. Слід також зазначити, що на процес прийняття законів впливають й інші конституційні приписи. Їх вплив є більш опосередкованим, але якщо вони будуть містити конфліктогенний потенціал, то це значно вплине негативним чином на процес законотворчості.

Логічно проаналізувати зовнішній правовий конфлікт на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах законотворчого процесу.

Так, протистояння між Президентом та Верховною Радою України під час проведення конституційної реформи у 2004 р. не могло не відбитися на якості конституційного тексту. У Конституції України з метою мінімізації взаємодії з Президентом України під час прийняття Регламенту Верховної Ради України замість ч. 5 ст. 82, де було зазначено, що порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та законом про Регламент Верховної Ради України, у ч. 5 ст. 83 було прописано таке: «Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України». Отже, слова «законом про Регламент Верховної Ради України» були замінені на «Регламентом Верховної Ради України».

Це означає, що для прийняття Регламенту Верховній Раді України не потрібно тепер ухвалювати закон, направляти його Президентові України на підпис та чекати можливого його вето, а натомість затвердити цей регламент постановою, тобто внутрішнім документом парламенту, який не потребує будь-якого «санкціонування» з боку глави держави. Отже, Верховна Рада України ухвалила свій Регламент постановою.

Також у ч. 9 ст. 83 Основного Закону України зазначається, що засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Крім того, відповідно до п. 15 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить прийняття Регламенту Верховної Ради України.

На перший погляд, такі зміни до Конституції України повинні сприяти зменшенню протистояння між Президентом України та Верховною Радою України,

зменшенню між ними конфліктів, покращенню процесу правотворчості, функціонування державного механізму у більш стабільному режимі. Крім того, такі зміни спрямовані на збільшення внутрішньої парламентської автономії, зменшення залежності Верховної Ради України від Президента України у питаннях урегулювання статусу парламенту, його взаємодії з іншими державними структурами.

Водночас, відповідно до ч. 4 ст. 76 Основного Закону України повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України, а у п. 21 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України чітко вказується на те, що виключно законами визначається організація і порядок діяльності Верховної Ради України. У зв'язку з цим, Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» від 4 вересня 2008 р. № 374-VI [447]. Проте цей Закон мав формальний характер, містив тільки бланкетні норми, реально суспільні відносини не регламентував та не усунув названої суперечності. Відповідно, існувала суперечність між частинами 5 та 9 ст. 83, п. 15 ст. 85 та п. 21 ч. 1 ст. 92 Конституції України. У зв'язку з цим зміни до Конституції України, що були ухвалені у 2004 р., у цій частині не зменшили, а, навпаки, збільшили протистояння та виникнення конфліктів між Президентом України та Верховною Радою України, тобто внутрішні правові конфлікти спричиняють зовнішні правові конфлікти на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів.

Хоча, як слушно зазначає В. М. Кривцова, «політико-правові процеси в країні могли б відбуватися на мирній, демократичній основі за умови ефективної дії механізмів консенсусної взаємодії Президента, парламенту та уряду з попередження державно-правових колізій та конфліктів» [317, с. 10].

Для упорядкування цієї правової колізії 50 народних депутатів України звернулися до Конституційного Суду України з клопотанням розглянути питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин 2, 3, 4 ст. 219 Регламенту Верховної Ради України, прийнятого як додаток до Постанови Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» від 16 березня 2006 року № 3547-IV. Народні депутати вважали, що Регламент Верховної Ради

України, затверджений Постановою Верховної Ради України, за своїм функціональним призначенням у механізмі правового регулювання не може встановлювати додаткових прав і обов'язків народних депутатів України, що суперечить ч. 4 ст. 76 Основного Закону України, за якою повноваження народних депутатів України мають визначатися Конституцією і законами України.

Крім того, на думку народних депутатів України, Верховною Радою України всупереч положенням ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 22 Конституції України «прийнято Постанову про Регламент, окремі положення якого суттєво обмежили право народних депутатів України, а відповідно, і їх виборців на направлення депутатського запиту».

Розглянувши цю справу, Конституційний Суд України дійшов висновку, що Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» від 16 березня 2006 р. № 3547-IV з наступними змінами і доповненнями має бути визнана такою, що повністю не відповідає Конституції України (є неконституційною) [448].

Проте через декілька днів 8 квітня 2008 р. Верховна Рада України замість того, щоб ухвалити Регламент у формі закону, прийняла Постанову «Про деякі питання нормативно-правового забезпечення порядку роботи Верховної Ради України» [449]. У цій Постанові зазначається, що у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 р. Верховна Рада України постановляє затвердити на період до законодавчого врегулювання питань організації та порядку діяльності Верховної Ради України Тимчасовий регламент Верховної Ради України. Однак Конституційний Суд України зазначений Тимчасовий Регламент Верховної Ради України, затверджений Постановою Верховною Радою України «Про деякі питання нормативно-правового забезпечення порядку роботи Верховної Ради України», також визнає таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) [450].

Регламент установлює порядок підготовки і проведення сесій Верховної Ради, її засідань, формування державних органів, визначає законодавчу процедуру,

процедуру розгляду інших питань, віднесених до її повноважень, та порядок здійснення контрольних функцій Верховної Ради.

У подальшому для розв'язання такої ситуації Президент України звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), Закон України «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» від 4 вересня 2008 р. та Регламент Верховної Ради України від 19 вересня 2008 р.

Глава держави зазначив, що цей Закон не відповідає ч. 2 другій ст. 6, частинам 1, 2 ст. 8, ч. 2 ст. 19, ч. 5 ст. 83, п. 15 ч. 1 ст. 85, п. 21 ч. 1 ст. 92 Конституції України. Президент України наголосив, що при прийнятті Закону було порушено процедуру ухвалення та набрання ним чинності, передбачену ч. 4 ст. 94 Конституції України, що є підставою для визнання його неконституційним (ч. 1 ст. 152 Конституції України), а саме: діючий Голова Верховної Ради України, не підписавши Закон для офіційного оприлюднення, опублікував його за підписом попереднього Голови Верховної Ради України. На думку Глави держави, дії щодо підписання Головою Верховної Ради України закону відповідно до ч. 4 ст. 94 Конституції України мають інші правові наслідки, ніж за ч. 1 ст. 94 Конституції.

Також Президент України звернув увагу, що цей Закон містить тільки бланкетну норму, яка відсилає до інших джерел права і не створює належної правової бази для роботи парламенту, як це закріплено в Конституції України. За своїм змістом ст. 1 Закону передбачає можливість визначити організацію і порядок діяльності парламенту підзаконним актом – Регламентом. Сам же Регламент не прийнято як закон за встановленою Конституцією України процедурою розгляду, ухвалення законів і набрання ними чинності. Глава держави констатував, що Регламент унормовує організацію і порядок діяльності Верховної Ради України, а тому має прийматися виключно як закон України і за визначеною статтями 84, 93, 94 Конституції України процедурою його розгляду, ухвалення і набрання ним чинності.

Конституційний Суд України, проаналізувавши положення ч. 5 ст. 83, п. 15 ч. 1 ст. 85 Конституції України в їх системному зв'язку із положеннями ч. 2 ст. 6, ч. 2

ст. 19, п. 21 ч. 1 ст. 92 Основного Закону України, дійшов висновку, що Регламент, який, зокрема, унормовує організацію і порядок діяльності Верховної Ради України, має прийматися виключно як закон України за встановленою статтями 84, 93, 94 Конституції України процедурою його розгляду, ухвалення і набрання ним чинності.

Зважаючи на наведене, ураховуючи аналогічні правові позиції Конституційний Суд України констатував, що Регламент не відповідає Конституції України, зокрема ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 19, ч. 5 ст. 83, п. 21 ч. 1 ст. 92.

Отже Конституційний Суд України вирішив визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними): Закон України «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» від 4 вересня 2008 р.; Регламент Верховної Ради України від 19 вересня 2008 р. [451]. Безперечно, рішення органу конституційної юрисдикції слід вважати досить ефективним правокомпромісним засобом, проте крапку в цій справі мала змогу поставити лише Верховна Рада України шляхом ухвалення відповідного Закону. У зв'язку з цим Парламент ухвалив, а Глава держави 10 лютого 2010 р. підписав Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» [452].

Наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) внутрішній аспект або причина (внутрішній правовий конфлікт): суперечливі норми Конституції, одна з яких дозволяє ухвалювати Регламент постановою Парламенту, а інша – вимагає законодавчого врегулювання; 2) зовнішній аспект або суб'єкти (зовнішній правовий конфлікт на різних рівнях взаємодії суб'єктів): Президент, Парламент, народні депутати; 3) правокомпромісні засоби упорядкування: Рішення Конституційного Суду, ухвалення Верховною Радою України відповідного закону.

Отже, конституційні норми, що були прийняті у рамках конституційної реформи створили додаткові конфліктогенні навантаження та тим самим обтяжили функціонування правової системи, створили суперечності між окремими конституційними нормами. Це у свою чергу розбалансувало діяльність Верховної Ради України, погіршило взаємодію останньої з главою держави. Отже, внутрішній

правовий конфлікт збільшив кількість зовнішніх правових конфліктів на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів.

Іншими словами, конституційні норми, що створювались в умовах протистояння між владними структурами породжують ще більш складні конфліктні ситуації та погіршують якісні показники функціонування державного механізму, стоять на заваді належної законотворчості. Адже конфліктогенний потенціал конституційних норм, як бачимо, відбивається й на поточному законодавстві. Як слушно з цього приводу стверджував Ю. М. Тодика, прогалини, суперечності в конституційному тексті можуть негативно відбиватися на становленні не тільки конституційного, а й галузевого законодавства. І навпаки, вдосконалення Конституції, конституційного законодавства має позитивне значення для розвитку правової системи в цілому і окремих її блоків [453, с. 17].

Це пов'язано з тим, що конституційне законодавство встановлює не тільки засади законотворчості, але й правотворчості в цілому. Як уже зазначалось, правотворчість є процесом творення не лише законодавчих актів, а й усіх нормативно-правових актів у державі (указів президента, постанов парламенту та уряду, рішень інших органів державної виконавчої влади, місцевого самоврядування та ін.). Конституційне законодавство встановлює статус цих суб'єктів, основи їх взаємодії, а також установлює процедуру ухвалення відповідних актів.

Складний і суперечливий характер взаємовідносин між Верховною Радою та Президентом, постійні конфлікти між ними та небажання останніх звертатися до можливості компромісу відбивається на законодавстві, що регулює процес правотворчості. Так, обов'язковим елементом правотворчості є опублікування відповідного акта, оскільки згідно зі ст. 57 Конституції України кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними. Щодо законів, наприклад, то для

них Конституція передбачає те, що вони повинні бути офіційно оприлюднені, а це означає, що вони мають бути опубліковані в друкованих виданнях, які вважаються офіційними.

Відповідно до ч. 1 ст. 139 Регламенту Верховної Ради України [452], такими виданнями є «Відомості Верховної Ради України» та «Голос України». Водночас Президент України 10 червня 1997 р. видав Указ «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» [454], у п. 1 якого були визначені офіційні видання: «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр», а також «Офіційний вісник Президента України». Це означає, що підзаконний акт Парламенту суперечить підзаконному акту Глави держави, а це у свою чергу є результатом виникнення між вказаними суб'єктами зовнішнього правового конфлікту, що негативним чином відбивається на процесі як правотворчості, так і правозастосування.

Для розв'язання такої ситуації слід ухвалити Закон України про нормативно-правові акти, де на законодавчому рівні чітко прописати вичерпний перелік офіційних видань.

Наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) внутрішній аспект або причина (внутрішній правовий конфлікт): суперечливі норми Регламенту Верховної Ради України, з одного боку, а з іншого – Указу Президента України щодо опублікування законів; 2) зовнішній аспект або суб'єкти (зовнішній правовий конфлікт на різних рівнях взаємодії суб'єктів): Президент, Парламент, народні депутати; 3) правокпромісні засоби упорядкування: ухвалення Закону про нормативно-правові акти або скасування відповідного Указу Президента України.

Отже, можна побачити ситуацію, за якою існує цілий ланцюг суперечностей і конфліктів. Так, конфлікти між Президентом та Верховною Радою України призводять до ухвалення суперечливих та таких, що містять у собі підвищений конфліктогенний потенціал нормативно-правових актів. Останні у свою чергу, регулюючи взаємодію Глави держави з Парламентом, передбачають порядок ухвалення нормативно-правових актів. Цей порядок сам по собі є ускладненим та суперечливим, непослідовним та взаємовиключним, а якщо ще до цього додати

небажання Президента та Верховної Ради України, яке було до утворення коаліції, взаємодіяти один з одним, то ситуація з правотворчістю багаторазово ускладнюється [455, с. 12–13].

У рамках аналізу конфліктогенного потенціалу Регламенту Верховної Ради України слід зазначити, що цей документ з моменту прийняття породив певні проблеми щодо функціонування опозиції. Проте 27 квітня 2010 р. до його положень були внесені зміни, які скасували положення про те, що опозицією є лише найбільша депутатська фракція, тим самим конфлікт було усунуто.

В Україні цей принцип найбільш чітко був зафіксований у ст. 6 Конституції України, яка передбачає, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. При цьому органи законодавчої, виконавчої та судової влади повинні здійснювати свої повноваження в установлених Конституцією межах та відповідно до законів України. До цього часу, а особливо у радянський період цей принцип не визнавався та, відповідно, практики його реалізації особливо не існувало.

Водночас поділ влади – це не жорстке розподілення владних повноважень, при якому всі органи влади наділяються відповідними владними повноваженнями та функціонують ізольовано. Саме тому питання узгодження позицій різних гілок влади, здатність останніми вирішувати складні питання державотворення не на конфронтаційних засадах, а шляхом застосування компромісних процедур є дуже актуальними в умовах сьогодення. Проте, як уже зазначалось, конституційні норми, що були прийняті до цього є істотним підґрунтям для подальшого функціонування владних структур в умовах постійних конфліктів. Неправильне розуміння ст. 6 Конституції України призводить до погіршення якісних показників функціонування органів державної влади у напрямі створення масиву законодавства – максимально узгодженого та несуперечливого.

Водночас, на жаль, досягнення цієї мети є дуже складним процесом. І, внаслідок цього, як зазначає М. І. Матузов, сучасне законодавство – складне, багатогалузеве утворення, у якому велика кількість багатоманітних суперечностей,

нестиковок, паралелізмів, неузгодженостей, конфлікуючих чи конкуруючих норм та інститутів [296, с. 465].

Отже, для того, щоб мінімізувати прийняття законодавчих та інших актів, які містили б у собі конфліктогенний потенціал слід усунути причини та умови, що сприяють цьому. Потрібно вжити заходів для здійснення на практиці всебічної реалізації принципу поділу влади. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне ст. 6 Конституції доповнити ч. 3, де закріпити, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади зобов'язані взаємодіяти при здійсненні своїх повноважень. Це положення дозволило б створити юридичне підґрунтя для більш плідної взаємодії владних структур і особливо – у рамках законотворчої діяльності. Ця пропозиція спрямована на майбутнє, на зменшення та мінімізацію передусім потенційних зовнішніх правових конфліктів на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів.

Водночас на сьогодні у державі діє ціла низка радянських законів, що суперечать не тільки Конституції України, але й здоровому глузду. Крім того, існує безліч законів, які були прийняті на початку незалежного існування нашої держави до прийняття Конституції України. Ці нормативно-правові акти слід або адаптувати (де це можливо) до конституційних вимог та законодавства Європейського Союзу, або скасовувати їх та приймати нові.

Наприклад, у літературі досить часто звертається увага на те, що основоположний для народовладдя та процесу законотворчості Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» не відповідає Конституції України. Так, І. В. Воронова вказує на те, що Український народ повинен мати конституційну можливість бути арбітром для вирішення політико-правових конфліктів між різноманітними органами державної влади. Референдум належить до числа найавторитетніших та найрадикальніших способів вирішення конфлікту між гілками державної влади, до нього слід звертатися у випадках суттєвої необхідності, коли інші конституційні механізми не привели до позитивного результату. Водночас прогалини у законодавстві про референдуми, їх невідповідність Конституції України привели не до вирішення конфлікту, а навпаки, виступили

каталізатором ще більших суперечностей між державними органами, що представляють різноманітні гілки влади [456, с. 57].

Ситуація з виборчим законодавством виглядає кращою, оскільки всі закони у цій царині були ухвалені після прийняття Конституції України. Проте це законодавство є абсолютно нестабільним та непослідовним. Виборчі закони змінюються майже перед кожними виборами. Ці зміни не є прагненням державних структур покращити виборчий процес, а є наслідком та матеріальним утіленням різноманітних конфліктів, що вже існують. Водночас проблема полягає у тому, що такі зміни у свою чергу породжують тільки нову хвилю конфліктів між тими самими суб'єктами.

І. О. Поліщук, досліджуючи вибори у контексті подолання суперечностей у транзитивному соціумі, правильно зазначає, що з одного боку, вибори у своєму підсумку посилюють суперечності між більшістю суспільства та його меншістю, а з іншого – слугують засобом для визначення програми розвитку соціуму та персоналій, що втілюватимуть її в життя, і в такий спосіб, у глобальному сенсі, виступають ефективним механізмом подолання базових суперечностей, що накопичилися в суспільстві у міжвиборчий період [457, с. 104]. Таким засобом вибори будуть тільки після того, як виборче законодавство стане більш стабільним та узгодженим. Воно не повинно бути результатом боротьби різних політичних сил за владу, а має бути результатом продуманої законотворчої діяльності, спрямованої на створення відповідних умов для відображення реального волевиявлення народу.

Якщо стосовно референдумів ми пропонували диференціювати законодавство про них, то щодо виборів наша позиція полягає у тому, що існує нагальна необхідність в уніфікації відповідного законодавства, а саме створення Виборчого кодексу України. Хоча кодекс не можна вважати панацеєю від усіх негараздів, але це сприятиме більшій стабільності виборчого законодавства та мінімізації його конфліктогенного потенціалу.

Наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) внутрішній аспект або причини (внутрішній правовий конфлікт): нестабільне виборче законодавство (суперечливі норми або їх відсутність); 2) зовнішній аспект або

суб'єкти (зовнішній правовий конфлікт на різних рівнях взаємодії суб'єктів): Президент, Парламент, народні депутати, український народ та ін.;

3) правокомпромісні засоби упорядкування: ухвалення Виборчого кодексу України.

Деяка схожа ситуація має місце й щодо функціонування органів прокуратури України на сучасному етапі. Річ у тому, що згідно зі ст. 121 Конституції України на прокуратуру покладається виконання п'яти функцій. Водночас прокуратура на практиці здійснює й деякі інші функції. Зокрема, відповідно до чинного поточного законодавства вона здійснює функцію досудового слідства. Це пов'язано з тим, що до 2001 р. в Законі України «Про прокуратуру» було передбачено шість функцій, у тому числі й досудове слідство. Юридичним підґрунтям такого стану речей є п. 9 Перехідних положень Основного Закону України, відповідно до якого прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Водночас у 2001 р. до ст. 5 Закону України «Про прокуратуру» було внесено відповідні зміни, і його положення стали відповідати ст. 121 Конституції України. Однак на практиці, як уже зазначалось, прокуратура продовжує виконувати такі функції. Крім того, 8 грудня 2004 р. ст. 121 Основного Закону було доповнено п'ятою функцією щодо нагляду за додержанням прав і свобод людини та громадянина. Проте відповідних змін до Закону внесено не було. Отже у цій ситуації має місце внутрішній правовий конфлікт (правова прогалина).

Для вирішення такого конфлікту слід вжити заходів щодо приведення Закону України «Про прокуратуру» у відповідність до Конституції України, а також забезпечити приведення згідно з вимогами законодавства реальної діяльності органів прокуратури. Так, на сьогоднішній день підготовлено відповідний законопроект № 2491 від 19 вересня 2008 р., який готується на друге читання у

Верховній Раді України. Стаття 4 цього законопроекту повною мірою відтворює ст. 121 Основного Закону України.

Наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) внутрішній аспект або причина (внутрішній правовий конфлікт): суперечливі норми Конституції та поточного законодавства щодо функцій прокуратури; 2) зовнішній аспект або суб'єкти (зовнішній правовий конфлікт на різних рівнях взаємодії суб'єктів): органи прокуратури, суб'єкти досудового розслідування, суспільство тощо; 3) правокompromісні засоби упорядкування: ухвалення відповідного закону, а також приведення практики функціонування прокуратури до вимог законодавства.

Слід розуміти та враховувати те, що конституційне законодавство містить у собі не тільки конфліктогенний потенціал, але й має суттєві правокompromісні можливості. Більш того, найголовніший нормативно-правовий акт – Конституція України є не тільки юридичним підґрунтям для вирішення питань у дусі компромісу, але й сама є результатом компромісу інтересів різних політичних сил. Її соціальна сутність якраз і полягає у тому, щоб матеріалізувати та втілити прагнення більшості щодо основ соціального та державного розвитку країни на далекосяжну перспективу при врахуванні позиції меншості. Власне, конституційний текст, ураховуючи інтереси меншості, мінімізує конфліктність як суспільного, так і державного життя.

На зменшення конфліктів у суспільстві повинен «працювати» весь конституційний текст, всі його положення. Проте на сьогодні проблема полягає не стільки у тому, що конституційні норми «сконструйовані» неправильно, скільки те, що вони у практичній площині реалізуються далеко не у повному обсязі.

Отже можна констатувати, що Основний Закон України є результатом компромісу різних політичних сил та сприяє вирішенню конфліктів у суспільстві. Водночас, якщо його норми не будуть підкріплені та деталізовані за допомогою відповідних законів, це створить додаткові проблеми у правореалізації, а також не сприятиме суспільній стабільності та компромісному вирішенню суспільних та державних проблем.

Водночас конституційне законодавство впливає не тільки на процес правотворчості, але й на правозастосування, оскільки ця галузь законодавства регулює й різноманітні питання функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування, проведення виборів та референдумів, реалізації прав і свобод людини та громадянина. Конфліктогенний потенціал приписів конституційного законодавства є некращим фоном для процесу правореалізації.

У зв'язку з цим слід розуміти те, що на заваді належному розвитку державного механізму та формуванню структур громадянського суспільства стоять різноманітні конфлікти між органами державної влади, їх гілками, а також між органами державної влади (особливо на місцях) та органами місцевого самоврядування, тобто зовнішні правові конфлікти на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів.

О. М. Гудков звертає увагу на те, що на сучасному етапі державотворення в Україні одним із складних питань є розмежування повноважень органів державної влади (державних адміністрацій) і органів місцевого самоврядування. Між ними виникає безліч суперечностей і конфліктів, що, безумовно, негативно впливає на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Не є оптимальним і адміністративно-територіальний поділ держави, що також має суттєве значення у цьому аспекті. Функціонування багатьох органів місцевого самоврядування не забезпечено матеріально-фінансовими ресурсами і це знижує їх можливості у вирішенні актуальних питань і в гарантуванні прав особи [458, с. 30].

Отже, конфлікти, що постійно відбуваються у середовищі вищих владних структур «трансформуються» на всі нижчі рівні, як на рівень центральних органів влади, так і на місцевий рівень. Саме тому слід упорядковувати правові конфлікти передусім на вищому рівні, не забуваючи при цьому попереджати конфлікти на всіх інших рівнях.

4.3. Конфлікт і компроміс у міжнародній правотворчості держави

Логічним продовженням дослідження правового компромісу і правового конфлікту в правотворчості, проведеного у попередніх підрозділах, є з'ясування сутності правових конфліктів і правових компромісів у міжнародній складовій правотворчості України.

Міжнародна складова правотворчості України є важливим фактором формування системи національного законодавства держави. До елементів міжнародної складової правотворчості України можна віднести:

- міжнародні договори і угоди, учасниками яких є Україна (угоди, конвенції, хартії);
- рішення міжнародних судових інституцій;
- міжнародні звичаї (традиції), які Україна визнає як загальнообов'язкові регулятори суспільних відносин.

Кожен із вищезазначених елементів має особливості вступу в дію і специфіку регуляторного впливу на суспільні відносини, а також потребує створення особливого правового поля для адаптації в систему національного законодавства і, як наслідок, впровадження в правову систему України. Це зумовлює необхідність прийняття компетентними органами держави багатьох законодавчих актів з означених питань. Закономірним явищем у даному процесі є виникнення правових конфліктів, які формуються у сфері правотворчості на ґрунті врахування міжнародної складової у законодавстві України, а також застосування відповідних правокомпромісних засобів. Дослідження цих явищ з огляду на багатоманітність і варіативність міжнародної складової правотворчості України ми проведемо на прикладі трьох вищевказаних її елементів.

1. Міжнародні договори і угоди, учасниками яких є Україна.

Виникнення правових конфліктів у міжнародній складовій правотворчості може бути зумовлене реалізацією повноважень вищих органів державної влади в порядку реалізації міжнародної правосуб'єктності України.

У даному випадку юридичний конфлікт пов'язаний із укладенням міжнародного договору, ратифікацією Україною міжнародних хартій або конвенцій.

Згідно із ст. 3 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV [459] такі договори укладаються Президентом України або за його дорученням (від імені України), Кабінетом Міністрів України або за його дорученням (від імені Уряду України), або міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами (від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів). У свою чергу ратифікація міжнародних договорів, хартій та конвенцій відповідно до ч. 1 ст. 9 та п. 32 ч. 1 ст. 85 Конституції України здійснюється Верховною Радою України.

Враховуючи значну кількість міжнародних договорів (хартій, конвенцій), які уклала Україна, проаналізуємо конфліктогенний та компромісний потенціал міжнародної складової правотворчості України на прикладі Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від 5.11.1992 р., що ратифікована Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15.05.2003 р. № 802-IV [460].

Досить багато правових конфліктів, пов'язаних із міжнародною складовою правотворчості України, виникає у зв'язку з тим, що 15 травня 2003 р. Верховна Рада України законом № 802-IV [460] ратифікувала Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. (далі – Хартія) [461]. Після цього положення Хартії стали нормами прямої дії, які зобов'язують Україну вживати низку спеціальних заходів щодо поглиблення взаєморозуміння між усіма мовними групами населення країни, і, зокрема, сприяти вихованню поваги, розуміння і терпимості щодо регіональних мов або мов меншин як однієї з цілей освіти і професійної підготовки, яка надається в їхніх країнах, а також заохочувати засоби масової інформації до досягнення такої цілі.

У Законі України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р. № 802-IV [460] передбачено, що положення

Хартії застосовуються до визначеної кількості мов національних меншин. Так, у Законі імперативно визначено, що Хартія як міжнародний документ поширюється лише на тринадцять мов національних меншин (білоруську, болгарську, гагаузьку, грецьку, єврейську, кримськотатарську, молдавську, німецьку, польську, російську, румунську, словацьку та угорську).

Відповідно до ст. 4 Хартії [461] держава, яка приєдналася до документа, зобов'язується встановити спеціальний правовий режим охорони наявних в країні регіональних мов або мов меншин чи правового статусу осіб, які належать до меншин. Проте на території України проживають представники більш ніж 130 національних меншин, більшість з яких використовують у спілкуванні свою рідну мову. Відповідно, національне законодавство, встановлюючи правовий режим охорони визначеної кількості мов національних меншин, не передбачає встановлення охорони тієї чи іншої регіональної мови чи мови меншини у окремо взятому регіоні відповідно до реальних потреб мешканців територіальної громади. Таке положення внутрішньодержавного законодавства не відповідає положенням Хартії і є внутрішнім правовим конфліктом правотворчості та суперечить принципу демократичності державної політики України.

При цьому, встановлюючи спеціальний режим охорони мов одних національних меншин і не встановлюючи його для інших, держава формує підстави констатувати дискримінацію громадян за мовною ознакою, що суперечить положенням ч. 2 ст. 24 Конституції України. Слід зазначити, що, безумовно, держава не має організаційно-матеріальної змоги взяти під охорону мови всіх етносів, що проживають в країні. Водночас з урахуванням об'єктивної похибки і відповідно до особливостей мови населення в окремих регіонах це є об'єктивною потребою і цілком відповідає базовому принципу мовної політики країн Європи¹⁸.

Доповнюючи сказане, наголосимо, що національне законодавство не передбачає права представників меншин створювати інші, більш сприятливі умови належного функціонування та розвитку відповідної мови в межах заходів,

¹⁸ Преамбула Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин встановлює, що «...охорона історичних регіональних мов або мов меншин Європи, деякі з яких знаходяться під загрозою відмирання, сприяє збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи».

передбачених статтями 8 («Освіта»), 11 («Засоби масової інформації»), 12 («Культурна діяльність та засоби її здійснення»), 13 («Економічне та соціальне життя») та 14 («Транскордонні обміни») Хартії, за власною ініціативою та за власний кошт. Це в свою чергу може призвести до невиправданого обмеження можливостей здійснення вільного розвитку особи, що передбачено ст. 23 Конституції України, а також реалізації економічних, соціальних та культурних прав осіб, що спілкуються регіональними мовами або мовами меншин.

Про наявність внутрішнього правового конфлікту в частині відповідності національного законодавства положенням Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин [461] свідчить також і те, що положення ст. 10 Конституції України не надають розгорнутої відповіді на питання про порядок використання державної та інших мов на території України, а передбачають, що закон має визначати застосування мов в Україні. Оскільки після ратифікації Хартії її положення набули статусу норм прямої дії, почав діяти апробований провідними Європейськими країнами правовий механізм реалізації положень Хартії щодо використання мов.

Отже, недосконалість національного законодавства, його неузгодженість з низкою положень Хартії призводять до формування внутрішнього правового конфлікту, зокрема між положеннями Хартії та ст. 10 Конституції України.

На нашу думку, найбільш ефективними правокпромісними засобами упорядкування проаналізованих правових конфліктів, що пов'язані із застосуванням на території України Хартії, є такі:

1) прийняття законодавчого акта, який вдосконалив би механізм охорони і гарантування вільного використання мов усіх національних меншин, які проживають на території України і є активними учасниками процесів суспільного розвитку. Однак такий проект повинен забезпечувати реалізацію положень ст. 10 Конституції України щодо єдиної державної мови на території України, якою є українська мова.

Зауважимо, що 5 травня 2010 р. у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 1071/п «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію

Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин» [462], який передбачає зміну режиму дії Хартії на території України в частині забезпечення конституційного принципу демократичності й належного застосування її положень відповідно до реального стану мов та потреб їх носіїв. Водночас цей проект, на нашу думку, не упорядковує внутрішнього правового конфлікту між положеннями Хартії та ст. 10 Конституції України, а, навпаки, посилює правові протиріччя у правотворчому процесі України.

Звідси, існує необхідність застосування такого правокомпромісного засобу, як тлумачення Конституційним Судом України ратифікованих положень Хартії та визначення їх відповідності положенням ст. 10 Конституції України;

2) винесення рішення Конституційним Судом України щодо встановлення правового режиму охорони мов національних меншин України з метою недопущення їх дискримінації на культурному і соціально-ідеологічному ґрунті;

3) у процесі здійснення законотворчої діяльності переглянути зміст законодавства про ратифікацію Хартії з метою розширення (уточнення) переліку мов національних меншин, до яких застосовують положення Європейської Хартії пропорційно до кількості національних меншин, які постійно проживають на території України, з урахуванням об'єктивної похибки, а також запровадити обов'язкове володіння українською мовою.

2. Рішення міжнародних судових інституцій.

За період державної незалежності з 1991 до 2010 р. Україна ратифікувала значну кількість міжнародних конвенцій з різних сфер суспільних відносин. Особливої уваги заслуговує Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція 1950 р.), ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97 [463].

Приєднавшись до вказаного документа, Україна визнала юрисдикцію Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Отже, народ України здобув можливість захищати власні права та свободи на міжнародному рівні, а саме – шляхом звернення до ЄСПЛ. Наша держава приєдналася до однієї з найбільш ефективних у світі системи міжнародних норм для захисту прав людини. Саме

ЄСПЛ вважається на сьогодні чи не найпрогресивнішою у світі інстанцією захисту прав і свобод особи.

З моменту ратифікації Україною Європейської конвенції про захист прав людини до Європейського суду звернулося більше 20 тис. українських громадян і юридичних осіб. За цей час було ухвалено понад 400 рішень щодо України. У 2008 р. Європейський суд виніс 110 ухвал, згідно з якими з України на користь позивачів стягнуто 20,5 млн грн: 5 млн грн витрачено на відшкодування морального збитку і 15 млн грн – на виконання рішень національних судів. За перше півріччя 2009 р. Європейський суд виніс 58 ухвал щодо України. Станом на початок 2010 р. у провадженні Європейського суду перебувало близько 10000 справ проти України, внаслідок чого вона піднялася з п'ятого на третє місце в загальному рейтингу кількості справ цього Суду.

З соціально-правової точки зору, звернення громадян України до ЄСПЛ є результатом неможливості захисту ними своїх прав всіма доступними національними засобами (аж до рішення Верховного Суду України). Вичерпання національних засобів захисту прав особи призводить до виникнення зовнішнього правового конфлікту (на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів) між нею і державою в особі судових органів. Винесення ЄСПЛ рішення на користь особи є офіційним тому підтвердженням. У свою чергу, воно також є елементом правокомпромісного упорядкування конфліктів між громадянином і державою.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Півень проти України» від 29 червня 2004 р. суд встановив, що держава Україна зобов'язана сплатити заявнику грошову заборгованість за несвоєчасну виплату надбавки за вислугу років і грошової допомоги на оздоровлення громадянки Півень Ірині Валеріївни, а також грошову суму як компенсацію за моральну шкоду, заподіяну під час використання національних судових інституцій [469]. Яскраво конфліктний характер взаємовідносин держави і громадянина у зазначеній ситуації виявлявся в тому, що рішення національних судових інстанцій просто не виконувалися, і громадянка І. В. Півень за період з лютого 1999 р. по квітень 2001 р. через це була змушена необґрунтовано значну кількість разів звертатися до суду з цього приводу. Рішення

ЄСПЛ як найвищої інстанції має пряму дію, а відповідно – усуває конфліктогенний потенціал взаємовідносин громадянина з власною державою.

Проте практика розгляду звернень громадян України до ЄСПЛ реально довела, що виконання рішення вказаного суду на території України потребує спеціального правового механізму. У противному разі ратифікація Конвенції 1950 р. є лише юридичною фікцією, що не відповідає правовому характеру державного устрою України. У такій ситуації Конвенція 1950 р. як юридичний засіб захисту прав і свобод громадян України не буде реалізовувати свою сутність і, як зазначає Т. І. Пашук, сфера правового регулювання захисту прав і свобод громадян буде втрачати соціальну ефективність правового регулювання [465, с. 194].

Тривалий час в Україні не існувало спеціального законодавчого акта, який регулював би виконання рішень ЄСПЛ, однак 23 лютого 2006 р. було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV [466] (далі – Закон про рішення ЄСПЛ). Так, статті 2 і 3 Закону про рішення ЄСПЛ встановили, що виконання рішення ЄСПЛ є обов'язковим на території України і здійснюється Державною виконавчою службою за рахунок державного бюджету. Остаточне рішення ЄСПЛ на користь стягувача приводить до задоволення індивідуального інтересу заявника. Окрім виплати справедливої сатисфакції (грошового відшкодування на користь заявника) та вжиття додаткових заходів індивідуального і загального характеру, рішення ЄСПЛ зобов'язує державу вжити так званих заходів загального характеру (ст. 13 Закону про рішення ЄСПЛ), які спрямовані на уникнення аналогічних порушень прав і свобод людини в майбутньому.

Отже, виконання рішень ЄСПЛ передбачає: виплату заявнику відшкодування, передбаченого в рішенні ЄСПЛ, вжиття додаткових заходів індивідуального характеру і вжиття заходів загального характеру.

Прийняття Закону про рішення ЄСПЛ в цілому мало позитивні наслідки. Наприклад, це офіційно засвідчило прагнення України до міжнародного співробітництва, забезпечення практичної дії Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини на території України. Як зазначає Н. Коломієць,

виконання рішень Європейського суду з прав людини має суттєве значення не лише щодо захисту прав людини в конкретному випадку, але й запроваджує механізми для покращання наявних засобів захисту прав людини в цілому [467, с. 1].

Водночас очевидно, що Україна є країною молодої демократії, а тому ЄСПЛ дуже часто об'єктивно не в змозі вирішити всі проблеми з порушенням прав людини у пострадянських країнах. При цьому офіційне визнання цього означало б, що порушення прав людини в цих країнах є системними і принцип верховенства права в них не діє. З огляду на це Європейський суд уникає ухвалення радикальних рішень, оскільки це може призвести до їх невиконання, як наслідок – його діяльність втратить сенс. Суд змушений балансувати між додержанням прав людини і можливістю виконання його рішень державами-порушницями. Подібний баланс інтересів, інкорпорований у практику Суду, на наш погляд, надає консерватизму його діяльності. Ця обставина зумовлює ситуацію, коли виконання рішення ЄСПЛ в Україні створює фактичні та юридичні передумови для внутрішніх конфліктів у правотворчості.

Отже, виконання рішень ЄСПЛ на території України має власну специфіку: вона виявляється у формуванні внутрішнього конфлікту між приписами актів, що містять норми національного права, які регламентують порядок виконання рішення ЄСПЛ на користь громадянина України. Особливо це простежується при науковому аналізі деяких аспектів виконання рішення ЄСПЛ на території України. У цьому аспекті доцільно вести мову про особливості здійснення заходів загального та індивідуального характеру, що сприяють відновленню прав особи, на користь якої винесено рішення ЄСПЛ, а також організаційно-правові основи виконання рішень ЄСПЛ в Україні.

Розгляд особливостей здійснення заходів загального та індивідуального характеру, що сприяють відновленню прав особи, на користь якої було прийнято рішення ЄСПЛ, почнемо з аналізу ст. 13 Закону про рішення ЄСПЛ [466]. Положення вказаної статті свідчать про зобов'язання України вжити заходів загального характеру з метою забезпечення додержання Україною положень Конвенції 1950 р., зокрема усунути порушення та недоліки системного характеру,

які виявлені у рішенні ЄСПЛ, а також підстави для повторного надходження до суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в ЄСПЛ.

З огляду на це можна стверджувати, що винесене ЄСПЛ рішення у конкретній справі є прецедентним за своїм характером і суд з метою економії часових і організаційно-технічних ресурсів намагається уникнути розгляду аналогічних справ у майбутньому. Наявність прецедентної складової у законодавстві України також відображає міжнародний характер правового компромісу і правового конфлікту у вітчизняній правотворчості.

При цьому одним з найважливіших правокомпромісних засобів при застосуванні прецедентів ЄСПЛ в Україні є внесення змін до чинного законодавства України, положення якого сприяли порушенню державою конкретного права особи.

Кожне судове рішення національного суду будь-якої інстанції має суб'єктивний елемент у своєму змісті. Отже, рішення судді українського суду, як індивідуальний правозастосовний акт, який визнається рішенням ЄСПЛ таким, що порушує права особи, не є індикатором недосконалості українського законодавства. Водночас формально ст. 14 Закону про рішення ЄСПЛ [466] зобов'язує Орган представництва ЄСПЛ в Україні упродовж одного місяця з дня одержання повідомлення про набуття рішенням ЄСПЛ статусу остаточного, надіслати до Кабінету Міністрів України подання з пропозиціями щодо внесення змін до чинного законодавства, положення якого сприяють порушенню прав і свобод людини. Одержавши подання, Прем'єр-міністр України відповідно до ст. 15 Закону про рішення ЄСПЛ [466] визначає центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за усунення таких правових прогалин і колізій, та невідкладно дає їм відповідні доручення. Після того центральний орган виконавчої влади, визначений у дорученні Прем'єр-міністра України, вносить до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо прийняття нових, скасування чинних нормативно-правових актів або внесення до них змін. У результаті Уряд повинен у порядку законодавчої ініціативи внести до Верховної Ради України законопроект щодо

прийняття нових, скасування чинних законів або внесення до них змін з метою узгодження чинного законодавства із рішеннями ЄСПЛ.

Виконання вищезазначеної процедури, з одного боку, прямо зобов'язує Верховну Раду України і Кабінет Міністрів України активізувати здійснення правотворчих повноважень, оскільки дія принципу верховенства права в Україні вимагає від державних органів чіткого і неухильного дотримання закону у своїй діяльності. З іншого боку, зміна законодавства у зв'язку з чинністю рішення ЄСПЛ та відповідні дії суб'єктів правотворчості є не завжди обґрунтованими і виправданими.

Така ситуація ще раз вказує на породження внутрішнього і зовнішнього конфлікту за рахунок міжнародної складової у сфері правотворчості. Проте, дійсно, у деяких випадках причина порушення права конкретного громадянина є більш-менш очевидною та коріниться у недосконалих положеннях певного нормативно-правового акта системи національного законодавства України або взагалі у відсутності такого акта. Водночас згадане законодавче формулювання є досить загальним і абстрактним. Практично визначити акт національної системи законодавства, положення якого сприяли вчиненню порушення державою конкретного права особи у більшості випадків неможливо. Як наголошує з цього приводу Д. Супрун, у багатьох випадках причини порушення прав заявника не є однозначно очевидними і пов'язані з проблемою різного тлумачення чи застосування національними інстанціями внутрішньодержавного права [468, с. 851]. Порушення права громадянина відбувається в процесі його взаємостосунків з державними органами. Нездатність національних державних органів ефективно захистити право (інтерес) громадянина змушує його звертатися до міжнародної інстанції – ЄСПЛ.

Звідси перед законодавцем України постає проблема, яку, фактично, справедливо вирішити не можна: з огляду на виконання міжнародних зобов'язань України відповідно до Закону про рішення ЄСПЛ [466] суб'єкти правотворчості формально зобов'язані змінити зміст певного нормативно-правового акта. Консерватизм і регуляторна недосконалість цього акта є наслідком колізійності

його положень, що вказує на наявність внутрішнього конфлікту в правотворчості України.

А зміст ст. 17 Закону про рішення ЄСПЛ [466], в якій зазначається, що національні суди застосовують судову практику ЄСПЛ як джерело права, вказує на те, що національна правова система визнала судовий прецедент як нормативний регулятор суспільних відносин.

У свою чергу специфіка рішень ЄСПЛ полягає у тому, що вони водночас є причиною внутрішнього правового конфлікту в правотворчості та підґрунтям для правокомпромісного урегулювання суперечностей між положеннями актів національного права. Конституційний Суд України у разі тлумачення положень законодавства, які за рішенням ЄСПЛ сприяли порушенню права громадянина, обов'язково прийме сторону ЄСПЛ у зв'язку з тим, що Україна ратифікувала міжнародну Конвенцію 1950 р., яка є частиною чинного законодавства України.

Отже, створюється подвійна ситуація.

По-перше, впровадження прецедентів ЄСПЛ в систему права України породжує внутрішній конфлікт у сфері правотворчості, який виявляється у вигляді колізій норм і приписів різних законодавчих актів матеріального і процесуального права.

По-друге, найбільш практичними правокомпромісними засобами упорядкування конфліктів у правотворчості, що виникають у зв'язку з виконанням на території України рішень ЄСПЛ, є:

– внесення змін до чинного законодавства в частині вдосконалення правового регулювання, визначення підстав внесення змін до чинних законодавчих актів України, положення яких сприяли порушенню права особи, на користь якої ЄСПЛ винесено рішення;

– ліквідація бінарного характеру змісту норм законодавчих актів, що не дозволяє повною мірою відновити попередній стан позивача через колізійний характер норм цивільно-процесуального законодавства України (ст. 354 ЦПК), яке регламентує порядок порушення провадження про перегляд справи або про його право на відновлення провадження відповідно;

– вдосконалення законодавчого порядку виконання рішень ЄСПЛ Державною виконавчою службою України в частині корекції повноважень органів державної виконавчої служби виконувати рішення ЄСПЛ.

Поряд з ЄСПЛ конфлікти у міжнародній складовій правотворчості України виникають також у зв'язку з функціонуванням у державі Міжнародного комерційного арбітражу (далі – МКАС).

МКАС – це реалія правового і економічного життя в країні. Успішний розвиток цього міжнародного інституту в будь-якій країні є показником рівня загальної правової культури держави, що надає суб'єктам світової економічної діяльності можливість прийняттого для них вирішення суперечок, які виникають у зв'язку з їхньою діяльністю [469, с. 122]. З кожним роком таких суперечок стає все більше, що є індикатором розвитку економіки України.

24 лютого 1994 р. було прийнято Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» № 4002-ХІІ [470], в основу якого покладено модельний Закон Комісії ООН з прав міжнародної торгівлі (ЮНІСІТРАЛ) [471], з двома додатками: Положенням про Міжнародний комерційний арбітражний суд та Положенням про Морську арбітражну комісію при Торговельно-промисловій палаті України.

МКАС при ТПП України визнаний як міжнародний арбітражний суд серед суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності й в Україні, і за кордоном. Нині сторонами в спорах, що їх розглядає МКАС при ТПП України, є юридичні особи з десятків країн. Проте діяльність МКАС при ТПП України щодо вирішення спору, так само як діяльність будь-якого іншого третейського суду, ускладнюється через існування певних конфліктних положень в міжнародному елементі національного законодавства України. Серед них виокремимо такі:

– МКАС буде правомочний виконувати свої повноваження лише за наявності відповідних арбітражних угод сторін, які регламентують порядок вирішення зовнішньоекономічних суперечок сторін юрисдикції певного арбітражного суду. Українські позивачі чи відповідачі часто помилково покладаються на своє знання Господарсько-процесуального кодексу України № 1798-ХІІ [472]. Проте він не

застосовується в міжнародному арбітражі, регулюючи діяльність лише державних господарських судів. Наслідком цього є іноді й нерозуміння того, що в міжнародному арбітражі превалюючу роль віддано принципу змагальності, та що арбітр не буде за позивача чи відповідача шукати доказів їхньої позиції (принцип винності сторін). Поряд з цим національне законодавство України не передбачає для приватних суб'єктів зовнішньоекономічних відносин обов'язку щодо необхідності укладення подібних арбітражних угод¹⁹ – це вказує на наявність прогалини у праві (внутрішнього правового конфлікту);

– багато проблем у МКАС України виникає й у зв'язку з недосконалістю правового порядку вручення сторонам кореспонденції. Сьогодні стає актуальним дедалі ширше використання електронних засобів зв'язку. Однак це вимагає, по-перше, забезпечення механізму засвідчення документів про те, що саме потрібний адресат отримав відповідне повідомлення, а по-друге – забезпечення конфіденційного розгляду суперечки, тобто максимального унеможливлення доступу до інформації третіх осіб. Дані питання наразі неурегульовані й потребують унормування в порядку правотворчості. В протилежному разі формується прогалина в праві, що є внутрішнім конфліктом правотворчості.

З огляду на сказане правокомпромісними засобами урегулювання зазначених внутрішніх правових конфліктів у даному секторі міжнародної складової правотворчості України є такі:

– з метою захисту інтересів українських суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності доцільно врегулювати на законодавчому рівні обов'язковість укладання ними арбітражних угод сторін. Це стане важливою правовою гарантією законного захисту їх прав та інтересів на випадок виникнення суперечок;

– вдосконалити порядок обміну кореспонденцією між суб'єктами, які звертаються до МКАС України шляхом нормативного врегулювання цього питання (враховуючи організаційно-технічний характер цього питання, таке регулювання доцільно здійснити шляхом розробки підзаконних нормативно-правових актів).

¹⁹ Арбітражна угода – це угода сторін про передачу до арбітражу всіх або певних спорів, які виникли або можуть виникнути між ними у зв'язку з будь-якими конкретними правовідносинами, незалежно від того, чи мають вони договірний характер, чи ні.

У згаданому контексті слід окреслити ситуацію, яка сформувалася на міжнародному рівні у зв'язку з рішенням Міжнародного Суду ООН (Гаазького суду) щодо делімітації чорноморського шельфу. Суд підтвердив українську належність самого острова Зміїного та наявність українських територіальних вод навколо острова, однак водночас вирішив, що цей острів не є складовою частиною берегової лінії України внаслідок малих розмірів. Резолютивним висновком суду було корегування ліній морських кордонів між Україною і Румунією, які першопочатково були встановлені Договором про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією від 2 червня 1997 р. [473].

Це Рішення Гаазького Суду є обов'язковим для України, що зобов'язує державу привести у відповідність до нього нормативні акти, які регулюють правовий режим ліній морських кордонів і території України згідно з новими географічними координатами. В противному разі є підстави говорити про невідповідність актів національного законодавства рішенням міжнародної судової інституції, що вказує на ознаки правового конфлікту в міжнародній складовій правотворчості України.

3. Міжнародні звичаї, які Україна визнає як загальнообов'язкові регулятори суспільних відносин.

Міжнародний звичай і традиція²⁰ є одними з найпоширеніших джерел міжнародного права, яке застосовується як регулятор суспільних відносин у випадках, коли певні правові приписи або взагалі не існують, або вони відсутні в нормативних актах. У статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН зазначено, що «міжнародний звичай є доказом загальної практики, що визнана правовою нормою» [474]. Звичай виконує функції права, що вступає в дію у тих випадках, коли певні приписи законодавчих актів або взагалі не існують, або вони взагалі відсутні.

Міжнародні звичаї і традиції завжди спричиняли значний вплив на процес правотворчості у більшості державах світу. Звичаєвий процес творення міжнародного права є результатом не одного юридичного акта, а цілої сукупності

²⁰ Слід зазначити, що поняття «звичай» є досить наближеним до поняття «традиція», оскільки обидва розцінюються як правила поведінки, що не є нормою права. Визнаючи певну відмінність цих понять, ми свідомо не будемо проводити розділення цих понять, а для їх позначення будемо вживати категорію «звичай».

правової поведінки суб'єктів права. В. І. Євінтов зазначає, що це був децентралізований процес, що не має чіткого обмеження в часі [475]. Формування звичаю у часі відбувалося по-різному. Так, звичаєве міжнародне морське і торгове право формувалося століттями, а міжнародне космічне звичаєве право – упродовж небагатьох років. Так чи інакше, але міжнародне звичаєве право протягом всієї історії людства справляло істотний вплив на функціонування різноманітних елементів правової системи кожної держави світу. Україна теж не є винятком.

Історичний досвід свідчить, що в історії українського народу визнання звичаїв державою здійснювалося різними способами і найпростіший полягав у тому, що держава просто не забороняла їх застосування, визнаючи безпечним для себе їх зміст і характер [476, с. 142]. Підтвердженням цього може бути функціонування на теренах нашої держави за часів Гетьманщини копних (громадських) судів. Виникли вони на основі місцевих звичаїв і розглядали справи на підставі звичаєвого права, яке мало загальноєвропейські міжнародні корені. Тривалий час копні суди діяли з мовчазної згоди польсько-литовської влади і лише в XVI ст. були санкціоновані державою в законодавчому порядку. Діяльність копних судів була одним із прикладів перетворення торговельного звичаю у правову норму [477, с. 227]. Ще на той час даний процес мав кілька форм вираження (правового існування). Серед них А. П. Ткач виокремлює такі: а) незаперечення звичаю з боку держави; б) розгляд справ у суді на підставі норм звичаєвого права; в) фіксування існуючого звичаю в законі [484, с. 26]. Актуальність вказаного і сьогодні не викликає сумнівів, що підтверджується відображенням міжнародних звичаїв у багатьох чинних нині нормативно-правових актах.

Застосування міжнародних звичаїв набуло особливого поширення в Україні після проголошення державної незалежності в 1991 р. Це було пов'язане з лібералізацією внутрішньо- і зовнішньоекономічної діяльності країни. Саме того часу, як зазначає Л. О. Корчевна, правова система України трансформувалася із «моноджерельної» у «різноджерельну» [478, с. 360]. Це відображалось у тому, що режим правового регулювання суспільних відносин різного гатунку позначився посиленням ролі засобів недержавного децентралізованого регулювання. Найбільш

яскраво це виявилось у застосуванні міжнародних торговельних звичаїв українськими суб'єктами господарювання.

Уперше можливість застосування міжнародних торговельних звичаїв була законодавчо закріплена законодавцем у Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ [479]. У нормі, що міститься у приписах закону, який стосується договорів (контрактів) суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та права, зазначено, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності при складанні тексту зовнішньоекономічного договору (контракту) мають право використовувати «відомі міжнародні звичаї, рекомендації міжнародних органів та організацій», якщо це не заборонено прямо та у виключній формі цим та іншими законами України (ч. 1 ст. 6).

У Господарсько-процесуальному кодексі України (до 1997 р. – «арбітражному») зазначається, що «у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї» (ч. 5 ст. 4).

Можливість застосування звичаїв також закріплюється у ст. 28 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. № 4002-ХІІ [469], де вказано, що «...третейський суд приймає рішення згідно з умовами угоди і з урахуванням торгових звичаїв, що стосуються даної угоди».

Очевидно, що в умовах формування основ ринкової економіки України на початку 90-х років ХХ століття активне долучення до національної правової системи міжнародного елементу у вигляді розширення законодавчого поля для застосування звичаїв і традицій, мало не лише позитивні, а й негативні наслідки. Так, відповідно до ст. 1 Указу Президента України «Про заходи щодо впорядкування розрахунків за договорами, що укладають суб'єкти підприємницької діяльності України» від 4 жовтня 1994 р. № 566/94 [480] розрахунки за зовнішньоекономічними договорами, укладеними суб'єктами підприємницької діяльності України, предметом яких є товари (роботи, послуги), здійснюються відповідно до Уніфікованих правил та звичаїв для документарних акредитивів та

Уніфікованих правил з інкасо²¹ Міжнародної торгової палати. Частиною 1 ст. 1 Указу Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів»²² від 4 жовтня 1994 р. № 567/94 [481] встановлено, що «при укладанні суб'єктами підприємницької діяльності України всіх форм власності договорів, у тому числі зовнішньоекономічних договорів, предметом яких є товари, застосовуються Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів (далі – ІНКОТЕРМС) [482], підготовлені Міжнародною торговою палатою у 1953 році». На момент видання зазначеного Указу Президента вже вийшла нова редакція Правил ІНКОТЕРМС 1990 р., а відповідно посилання на Указ Президента України старої редакції видається недоцільним. Незважаючи на очевидність такого неоднозначного становища, глава держави, як один з головних суб'єктів правотворчості в країні, не видав нового акта з цього питання. У 2000 р. Міжнародна торгова палата знову перевидала Правила ІНКОТЕРМС, але відповідний указ Президента про застосування положень нових Правил знову не було видано, що призвело до виникнення правової колізії: формально діє акт, який регламентує застосування міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів у редакції, яку міжнародна спільнота не визнає за обов'язкову.

Отже, зобов'язавшись дотримуватись міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів, Україна не створила в порядку правотворчості нового акта, який визначав би правовий режим реалізації цього зобов'язання.

На такому ґрунті формується юридичний конфлікт, який можна вирішити лише шляхом правотворчості та, як наслідок, прийняття подібного акта з оновленим змістом. У даному разі ми маємо підстави констатувати негативний вплив правового конфлікту на функціонування правової системи України, оскільки у договірних відносинах між суб'єктами господарювання – резидентами України²³ застосування старої редакції Правил ІНКОТЕРМС є недоцільним, що недопустимо для правової держави.

²¹ Інкасо – банківська операція, при якій банк за дорученням клієнта отримує його грошові суми на підставі фінансово-розрахункових документів ([// http://ru.wikipedia.org/wiki/](http://ru.wikipedia.org/wiki/)).

²² Міжнародні правила інтерпретації комерційних термінів за міжнародною аббревіатурою позначаються як «ІНКОТЕРМС» ([// http://ru.wikipedia.org/wiki/](http://ru.wikipedia.org/wiki/)).

²³ Резиденти України – іноземні юридичні особи, які на законних підставах займаються комерційною діяльністю на території України.

Окрім зазначеного, конфліктність у сфері правотворчості виникає й у зв'язку із застосуванням в Україні міжнародних звичаїв торговельного мореплавства, можливість використання яких встановлена в Кодексі торговельного мореплавства України (далі – КТМ) від 23 травня 1995 р. № 176/95 [483]. Низка статей Кодексу містить посилання на міжнародні звичаї. Приміром, ст. 71 КТМ передбачає, що у разі смерті людини на судні і за умови, що судно «...має тривалий час перебувати у відкритому морі, і тіло померлого не може бути збережено, капітан судна має право віддати тіло морю згідно з морськими звичаями...»; ст. 293 КТМ закріплює, що «...у процесі визначення виду аварії, обчислення розмірів загальної аварії та складання диспаші диспашер²⁴ у разі неповноти закону слід керуватися міжнародними звичаями торговельного мореплавства». До того ж багато положень КТМ містять таку категорію, як «звичаї порту» та ін.

Як випливає з наведеного, законодавство вводить до офіційного юридичного обігу категорії «морські звичаї», «звичаї торговельного мореплавства», «звичаї порту». Водночас, закріплюючи таку специфічну термінологію, законодавство не містить визначення цих понять, а відповідно – формується плутанина щодо того, що розуміє законодавець під певним видом звичаю. В національній системі законодавства лише у ст. 7 ЦК України наводиться визначення загального поняття «звичай», але не розшифровується зміст категорії «звичай ділового обороту». Подібна термінологічна невизначеність має наслідком гіперрозширену інтерпретацію цих категорій і труднощі у визначенні видів правовідносин, що ними регулюється. У свою чергу це може негативно позначитися при вирішенні того чи іншого спору в суді.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що міжнародна складова правотворчості України, яка формується у зв'язку зі створенням правового поля для запровадження регуляторного впливу міжнародних традицій і звичаїв у правову систему України, потенційно створює передумови для виникнення конфлікту в правотворчості на національному рівні.

²⁴ «Диспаші диспашер» - письмовий акт, що складається особливою посадовою особою – «диспашером» (спеціалістом з морського права), що визначає розмір морських збитків від аварії, підрахунок шкоди кожної особи, яка від аварії зазнала збитків.

З огляду на специфіку подібного конфлікту найбільш практичним правокомпромісним засобом його упорядкування є активізація правотворчої діяльності. В результаті цього передбачається введення в національну систему права нових норм з метою:

- максимально наблизити зміст положень чинних законодавчих актів до змісту найбільш розповсюджених у світі міжнародних звичаїв;

- виробити механізм застосування міжнародних звичаїв шляхом нормативної деталізації підстав і процедури їх використання (застосування) суб'єктами українського права;

- закріпити на законодавчому рівні категорії «міжнародний звичай», «міжнародний торговий звичай», «морський звичай». На наш погляд, це буде сприяти підвищенню рівня обізнаності з ним сторін, що укладають угоду.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Правовий компроміс у правотворчості є однією з форм домовленості політичних еліт, які представлені у нормотворчих органах і безпосередньо беруть участь у процесі правотворчості. У більшості випадків така домовленість має форму нормативного договору, меморандуму та ін., виконання якого задовольняє інтереси обох конфліктуючих сторін.

2. Правовий компроміс може нести в собі як імперативний, так і диспозитивний аспект. При цьому не слід плутати правовий компроміс, який завжди має позитивний аспект, з насильницьким консенсусом, у якому обов'язково присутній негатив.

3. Ефективне застосування правового компромісу в правотворчій практиці України є, на наш погляд, передумовою єдності системи національного права і динаміки розвитку суспільних відносин, а також зумовлює досягнення позитивного результату в межах дії механізму правового регулювання.

4. За допомогою антрополого-комунікативного підходу встановлено, що конфлікти і компроміси у сфері правотворчості мають правовий характер, тобто є правовими за своєю сутністю, і виступають одними із основних стимулюючих чинників цього процесу.

5. Правові конфлікти у правотворчості поділяються на внутрішні та зовнішні. Зазначені конфлікти пов'язані між собою як зміст (внутрішній правовий конфлікт: прогалина, правова помилка, колізія) та форма (зовнішній правовий конфлікт: поведінка суб'єктів правотворчого процесу). Взаємозв'язок внутрішнього правового конфлікту із зовнішнім правовим конфліктом (на внутрішньому та зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів правотворчості) досліджено шляхом аналізу та упорядкування правотворчої практики Верховної Ради України (народних депутатів України, депутатських фракцій, комітетів Верховної Ради України, керівництва Верховної Ради України), Президента України, Кабінету Міністрів України (міністерств та інших вищих органів центральної виконавчої влади).

6. Зовнішні правові конфлікти мають два рівні взаємодії суб'єктів правотворчого процесу: внутрішній рівень (наприклад в межах діяльності Верховної Ради України) і зовнішній рівень (наприклад в межах правовідносин Верховної Ради України, Президента України і Кабінету Міністрів України).

7. У процесі аналізу зовнішнього правового конфлікту у межах стадій законотворчого процесу досліджено інститут лобізму в Україні. Виявлено, що лобізм є фактором, який або поширює правовий конфлікт у правотворчості, або забезпечує правовий компроміс у цій сфері. На жаль, в Україні інститут лобізму не врегульовано на законодавчому рівні, що значно посилює конфліктність (внутрішню і зовнішню) у правотворчості.

8. Внутрішні правові конфлікти у правотворчості формуються внаслідок існування правових колізій, правових прогалин у чинних актах правотворчості, а також відповідних правових помилок у правозастосуванні, які є наслідком таких само прогалин і колізій у правотворчості. Шляхами вирішення таких конфліктів, зокрема, є встановлення правокомпромісних засобів. Найбільш дієвими і практичними з цих засобів є рішення Конституційного Суду України, законодавча ініціатива, відзив проекту нормативно-правового акта або його скасування, внесення в нього змін або припинення чинного нормативно-правового акта чи окремих його положень тощо.

9. Виокремлено та проаналізовано деструктивний та конструктивний аспекти правового конфлікту. Деструктивний аспект правового конфлікту в правотворчості має організаційно-функціональне вираження, яке виявляється, як правило, у політичній діяльності вищих суб'єктів державної влади, що має неправовий характер. У свою чергу конструктивний аспект правового конфлікту в правотворчості у правовій державі, обов'язково пов'язаний із застосуванням правокомпромісних засобів його упорядкування. Використовування таких засобів не тільки надає можливість впливати на динаміку правового конфлікту (як при упорядкуванні правових конфліктів у межах деструктивного аспекту), а й сприяє розвитку правотворчої діяльності та динаміці відповідних правовідносин.

10. У сфері дії імперативного аспекту правового компромісу має обов'язково враховуватися та обставина, що для упорядкування правового конфлікту його учасники повинні відкинути непридушені емоційні амбіції, і при ініціюванні однією із сторін конфлікту або третьою стороною компромісу вони зобов'язані виявити готовність до співпраці.

11. У межах антрополого-комунікативного пізнання аспектами стимулюючого впливу правового компромісу на правотворчість є зміст правового компромісу; часовий інтервал бажаного застосування правового компромісу у взаємозв'язку із сферою суспільних відносин, що потребують упорядкування; процес та результат застосування правокомпромісних засобів та ін.

12. Правовий компроміс і правовий конфлікт є відокремленими, але взаємопов'язаними явищами юридичної дійсності. Відокремлює ці явища те, що сутність і форма правового конфлікту і правового компромісу в правотворчості мають різні підстави їх формування, передбачають різних учасників правового конфлікту і правового компромісу. Наприклад, для застосування правового компромісу іноді необхідна наявність третьої сторони (Конституційний Суд України у правових конфліктах між Президентом України та Парламентом у сфері законотворчості), а також різні цілі правового конфлікту і правового компромісу.

13. У свою чергу взаємозв'язок цих явищ виявляється у тому, що правовий конфлікт і правовий компроміс є соціально значимою та правовою поведінкою (антрополого-комунікативний аспект), яка зумовлює поживлення відносин у сфері правотворчості та стимулює процес розробки і прийняття нових норм права.

14. Існує необхідність застосування компромісу в демократичній державі, а не насильницького консенсусу, як це має місце у державах з недемократичним політичним режимом. Використання та примусове застосування такого уявного консенсусу є свідченням також того, що в країні відсутні або дуже слабо розвинені інститути громадянського суспільства. Така держава, незважаючи на позицію суспільства дозує інформацію таким чином, щоб між переважною більшістю суб'єктів існував необхідний для неї консенсус. Проте така ситуація є небезпечною. Саме тому в цьому аспекті великого значення набуває розумна відкритість

суспільства, здатність відповідних суб'єктів самотійно, без примусу та нав'язування іззовні йти саме на компроміс. Отже, коли у суспільстві має місце перманентний консенсус, це не завжди можна визнати позитивним явищем, оскільки жодне суспільство не може існувати без конфліктів. Водночас розумне та урівноважене застосування компромісу свідчить про цивілізованість суспільства, його розвиток.

15. Зіткнення протилежних інтересів (конфлікт) яскраво виявляється при формуванні галузей законодавства, узгодження яких повинно відбуватися завдяки досягненню компромісу. Тому кожна галузь законодавства повинна мати відповідні механізми розв'язання конфліктів.

16. Запровадження в правову систему України положень міжнародних договорів та угод, міжнародних конвенцій, міжнародних звичаїв і судових прецедентів ЄСПЛ, МКАС та Гаазького суду (міжнародного елемента) породжує низку внутрішніх та зовнішніх (на внутрішньому та зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів) правових конфліктів, що зумовлює потребу в застосуванні правокомпромісних засобів.

17. Основними правокомпромісними засобами упорядкування правових конфліктів у міжнародній складовій правової системи України є активізація правотворчості, а саме: вироблення механізму результативної адаптації міжнародного елемента в правову систему України, рішення та висновки Конституційного Суду України.

18. До правокомпромісних засобів частково можна віднести й судові прецеденти ЄСПЛ, МКАС та Гаазького суду, які мають двоїсту природу: з одного боку, вони є остаточними рішеннями у конкретних справах і застосовуються до аналогічних справ (правокомпромісний засіб); з іншого – такі рішення зобов'язують суб'єктів правотворчості України змінювати законодавство держави, але для цього слід мати політичну волю або затратити багато часу. Відсутність відповідних змін породжує ще більші правові протиріччя (внутрішні правові конфлікти) між нормами міжнародної складової законодавства України та нормами, що мають вітчизняне походження, а як наслідок – призводять до зовнішніх правових

конфліктів як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів, наприклад між громадянином та державою.

РОЗДІЛ 5

КОМПРОМІС І КОНФЛІКТ У ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ

5.1. Особливості компромісних та конфліктних правовідносин

Становлення, функціонування і розвиток будь-якого демократичного суспільства нерозривно пов'язані із загостренням, розгортанням і розв'язанням різноманітних протиріч і суперечностей. Це, в свою чергу, породжує різного роду конфліктні ситуації, одним із шляхів вирішення яких є досягнення компромісу в соціальних правовідносинах. Неоднозначність же розуміння правової природи та особливостей компромісних і конфліктних правовідносин й викликає актуальність написання даного дисертаційного підрозділу.

Аналізуючи різні наукові підходи щодо розуміння конфліктних правовідносин, можна зробити висновок, що найбільш поширеними є такі:

– конфліктний підхід, відповідно до якого конфліктні правовідносини розглядаються як конкретно-суб'єктний вираз загострених в правовому відношенні суперечок, що набувають при певному поєднанні юридичних фактів форму правового спору. В межах даного підходу слід, перш за все, виокремити концепцію І. М. Зайцева, на переконання якого конфліктні правовідносини слід розглядати на прикладі організацій, які володіють рівною правосуб'єктністю. Сам же конфлікт може бути врегульований сторонами або вирішений в позовному порядку [484, с. 24]. У цій концепції конфлікт трактується як юридична форма опосередкування, об'єктивізації спірних правовідносин щодо прав і обов'язків його учасників. Також конфлікт визнається субстратом спору про право і в цій якості він повинен мати юридичний зміст, тобто певним чином відбиватися на правах і обов'язках учасників спірних правовідносин [484, с. 31]. При такому підході соціальне призначення конфлікту полягає у швидкому та ефективному усуненні неузгодженостей на основі застосування норм права;

– діяльнісний підхід передбачає відкриту боротьбу сторін (учасників). Прихильники мотиваційного підходу розглядають конфліктні правовідносини як

процес, що включає не лише ситуацію відкритої боротьби, а й те, що передує цій боротьбі, увесь процес взаємодії сторін конфлікту. У вітчизняній літературі перший підхід іноді називають вузьким, а другий – широким трактуванням конфліктних правовідносин [485, с. 22]. На нашу суб'єктивну думку, більш доцільним є застосування другого підходу до сутності конфліктних правовідносин, так як в цьому випадку відбувається врахування взаємодії учасників конфлікту від початку існування протилежностей між ними до післяконфліктних відносин;

– матеріальний підхід, який заснований на позиції, що конфліктні правовідносини являють собою особливий вид матеріальних охоронних правовідносин між його суб'єктами, які виникають у зв'язку з відкритою протидією суб'єктів права на шляху реалізації своїх прав, свобод, інтересів, що створюється поза юрисдикційним процесом. Вказаний спір може бути врегульованим у судовому або позасудовому порядку;

– формальний (процесуальний) підхід обґрунтовує позицію, згідно з якою конфліктні правовідносини є виключно процесуальним явищем і виникають лише після звернення одного із суб'єктів спору до суду із позовною заявою [486, с. 215]. Проте, на нашу думку, в даному випадку слід вести мову не про конфліктні правовідносини, а про правові спори, оскільки відбувається трансформація юридично значущих дій в юридичні факти.

В контексті нашого дослідження необхідно зупинитися й на характерних ознаках, які притаманні конфліктним правовідносинам. Так, здійснюючи дослідження конфліктних ситуацій, Є.Л. Ємельяненко вказує на такі дві основні ознаки: 1) завжди виникають на основі протилежно спрямованих мотивів і суджень, які можна вважати необхідною умовою виникнення конфлікту; 2) характерним є протиборство суб'єктів соціальної взаємодії, що виявляється через нанесення взаємного збитку (морального, матеріального, фізичного, психологічного і т. п.) [487, с. 7]. Підсумовуючи зазначені судження, С. М. Ємельянов вказує на таку ознаку конфліктних правовідносин як наявність у суб'єктів соціальної взаємодії протилежно спрямованих мотивів і суджень, а також стан протиборства між ними [488, с. 25]. В свою чергу Є. Б. Тихомирова надає більш розширений перелік ознак

конфліктних правовідносин: а) наявність двох сторін, що мають суперечливі інтереси й усвідомлюють цю суперечливість, усвідомлюють себе як учасників конфлікту; б) наявність взаємного відчуження сторін, яке проявляється в протистоянні або поведінці, спрямованій на знищення, руйнування планів та намірів протилежної сторони або її самої; в) спроба зробити свою позицію чи інтерес пануючими, тим самим обмеживши дії опонента і підпорядкувавши його поведінку власному контролю; г) порушення комунікації між сторонами, що мають суперечливі інтереси; д) рушійною силою конфлікту є люди, що мають свої специфічні власні інтереси, а також певні спільні з тими чи іншими групами людей інтереси і потреби; е) точкою відліку є проблема норми (норма – проблема – конфлікт – криза – катастрофа) [485, с. 25–26].

Не менш ґрунтовний перелік ознак конфліктних правовідносин поданий Л. І. Скібіцькою, яка до них відносить:

- зіткнення протилежних інтересів, сил, поглядів;
- зв'язок з гострим емоційним переживанням;
- наявність інциденту;
- виникає з питань соціального чи особистого життя;
- психологічне протиріччя сторін;
- прагнення однієї сторони ствердити свою позицію, а друга сторона протестує проти неправильної оцінки її діяльності [489, с. 12].

Виходячи із зазначених підходів щодо розуміння конфліктних правовідносин та їх ознак, спробуємо виокремити найбільш притаманні їм риси: по-перше, предметом виступають соціальні або матеріальні цінності, з приводу яких виникають конфліктні ситуації; по-друге, спонукають мобілізацію правовідносин; по-третє, супроводжуються підвищеною емоційністю учасників; по-четверте, детерміновані об'єктивними й суб'єктивними передумовами; по-п'яте, мають як двосторонній, так і багатосторонній характер; по-шосте, конфронтація цінностей і намірів учасників; по-сьоме, можуть носити прихований чи явний характер. Перелічені особливості прояву конфліктних правовідносин є основою визначення їх правової природи.

Однак, аналізуючи особливості конфліктних правовідносин, необхідно звернути увагу на їх рівні:

I соціально-філософський рівень – передбачає вивчення соціального конфлікту як певного етапу розвитку соціальної суперечності. В даному випадку поняття «соціальний конфлікт» охоплює широкий спектр різних проявів суперечностей соціальної дійсності, колізій, зіткнень у суспільному житті. Окреслений рівень є загальною методологічною основою, що визначає спрямованість досліджень соціального конфлікту на всіх інших рівнях;

II соціологічний рівень – вивчаються причини і динаміка конфліктів великих спільнот – верств, груп та інших соціальних прошарків. Якщо на першому рівні мова йде про питання фундаментальної теорії, то цей рівень пов'язаний з так званими теоріями середнього рівня [490, с. 345];

III індивідуально-психологічний (особистий) рівень забезпечує вивчення психофізичних особливостей та характеристик окремої особи і їх впливу на виникнення конфлікту, динаміку поведінки особи в конфліктній ситуації [491, с. 37]. Останні два рівні конфліктних правовідносин в своїй більшості притаманні саме теорії управління;

IV психологічний рівень, який К. Левін поділяє на три фундаментальні типи конфліктних ситуацій [492, с. 141]:

– людина знаходиться між двома позитивними валентностями (під валентністю розуміється властивість об'єкта залучати або відштовхувати людину, вона може відповідно мати позитивний або негативний характер);

– людина знаходиться між двома негативними валентностями – цей випадок, так само як і перший, у силу наявності двох взаємовиключних можливостей фактично означає ситуацію вибору;

– людина зіштовхується з об'єктом, що має одночасно як позитивну, так і негативну валентність.

За допомогою цих основних типів, на думку К. Левіна, може бути визначений весь діапазон психологічних конфліктних правовідносин;

V психолого-педагогічний рівень, за допомогою якого простежуються особливості педагогічного впливу на учасників конфліктних правовідносин, на їх виникнення, динаміку поведінки особи в конфлікті та зворотний вплив досвіду конфліктних відносин на формування особистісних особливостей під педагогічним контролем [493, с. 18].

Окрім зазначених рівнів конфліктологія оперує й іншими. В даному випадку нас насамперед цікавить юридичний рівень конфліктних правовідносин, зміст якого Ю. А. Тихомиров визначає як законну (легальну) процедуру розв'язання колізій і визнання обов'язкової сили рішення з даної суперечки як через досягнуту згоду, домовленість, примирення сторін, так і шляхом імперативних приписів відповідного органу [494, с. 14]. Перетворення звичайного соціального конфлікту в юридичний відбувається в тому випадку, коли по ходу конфліктних дій сторонами так чи інакше порушуються існуючі правові норми. Таким чином, юридичний конфлікт являє собою вторинне за походженням утворення, в основу якого покладаються звичайні соціальні, політичні, національні, економічні, ідейні, сімейні та інші конфлікти. Базового змісту конфлікт набуває в разі його переростання в правову юридичну форму. Вирішення конфліктів на правовому ґрунті шляхом перетворення їх у юридичні конфлікти характерно для правових держав і в цілому для держав з досить розвиненою системою права, де переважна більшість відносин мають правове оформлення [495, с. 178].

Момент початку і закінчення конфліктних правовідносин нерозривно пов'язаний з їх визначенням їх меж, тобто зовнішніх кордонів в просторі та часі. Так, на переконання О. О. Небрат, можна виокремити три аспекти виявлення меж конфліктних правовідносин: по-перше, просторовий; по-друге, часовий; по-третє, внутрішньосистемний. Просторові межі конфліктних правовідносин, на думку дослідниці, визначаються територією, на яку поширюється конфлікт. Чітке визначення просторових меж конфлікту важливе головним чином у міжнародних відносинах, що дуже тісно пов'язані з проблемою учасників конфлікту. Межі в часі – це тривалість конфлікту, його початок і кінець. Від того, вважати конфліктні правовідносини такими, що розпочалися, що продовжуються або такими, що вже

закінчилися, залежить юридична оцінка дій його учасників у той чи інший відрізок часу. Особливо це важливо для того, щоб правильно зрозуміти ролі учасників конфліктних правовідносин. Початок конфліктних правовідносин відзначається об'єктивними (зовнішніми) аспектами поведінки, спрямованими проти іншого учасника (конфліктуюча сторона), за умови, що останній визнає ці акти як спрямовані проти нього і протидіє їм [22, с. 16]. Отже, з наведених положень випливає логічний і конструктивний висновок, що конфліктним правовідносинам передують наступні обставини:

- а) активні дії (розповсюдження якихось відомостей чи фізичне втручання) однієї з конфліктуючих сторін;
- б) усвідомлення іншою стороною конфліктних правовідносин направленості цих дій проти власних інтересів;
- в) реакція другої сторони на дії першої.

Щодо функціональної сторони справи, то слід виходити з того, що, по-перше, конфліктні правовідносини віддзеркалюють правову дійсність; по-друге, йому як різновиду соціального конфлікту притаманні всі функції останнього [496, с. 131]. Якщо вести мову про конфліктні правовідносини в їх правовому аспекті, то тут слушно звернутися до висловлювань, обґрунтованих В. Мадіссоном. На переконання науковця, ці правовідносини здатні відтворювати деформації правової дійсності, свідчити про дефекти правової системи, недосконалість законодавства та судової практики. Конфлікт в цьому випадку виступає стимулятором, рушійною силою суспільних і державних змін, сприяє швидшим темпам їх перебігу [497, с. 40]. Логічним продовженням цих висловлювань є позиція В. М. Іванова та О. В. Іванової, відповідно до якої конфліктні правовідносини можуть або порушувати справедливе співвідношення позицій, або відтворювати (повністю чи частково) його, можуть відображати справедливі претензії на новий правовий порядок, тобто бути позитивним явищем і мати позитивні функції. Конструктивне ставлення до конфліктних правовідносин передбачає диференційований до них підхід, а не лише вжиття заходів щодо запобігання їм або придушення [498, с. 32].

Також необхідно зазначити, що при визначенні сутності та особливостей конфліктних правовідносин особливу увагу варто приділити їх структурним елементам, які в науковій літературі визначені як необхідні параметри явища, без наявності яких конфлікт не може існувати як динамічно взаємозалежна цілісна система і процес [499, с. 80–81]. В. А. Тімашов зазначає, що природа конфліктних правовідносин досліджується через їх структурну побудову й динаміку розвитку, а саме: а) предмет та об'єкт; б) соціальні функції конфліктних правовідносин; в) кваліфікація об'єктивних і суб'єктивних чинників конфліктної взаємодії; г) характеристика конфліктуючих сторін (суб'єктів-учасників, їх ролей і поведінки); д) фази та етапи динаміки конфліктних правовідносин [500, с. 28].

Ряд вчених, з якими ми безумовно погоджуємося, структурні елементи конфліктних правовідносин поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. До числа цих науковців належить й Є. В. Буртова, на думку якої до об'єктивних елементів конфліктних правовідносин належать такі їх складові, що не залежать від волі і свідомості людини, від їх особистісних якостей (психологічних, моральних, ціннісних орієнтації тощо). Такими елементами є: 1) об'єкт конфлікту; 2) учасники конфлікту, 3) середовище конфлікту. В свою чергу, до особистісних (суб'єктивних) елементів конфліктних правовідносин відносяться психофізіологічні, психологічні, етичні та поведінкові властивості окремої особистості, які впливають на виникнення і розвиток конфліктної ситуації [501, с. 216].

Не вдаючись до конкретного розгляду суб'єктивних та об'єктивних структурних елементів конфліктних правовідносин, основну увагу зосередимо на їх складниках, а саме: конфліктуючі сторони, зона розбіжностей, уявлення про ситуацію, мотиви та позиції.

По-перше, конфліктуючі сторони – ключова ланка будь-якого конфлікту. Коли одна зі сторін виходить із конфлікту, то він припиняється. Якщо в міжособистісному конфліктному правовідношенні одного з учасників замінює новий, то й конфлікт змінюється, власне, починається новий конфлікт.

По-друге, зона розбіжностей – предмет, факт, проблема, яку не завжди легко виявити. Нерідко самі учасники конфлікту її чітко не уявляють. При такому розвитку конфліктних правовідносин реальна зона розбіжностей є невизначеною із суб'єктивною тенденцією до її збільшення. Це означає, що учасники ситуації не можуть чітко визначити, в чому полягають їхні розбіжності, але явно схильні це перебільшувати. Це ґрунтується на тому, що відносини між «супротивниками» набирають форми взаємного відштовхування, будь-який контакт чи предмет може стати джерелом розбіжностей. Психологічно учасники ситуацій відверто один одного не сприймають, спроби вплинути один на одного якщо й робляться, то у відкрито ворожих діях [502, с. 211]. У разі ліквідації усіх розходжень вона зникає, що означає завершення конфлікту [500, с. 29].

По-третє, уявлення про ситуацію, які не співпадають в учасників конфліктних правовідносин. Сторони конфліктних правовідносин сприймають ситуацію по-різному, що і створює підґрунтя для зіткнення інтересів. Конфлікт виявляється на цьому ґрунті, коли принаймні одна із двох сторін сприйме ситуацію як прояв недружелюбності, агресії або неправильного, неправомірного напрямку думок іншого учасника конфлікту.

По-четверте, мотиви конфліктних правовідносин – це внутрішні спонукальні сили, які підштовхують суб'єктів соціальної взаємодії до конфлікту (мотиви виступають у формі потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) [503, с. 23]; це спонукання до вступу в конфлікт пов'язане із задоволенням потреб опонента, це сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, що викликають конфліктну активність суб'єкта [504, с. 236]. У конфлікті часто складно виявити справжні мотиви опонентів, тому що вони в більшості випадків приховують їх, подаючи в позиціях і декларованих цілях мотивування участі в конфлікті, що відрізняється від первинних мотивів.

По-п'яте, останнім елементом найбільш видимої частини прагнень людини, соціальної групи в конфліктних правовідносинах, що завжди аналізується і береться до уваги, є позиція. Це система відносин опонента до елементів конфліктної ситуації, яка виявляється у відповідній поведінці та вчинках. Це сукупність

фактичних прав, обов'язків і можливостей опонента, що реалізуються в конкретній конфліктній ситуації за допомогою спілкування, поведінки й діяльності. Позиція характеризується, з одного боку динамічністю й гнучкістю, з іншого – відносною стійкістю [506, с. 190-191].

Враховуючи зазначені положення, можна відзначити, що багато елементів різноманітних конфліктних правовідносин прямо стосуються правових норм та інститутів. Поряд з цим необхідно визначитися, чи повинні всі елементи конфліктних правовідносин (мотивація, учасники, об'єкти тощо) мати юридичну характеристику для того, щоб і конфлікт загалом був визнаний юридичним. Ймовірно достатнім є наділення правовими ознаками хоча б одного його елемента.

Конфліктні правовідносини мають і позитивні наслідки: по-перше, здебільшого в конфліктних ситуаціях аналізується більший обсяг інформації, враховуються різноманітні точки зору, що дає змогу прийняти найбільш ефективно, обґрунтоване та правильне рішення; по-друге, вони є стимулом до конструктивно-вмотивованих дій; по-третє, носять об'єднуючий характер для ідейних прибічників; по-четверте, відбувається виявлення позитивних альтернатив чи проблемних питань, які потребують негайного вирішення; по-п'яте, сприяють самовираженню та самореалізації учасників.

Переходячи до розгляду компромісних правовідносин слід зазначити, що вони займають окреме положення в мережі стилів конфліктної поведінки. Як було зазначено раніше, конфлікті правовідносини знаходять вияв у психодинамічних концептуальних та когнітивних схемах, а також біхевіористичних орієнтаціях. Ці три парадигми розгляду конфліктних правовідносин зливаються у окремих авторів у компромісні «синтагматичні» конструкції і якщо конкретні втілення таких поєднань найчастіше виявляються еkleктичними, то сама ідея подібного синтезу виглядає дуже перспективною [504, с. 36]. Справді, адже за трьома названими парадигмами легко вгадуються три фундаментальні для розвитку сучасної науки категорії – мотив, дія та образ, – які в ідеалі повинні органічно поєднуватися в кожній конкретній ситуації.

Ідея компромісу та створення на його основі компромісних правовідносин здається новою і не властивою вітчизняному праву. Проте переважна більшість цивілізованих країн уже офіційно визнали та широко застосовують цей правовий інститут, дедалі сміливіше розширюють сфери і можливості його практичного використання. І як засвідчує зарубіжний досвід, – досить-таки успішно. До того ж, у деяких випадках лише компроміс виявляється єдиним правильним засобом розв'язання конфліктної проблеми. Зрозуміло, що компроміс – це взаємна домовленість, яка встановлює певні умови звільнення від відповідальності для осіб, які зобов'язуються виконати передбачені законом нормативно-правові приписи. Такий договір повинен передбачати характер взаємовідносин сторін та їхні права й обов'язки. Тобто необхідно працювати над удосконаленням юридичних норм на підставі чітко відпрацьованої системи стимулювання законослухняної поведінки колишніх правопорушників, намагаючись досягти максимально можливої злагодженості між державою та особами, які порушили закон шляхом подальшого вдосконалення компромісних норм і розширення їхніх можливостей [506, с. 104]. Тобто компроміс є ефективним засобом вирішення конфліктних правовідносин, що співвідноситься із останньою правовою категорією як частина і ціле.

Аналіз літературних джерел дозволяє нам визначити структурні елементи компромісу [507, с. 107], сутність яких, на переконання М.М. Новікової, складають умови, дії, стани тощо [509, с. 49]: наявність конфліктної ситуації, що вимагає розв'язання; наявність мети; наявність ініціатора компромісної угоди; визначення критерію того моменту, коли подальша непоступливість, відмова від взаємного обговорення варіантів виходу із ситуації веде до значних особистих матеріальних і моральних втрат; психологічна та інтелектуальна готовність до співробітництва на умовах компромісу; добровільність прийняття компромісного рішення; підготовка до компромісного рішення та визначення суті компромісної угоди з обговоренням змісту поступок; самостійність обрання варіанту прийняття рішення сторонами; укладення компромісної угоди; створення умов щодо неможливості ухилення від виконання компромісної угоди; отримання позитивних наслідків як кінцевого

результату компромісу у вигляді бажаного інтересу, позитивного морально-психологічного стану.

Визначені елементи компромісу носять взаємопов'язану правову природу, мають свою логіку взаємодії та по суті складають специфічний дієвий регулятивний, що виникає в практиці людської життєдіяльності, механізм. Цей механізм має структуру лінійного типу, що відповідає логіці: від цілепокладання до найскорішого досягнення мети з найменшими втратами. Саме це й обумовлює, на наш погляд, його ефективність та широке розповсюдження в різних сферах людської діяльності.

На думку І. П. Кожокаря, основною рисою, що характеризує суб'єктивне право в компромісних правовідносинах, є свобода суб'єкта використовувати його за власним бажанням. Юридичний обов'язок, на відміну від суб'єктивного права, є елементом обов'язковим до виконання в рамках компромісних правовідносин. Відмова від виконання юридичного обов'язку не допускається, а в разі порушення спричиняє негативні наслідки. Дане загальне правило можна застосувати і до характеризованого виду правовідносин. Компромісні відносини припускають не просто наявність вільного волевиявлення суб'єктів правовідносин, а узгодженість цих воель. Тільки при наявності узгодженого волевиявлення суб'єктів можна говорити про виникнення компромісних правовідносин [152, с. 156]. З цього приводу справедливо зазначає В.Л. Ойгензіхт, який вважає, що угода сторін передбачає як внутрішній воельовий процес, так і його зовнішнє вираження, тобто розрізняються воель і волевиявлення [509, с. 52].

Враховуючи зазначене вище, до характерних рис компромісних правовідносин слід віднести наступні:

- 1) є обов'язковою умовою вирішення конфліктних ситуацій;
- 2) можуть бути спрямовані як до конкретного суб'єкта, так і до невизначеного кола осіб;
- 3) необхідною умовою виникнення, зміни і припинення компромісних правовідносин є наявність компромісної норми;

4) необхідною умовою компромісних правовідносин є наявність згоди між їх учасниками;

5) спрямовані на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників;

6) компромісні правовідносини є правовим механізмом досягнення згоди суб'єктів;

Отже, беручи до уваги перераховані положення, можна зробити конструктивний висновок про те, що компромісні правовідносини являють собою різновид суспільних відносин, необхідними умовами виникнення, зміни і припинення яких є наявність компромісної норми та згоди між учасниками; націлені на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників; є правовим механізмом досягнення згоди суб'єктів та обов'язковою умовою вирішення конфліктних ситуацій.

Проте в контексті нашого дисертаційного дослідження нас також цікавить співвідношення компромісних та конфліктних правовідносин. Як в пізнавальній, так й науковій літературі зустрічаються припущення щодо неможливості повного вирішення конфліктних ситуацій. Наприклад, на думку Р. Дарендорфа та К. Томаса, втручання в конфлікти має обмежуватися регулюванням їх виявів, акцент із ліквідації конфліктів необхідно переносити на управління ними [226, с. 145]. Подібного підходу дотримується також А. Лях, який вважає, що головним завданням є не вирішення конфліктних ситуацій, а розроблення різних варіантів управлінських дій щодо конфліктних ситуацій, спрямованих на створення умов, що унеможливають дезорганізацію суспільної системи на основі соціальних зіткнень [510, с. 40]. Проте, на нашу думку, припущення даних авторів являються не до кінця обґрунтованими.

Так, сучасна наука визнає повне вирішення конфліктних правовідносин, що передбачає їх припинення як на об'єктивному (вирішення протиріч), так і на суб'єктивному рівнях, наслідком чого є психологічна перебудова, зміна поглядів суб'єктів конфлікту на ситуацію, що склалася. Часткове вирішення конфлікту (шляхом досягнення сторонами компромісу, пристосування, уникнення, насильницького усунення одного із суб'єктів) полягає в тому, що змінюються

зовнішні об'єктивні умови, в яких розгортається конфліктна ситуація, але при цьому у сторін зберігається установка на протистояння.

Аналізуючи юридичну сферу, можна вважати, що вирішення юридичних конфліктів – це цілеспрямована діяльність суб'єктів щодо подолання їх розвитку шляхом вступу у правові відносини і на основі обраної ними процедури. Формою вирішення юридичних конфліктів називають сукупність дієвих операцій, що здійснюються на основі правових норм суб'єктами конфлікту й особами, залученими до процесу вирішення, з метою припинення конфлікту [511, с. 137]. Таким чином, основними формами вирішення юридичних конфліктів є правозастосовча діяльність та компроміс.

Сучасна практика аргументовано доводить, що застосування принципів компромісу є найпродуктивнішою стратегією в справі примирення сторін конфлікту і здатне відкрити нові горизонти в науковому тлумаченні відповідної конфліктологічної тематики. Але нерідко між реальними діями соціальних суб'єктів й теоретичною думкою виникає «колізія непорозуміння», тобто певна неготовність до сприйняття наукових ідей, технологій чи механізмів вироблення суспільно значущих рішень з позиції компромісу; а в ситуації реального конфлікту – відторгнення, на жаль, такого способу врегулювання, який ґрунтується на меті досягненні стабільної згоди, котра задовольняє усі зацікавлені сторони [512, с. 17]. Як уже зазначалося, компроміс – це узгодження на основі взаємних поступок між представниками різних інтересів, думок, що стикаються між собою. Співробітництво, союз між різнорідними силами можливий лише у формі компромісів. Одна з головних умов компромісу – забезпечення неможливості ухилення від його умов і право на практику таких відхилень, але без наміру дискредитувати партнера по компромісу. Це означає, що в основу компромісу мають покладатися певні принципи або конкретно окреслені умови поведінки, без чого вимога додержання компромісних угод на практиці неможлива. Умовами поступок, аби вони стали основою компромісу, є: а) впевненість у правоті в чомусь протилежної сторони; б) такий стан речей, коли непоступливість і відмова від співробітництва ведуть до ще більших втрат.

Найкращою формою подолання розбіжностей з питань узгодження у процесі підготовки компромісу є дискусія, відкритий обмін думками. Неприпустимими є такі компроміси, що ведуть до втрати впливу однієї зі сторін або розглядаються як наслідок слабкості і ведуть до нових вимог поступок. Здатність до виважених і необхідних компромісів є однією з передумов життєздатності груп, колективів, спільнот, а засоби їх досягнення і форми реалізації виступають як один з головних критеріїв культури. Причинами розриву компромісних угод частіше буває таке повернення однієї із сторін у змісті або формі її діяльності, що надає співробітництву з нею характеру відмови від власних принципів або спроб розширити їх до неприпустимих для другої сторони поступок [513, с. 229].

Варто також відзначити, що в сучасній науковій літературі існує чимало думок щодо місця і значення компромісу в суспільних відносинах. Деякі вчені основну увагу зосереджують на функціональному підході до з'ясування правової природи конфліктних правовідносин. Так, наприклад у теоріях, обґрунтованих Т. Парсонзом, зазначає, що компроміс є головним засобом вирішення конфліктних правовідносин, в основу якого покладається адекватне застосування механізмів впливу, необхідних для еволюційних зрушень у системі політичної влади [356, с. 45]. В такий спосіб Т. Парсонз зосереджує основну увагу на ролі та динаміці компромісу в системі політичної влади.

В свою чергу, представники концепції соціального конфлікту категорично заперечують існування функціонального підходу до визначення компромісних правовідносин. Яскравим представником окресленої концепції є Р. Дарендорф, на переконання якого рівноважна функціональна система як ідеальне уявлення – жахлива думка. Це буде суспільство, де кожен і все має закріплене за собою місце, відіграє власну роль, виконує власну функцію, де все йде як по маслу і тому ніщо й ніколи не потребує зміни; раз і назавжди правильно впорядковане суспільство [525, с. 374]. Тобто дослідник вважає, що безконфліктного суспільства не може бути в апорі. Ведучи мову про конфліктні правовідносини, П. Рахшмір наголошує на тому, що вони найглибше розкривають суть компромісу і є його передумовою. Конфлікт для компромісних правовідносин є перманентним джерелом суспільної

динаміки, що заперечує згоду, але паралельно й підживлює її. Згода не виключає конфліктів, а знаходиться в постійній взаємодії з ними [514, с. 61].

Спроба інтегрувати ці обидва підходи була зроблена Л. Козером, який вказав на необхідність розрізнення конфліктів, що «виникають у межах базового консенсусу», і тих, «що ставлять під питання самі ці межі» [515, с. 97]. Спосіб захисту від подібної загрози Л. Козер бачить в інституціалізації конфлікту й терпимості щодо нього, а також у створенні свого роду «захисних клапанів», які сприяють зміщенню цілей суб'єкта та спонукають його прагнути не «вирішення незадовільної ситуації, а лише зняття напруження, що виникло з цієї причини» [516, с. 183]. Таким чином, тільки систему, де згода поєднується з конфліктом, що не підриває її основ, можна вважати достовірно компромісною.

Від конфлікту до компромісу передбачається ряд стадій: обмін позиціями конфлікуючих сторін; висунення зустрічних пропозицій; виявлення загальних позицій. Засобом реалізації цих стадій виступають переговори, в ході яких дотримуються деякі принципи. Для того, щоб переговори не зайшли в безвихідь, їх проведення не повинне будуватися на основі торгу з приводу того, на що може або не може піти кожна із сторін. Метод принципівих переговорів передбачає, що учасники конфлікту прагнуть знайти взаємну вигоду не лише там, де можливо, а там, де їхні інтереси не збігаються. Тобто слід наполягати на такому результаті, який був би обґрунтований якимись справедливими нормами, незалежно від волі кожної із сторін. В основі принципівих переговорів лежать такі норми, як: ведення переговорів по конкретному конфлікту; недопущення ситуації суперечки по колишніх конфліктах; рівні права двох сторін в розв'язанні конфліктної ситуації; відмова від ведення позиційного торгу і зосередження на інтересах, а не на позиціях; використання об'єктивних критеріїв при обґрунтуванні своєї позиції; розмежування між учасниками дискусії і обговорюваними проблемами; облік цивілізаційного, національно-етнічного і соціокультурного середовища, в якому відбувається конфлікт, і її впливи на його специфіку [517, с. 51]. Таким чином, в умовах демократії основним правилом розв'язання конфліктів є воля більшості.

Звідси випливає, що процедурний компроміс через принцип більшості є неодмінною умовою демократії.

Отже, компроміс являється засобом забезпечення узгодженості сторін при займанні ними нейтральних позицій. Він є головним засобом подолання конфліктних ситуацій, об'єктом яких виступають як матеріальні, та й нематеріальні блага. Специфіка компромісних правовідносин полягає також у тому, що вони можуть бути спрямовані як до широкого загалу, так і до конкретного учасника цих правовідносин.

5.2. Компроміс і конфлікт у ході використання прав

У кожній цивілізованій державі суб'єктивне право має значущість і цінність для конкретної особистості й суспільства лише тоді, коли воно належним чином реалізується. Якщо ж право не втілюється у життя, воно обов'язково замирає. У цьому зв'язку особливого значення і важливості набуває питання щодо якості практичної реалізації кожним громадянином закріплених у законодавчих актах суб'єктивних прав відповідно до встановлених форм.

З практичної точки зору, реалізація права є складним і багатоаспектним явищем правової дійсності, умовою вияву якого є соціальна активність суб'єктів права. Відповідно, реалізація права – це активне здійснення юридично закріплених і гарантованих державою можливостей, приведення їх у життя в діяльності людей і їх організацій [518, с. 315].

Використання права як одна з основних форм реалізації права, поряд з виконанням і дотриманням, відрізняється низкою відомих науці особливостей. Головна з них полягає у тому, що існування цієї форми реалізації права дає кожній конкретній людині можливість відчувати себе громадянином, користуватися передовими досягненнями науки і техніки, цивілізованим шляхом задовольняти індивідуальні потреби особистісно-культурного розвитку. Використання права виявляється в активній реалізації правових можливостей, що надаються суб'єктам різноманітних суспільних відносин [519, с. 606]. У межах даної форми реалізації

права відбувається здійснення суб'єктивних прав учасниками соціального життя. Ці права передбачені як у Конституції України, так і в інших нормативно-правових актах системи національного законодавства України.

Громадяни України на сучасному етапі розвитку держави зіштовхуються з багатьма чинниками, існування яких негативно впливає на ефективність усіх форм реалізації прав людини. Серед них слід виокремити правові конфлікти, що виникають у процесі використання громадянином того чи іншого права в межах публічних чи приватних правових відносин.

Сучасна практика вимагає від юридичної науки всебічного дослідження різноманітних правових конфліктів, які формуються у процесі використання законного права громадянина. Враховуючи поліваріативність і багатоаспектність конфліктів, які можливі в процесі використання прав громадянами України, проведемо правовий аналіз реалізації ними прав, використання яких є, на наш погляд, найбільш конфліктним. Зокрема, це використання права:

- громадян брати участь у здійсненні правосуддя як присяжні засідателі;
- на інформацію;
- на освіту;
- на працю;
- на свободу слова.

Проаналізуємо природу правових конфліктів у сфері використання прав громадянами України більш детально, а також визначимо правокомпромісні засоби їх упорядкування.

У всьому світі право громадян на участь у здійсненні правосуддя вважається одним з найпрогресивніших результатів практичної реалізації концепції взаємодії державної влади і громадянського суспільства. Незважаючи на відмінності, які притаманні правовим формам реалізації вказаного права в тій чи іншій державі світу на національному рівні, на початку XXI століття у практиці більшості країн Європейського Союзу і Сполучених Штатів Америки законодавство закріпило спеціальний інститут реалізації вказаного права – інститут присяжного засідателя.

Найбільш поширеним в юриспруденції альтернативним варіантом його назви є термін «суд присяжних».

У 1996 р. норми Конституції України закріпили створення в Україні суду присяжних засідателів. У розділі VIII «Правосуддя» Основного Закону ч. 4 ст. 124 закріплює, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних засідателів [128]. У частині 1 ст. 127 і в ч. 2 ст. 129 також встановлено, що присяжні можуть здійснювати правосуддя лише у визначених законом випадках нарівні з професійною колегією суддів і суддею одноособово. Конституція остаточно визначила існування у судовій системі України суду присяжних і на найвищому рівні надала всесвітньо визнане право кожному громадянину брати участь у здійсненні правосуддя як одній з найбільш соціально значущих форм реалізації державної судової влади.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI (далі – Закон) деталізував вищезазначені положення Конституції України [520]. Так, у главі 3 Закону, яка має назву «Народні засідателі та присяжні», визначено, що присяжним засідателем визнається громадянин України, який у випадках, передбачених процесуальним законом, залучається до здійснення правосуддя (ст. 63). Крім того, у законі регламентовано деякі складові правового статусу присяжного засідателя. Так, встановлено гарантії продовження трудового стажу особи на час виконання обов'язків присяжного засідателя, збереження всіх пільг, що передбачені законодавством і неможливість його звільнення з роботи або переведення на іншу роботу без особистої згоди на час виконання ним обов'язків у суді (ч. 2 ст. 62 Закону).

Окрім Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [520], у національній системі законодавства існує ще один підзаконний нормативно-правовий акт, який регламентує низку організаційно-технічних аспектів використання права громадян України на участь у здійсненні правосуддя. Мова йде про Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді» від 11 жовтня

2002 р. № 1506 [521]. Постанова детально регулює питання, зазначені в назві. Так, у ній встановлено, що присяжні, тимчасово звільнені за основним місцем роботи на час виконання обов'язків у суді, подають до суду довідку про звільнення від роботи та довідку про розмір середньомісячної заробітної плати за останні два місяці, що передують залученню працівника до виконання обов'язків у суді. Середньомісячна заробітна плата громадянину на час виконання обов'язків присяжного нараховується у порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» від 8 лютого 1995 р. № 100 [522]. Крім того, присяжні тимчасово не отримують заробітну плату за основним місцем роботи за час виконання обов'язків у суді, а якщо перебувають на пенсії, то подають до суду довідку про розмір пенсії, видану органом Пенсійного фонду за місцем проживання. У разі якщо присяжні на час виконання обов'язків не працюють, то вони зобов'язані подати до суду трудову книжку. Розмір винагороди народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді обчислюється шляхом множення середньоденного заробітку (пенсії) на кількість днів, протягом яких присяжний виконував обов'язки у суді. Розмір середньоденного заробітку (пенсії) обчислюється шляхом ділення середньомісячної заробітної плати чи пенсії на кількість робочих днів (при нормальній тривалості робочого часу) місяця, в якому проводиться судове засідання. У разі коли народний засідатель чи присяжний на момент виконання обов'язків у суді тимчасово не працює, нарахування винагороди провадиться виходячи з розміру посадового окладу судді відповідного суду (в розрахунку на день).

Виплата винагороди народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді повинна здійснюватися судом за рахунок коштів державного бюджету згідно з кошторисом відповідного суду. Відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплата добових народним засідателям і присяжним провадиться у розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України для відряджень у межах України.

Водночас вищевизначені правові положення на сьогодні мають ознаки формально-чинного нормативно-правового акта. Річ у тому, що зазначені норми

практично не можна реалізувати внаслідок відсутності у законодавстві положень, які передбачають підстави і порядок залучення особи як присяжного до здійснення правосуддя (тобто норми фактично не існує). Отже, регуляторний потенціал відповідних нормативно-правових актів у частині забезпечення громадянину реалізації права на участь у судочинстві як присяжного засідателя реалізуватися об'єктивно не може.

Слід також звернути увагу на те, що зміст вже згадуваної нами ст. 63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [520] закріплює положення, згідно з яким особа залучається до участі як присяжний засідатель за наявності підстав, передбачених процесуальним законом. Такий бланкетний спосіб викладення норми права у відповідній статті законодавчого акта за логікою речей передбачає формальне закріплення таких підстав у іншому законодавчому акті процесуального права. У свою чергу такого акта (положень акта) в системі національного законодавства України не існує, а відповідно – відсутні правові підстави залучати осіб як присяжних засідателів до відправлення правосуддя. Дана прогалина у законодавчому забезпеченні порядку реалізації права громадянина брати участь у правосудді як присяжний засідатель є внутрішнім правовим конфліктом. Конфлікт у даному разі виявляється у межах правової сфери використання громадянами передбаченого Конституцією України права брати участь у здійсненні правосуддя. Відповідно, право громадянина на участь у здійсненні правосуддя як присяжний засідатель не забезпечено законодавчо визначеним механізмом реалізації.

Від дня набрання чинності Конституцією України пройшло вже чотирнадцять років, а інституту суду присяжних засідателів у національній правовій системі України реально засновано не було. Отже конституційне право громадян України на участь у здійсненні правосуддя як присяжні засідателі не реалізовується і залишається фікцією. Законодавець більш ніж за десять років після прийняття Конституції України не прийняв жодного законодавчого акта, який спеціально вирішував би питання заснування нової для незалежної України форми відправлення правосуддя. Спираючись на вищевикладене, правокпромісним засобом урегулювання стану конфліктності процесу використання права на участь у

здійсненні правосуддя як присяжний засідатель є внесення відповідних змін до чинного законодавства в частині визначення підстав залучення громадян до здійснення правосуддя.

Не менш актуальною на сьогодні для українського суспільства залишається проблема повноцінного використання права громадян на отримання інформації, яка не є державною чи службовою таємницею.

Практичні аспекти реалізації цього права, а також стан формального закріплення неодноразово були предметом як наукових досліджень, так і професійних дискусій [523, с. 238–242]. Водночас сфера використання громадянами України конституційного права на інформацію (ст. 34 Основного Закону) є досить конфліктною. Однією з основних причин цього є недосконалість національного законодавства, що регулює інформаційні відносини.

Законодавство України гарантує кожному громадянину право на інформацію. Згідно зі ст. 9 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ [524] всі громадяни України мають право на інформацію, що передбачає можливість вчинення особою певних дій, спрямованих на використання цього права. Йдеться про передбачену законом можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних громадянам для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів.

Формально, кожному громадянину держава забезпечує вільний доступ до відкритої інформації, а також інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених Конституцією і законами України. Водночас на практиці іноді виникає ситуація, коли громадяни України зіштовхуються з численними перепонами при використанні права на доступ до відкритої інформації. Так, ст. 29 Закону України «Про інформацію» [524] імперативно забороняє встановлення обмежень на допуск до відкритої інформації. Водночас ч. 3 цієї статті встановлює «переважне право» на одержання інформації громадянами, яким ця інформація необхідна для виконання своїх професійних обов'язків. Таке положення суперечить змістові ст. 45 цього законодавчого акта, яка має назву «Охорона права на інформацію» і закріплює один з найважливіших принципів успішної реалізації

громадянами цього права – принцип рівності громадян у використанні права на інформацію. В частині 1 ст. 45 Закону зазначено: «Держава гарантує всім учасникам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації». Очевидно, дане положення виключає надання «переважного права» на доступ до відкритої інформації окремій категорії громадян.

Отже, зміст вказаних законодавчих приписів свідчить про колізійність (внутрішню конфліктність) норм найважливішого акта в системі інформаційного законодавства України, з приводу чого правова оцінка змісту ст. 29 Закону України «Про інформацію» [524] дала підстави українським і зарубіжним вченим назвати вказане положення «сумнівним» [525, с. 505].

Через існування колізійності норм Закону України «Про інформацію» [524] зокрема через надання «переважного права» певній категорії громадян, практичне використання цього права ускладнюється і потенційно породжує зовнішній правовий конфлікт на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів. Учасниками цього конфлікту є громадянин як суб'єкт реалізації права на отримання інформації, громадянин, який має «переважне право» на отримання цієї ж інформації, суб'єкт надання інформації і держава як гарант дотримання прав першої, другої і третьої категорії суб'єктів відповідних інформаційних відносин. Проаналізуємо модель подібних відносин більш детально.

По-перше, з формально-юридичної точки зору не досить зрозумілим залишається законодавче формулювання «переважне право на одержання інформації». Виходячи з базових засад правового устрою організації державного і суспільного життя, які закладені в статтях 21, 22 Конституції України [128], громадяни користуються рівними правами і закони не можуть звужувати зміст і обсяг наявних прав. У такому разі формулювання «переважне право» є таким, що за своєю сутністю суперечить принципу рівності прав громадян, а отже не відповідає Конституції України [128].

По-друге, закон визначив, що «переважним правом» на отримання інформації користуються громадяни, яким ця інформація необхідна для виконання своїх професійних обов'язків. Слід наголосити, що «професійні обов'язки» не є

«службовими обов'язками» і не завжди відповідають публічним інтересам суспільства і держави. «Професійний інтерес» може мати приватний характер або відповідати приватно-корпоративним потребам юридичних чи фізичних осіб. Тому встановлення на законодавчому рівні преференцій суб'єктам інформаційних відносин у використанні права на одержання інформації з огляду на задоволення їхнього професійного інтересу є таким, що не відповідає принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України [128]).

По-третє, важливим для практики використання права на одержання інформації є питання про межі здійснення інформаційних прав у цілому. Правова конструкція викладення змісту ст. 29 Закону України «Про інформацію» [524] не визначає правових меж використання «переважного права» на одержання інформації громадянином. Як зазначає С. П. Грібанов, «будь-яке право, як міра можливої поведінки особи, має певні межі як за своїм змістом, так і характером здійснення. Межі ці можуть бути більшими чи меншими, але вони існують завжди. Межі є невід'ємною частиною будь-якого суб'єктивного права, а при відсутності таких меж, суб'єктивне право перетворюється у свавілля і тим самим взагалі перестає бути правом» [526, с. 22]. У випадку, що розглядається, законодавство не висуває імперативних вимог щодо меж здійснення цього права, які гіпотетично могли б знайти своє вираження у встановленні періодичності використання права на «переважне» отримання інформації, впровадженні ліміту на обсяг одержуваної інформації тощо. Визначення меж використання «переважного» права на інформацію є правовою гарантією рівності учасників інформаційних відносин, що не можна назвати обмеженням суб'єктивних прав громадян [527, с. 527].

По-четверте, на практиці об'єктивно не можна перевірити достовірність виконання особою професійних обов'язків як підставу для першочергового задоволення інтересу в одержанні тих чи інших інформаційних даних. Законодавство не визначило правовий механізм перевірки «першочерговості» права на одержання інформації у зв'язку з виконанням професійних обов'язків. Відповідно формуються підстави для ситуації, коли кожен суб'єкт використання права на інформацію, намагаючись якнайшвидше одержати потрібні інформаційні

дані, буде намагатися скористатися переважною «переважного права», посиляючись на виконання професійних обов'язків. Враховуючи те, що держава, зі свого боку, зобов'язана створювати умови для реалізації прав громадян, одночасне забезпечення нею принципу рівності прав суб'єктів інформаційних відносин, з одного боку, і сприяння реалізації «переважного права» – з іншого, сприяє породженню правового конфлікту у використанні законного права на одержання інформації. Правокомпромисним засобом врегулювання даного конфлікту є виключення ч. 4 зі ст. 29 Закону України «Про інформацію» [524] і закріплення положення, згідно з яким використання права на інформацію громадянами буде здійснюватись на засадах рівності прав учасників інформаційних відносин у порядку черговості звернення до суб'єктів надання відповідної інформації. У цьому законі також повинно бути чітко закріплено категорії осіб, які мають першочергове право на отримання інформації (ветерани Великої Вітчизняної Війни, Герої України тощо).

Окрім вищенаведеного, проблемним питанням залишається також використання громадянами права на освіту. Освіта – це один з найдавніших соціальних інститутів, який повинен відтворювати й передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління до життя, готувати суб'єктів соціальної дії до вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що постають перед людством. У сучасному світі освіта – це складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань та соціального досвіду. Освіта є основою розвитку нації, а тому забезпечення державою права на освіту має особливе суспільне значення.

Подолання незадовільного стану соціально-економічного розвитку держави вимагає високого рівня культурної, гуманітарно-технічної і загальної інтелектуальної обізнаності як службовців державного апарату, так і кожного члена соціуму. За такої потреби стає очевидним, що становлення політично активної особистості, яка має чіткі соціальні орієнтири і характеризується достатньо високим рівнем правової культури, яка свідомо обирає політично активну та правосвідому життєву позицію, неможливе поза повноцінною реалізацією права на освіту [528,

с. 17]. Незважаючи на виняткову актуальність реалізації права на освіту як одного з головних культурних прав громадян, правовий механізм здобуття вищої освіти є недосконалим і, отже, ускладнює використання права на освіту громадянами України. Навіть за часів СРСР правовий механізм набуття другої вищої освіти за державний кошт був більш досконалим²⁵.

Відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. № 2984-III [529] (далі – Закон про освіту) громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти за умови, що певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше. Дане право використовують переважно випускники середніх загальноосвітніх шкіл останнього року випуску. Право отримання другої вищої освіти за рахунок коштів державного бюджету гарантується в Україні лише певній категорії громадян. Так, відповідно до п. 1.5 Умов прийому до вищих навчальних закладів України, затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України від 18 вересня 2009 р. № 873 [530], єдиною підставою отримання громадянином другої вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах є втрата можливості за станом здоров'я виконувати свої службові чи посадові обов'язки за отриманою раніше кваліфікацією, що підтверджується висновками медико-соціальної експертної комісії.

Зміст даного нормативного положення свідчить про те, що підстави для використання громадянином права на отримання вищої освіти вдруге за державний кошт є вкрай обмеженими. На практиці безперешкодно це право можуть використати громадяни з обмеженими можливостями, що мають правовий статус інваліда і лише на конкурсній основі. Постає питання, як бути з іншими категоріями громадян, які об'єктивно внаслідок незадовільного стану розвитку народного господарства не мають змоги знайти професійного поля для практичного

²⁵ В часи СРСР громадяни відповідно до Інструктивного листа Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР від 9 лютого 1961 р. № И-11 мали право безперешкодно отримати другу вищу освіту безкоштовно у наступних випадках: 1) коли про це є клопотання підприємства, установи або організації, в яких вони працюють з метою надання їм можливості отримання суміжної спеціальності або перекваліфікації; 2) якщо праця за отриманою раніше спеціальністю протипоказана у зв'язку з погіршенням стану здоров'я; 3) у зв'язку з переїздом за сімейними обставинами до нового місця проживання, де відсутня робота за спеціальністю.

застосування знань і навичок, що були здобуті в процесі отримання першої вищої освіти? Передусім це – військові, які були звільнені у зв'язку зі скороченням чисельності Збройних Сил, кваліфіковані працівники ліквідованих в Україні підприємств певних сфер виробництва (військова, космічна галузі), особи творчих і наукових професій (літератори, актори, критики, наукові працівники ліквідованих науково-дослідних установ) тощо. Формально дані особи також можуть використовувати законне право на вищу освіту, але зіштовхуються з певними труднощами. У більшості випадків вони зумовлені недосконалістю нормативних актів, що регулюють процес реалізації їх права на отримання вищої освіти, що вказує на конфліктність відповідних законодавчих положень.

Річ у тім, що громадяни України, які бажають здобути другу вищу освіту за державний кошт, реалізують конституційне право на здобуття вищої освіти, передбачене ст. 53 Конституції України. Основний Закон не передбачає спеціальних умов для здобуття вищої освіти за державний кошт особою вдруге. Враховуючи конституційний принцип недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22 Основного Закону), положення ч. 1 ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» [529] є такими, що суперечать Конституції України. На користь зазначеного свідчить ще й та обставина, що Конституційний Суд України у своєму Рішенні по справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» від 4 березня 2004 р. № 5-рп/2004 [532] вирішив, що кожен громадянин має право здобути вищу освіту відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ч. 4 ст. 53 Конституції України [128]) в межах обсягу підготовки фахівців для загальносуспільних потреб (державного замовлення). Для цього держава зобов'язана «створити відповідні можливості». Невід'ємною складовою цих можливостей є й «зручний» правовий спосіб використання права на вищу освіту.

Спираючись на вищезазначене, є підстави констатувати, що законодавче положення ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» [529] значною мірою унеможлиблює використання громадянином законного права на одержання вищої освіти, оскільки обмежує категорію осіб, що можуть претендувати на одержання другої вищої освіти за державний кошт. За таких умов при використанні громадянином права на вищу освіту формується правовий конфлікт. Правокомпромісними засобами урегулювання цього конфлікту є можливість звернутися до суду з вимогою захисту свого права, а також внесення змін до чинного законодавства.

Перший спосіб видається нам не досить ефективним, адже навіть позитивне рішення суду на користь позивача матиме одиничний характер. Оскільки рішення національних судів не мають прецедентного значення на території України, то відчутного позитивного впливу на правовий порядок надання освітніх послуг в Україні за рахунок державного бюджету вони мати не будуть.

Більш практичним є другий спосіб. Вважаємо обґрунтованими пропозиції деяких науковців [533, с. 57] внести зміни до Закону України «Про вищу освіту» в частині зміни змісту ст. 4 вказаного акта задля оптимізації правових підстав використання права громадянина на одержання другої вищої освіти незалежно від того, здобував він раніше освітньо-кваліфікаційний рівень у ВНЗ за кошт державного бюджету чи ні. Єдиним критерієм відбору кандидатів на здобуття вищої освіти (незалежно від того чи вперше, чи вдруге) є конкурс, у процесі якого приймальна комісія ВНЗ визначатиме кращих претендентів на навчання, що відповідає принципу доступності та конкурсності здобуття вищої освіти кожним громадянином України (ст. 3 Закону про освіту)

Зупинимось на існуючих проблемах використання права на працю. У всьому світі участь працівників в управлінні організацією чи підприємством розглядається як одна з важливих форм соціального діалогу, що має на меті колективну реалізацію права громадян на працю, а також на забезпечення безпечних і здорових її умов. Національне законодавство України гарантує це право у ст. 43 Конституції України [128], а також у Законі України «Про колективні договори і угоди» від

1 липня 1993 р. № 3356-ХІІ [534]. Зміст ч. 1 ст. 4 вказаного акта визначає, що з метою задоволення соціально-економічних інтересів працівники шляхом делегування своїх прав професійним спілкам, об'єднанням профспілок в особі їх виборних органів або інших представницьких організацій трудящих, які наділені трудовими колективами відповідними повноваженнями, використовують право на ведення переговорів і укладення колективних договорів і угод від імені найманих працівників.

Процедура ведення колективних переговорів з роботодавцем, механізм вирішення розбіжностей, що виникають у ході переговорів, регламентуються Конвенцією Міжнародної Організації праці «Про сприяння колективним переговорам» (ратифікована Україною 2 квітня 1994р. № 154) [535], ст. 6 Європейської Соціальної Хартії від 3 травня 1996 р. (ратифікована Україною 14 вересня 2006 р.) [536], статтями 10, 11 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. № 3356-ХІІ [534]. Відповідно до міжнародних стандартів колективні переговори проводяться між роботодавцями (групою роботодавців), організацією (організаціями) працівників з метою визначення умов праці й зайнятості; регулювання відносин між роботодавцями (їх організаціями) і організацією (організаціями) працівників. Водночас громадяни України як суб'єкти трудових правовідносин зіштовхуються зі значними труднощами при використанні права на укладення колективних угод і на представництво власних інтересів перед роботодавцем. Причиною цього є конфліктність положень галузевого законодавства, що регулює зазначену сферу суспільних відносин. Проаналізуємо положення законодавчих актів, що регулюють порядок використання права на укладення колективного договору більш детально.

Чинний Закон України «Про колективні договори і угоди» [534] має низку прогалин (внутрішніх правових конфліктів) у частині регламентації механізму використання прав працівниками. Серед них:

– у законодавстві чітко не визначено принципів проведення колективних переговорів;

– у законодавстві чітко не вирішено питання про визначення повноважень представництва сторін при колективних переговорах (у ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» [534] вказано, що в переговорах беруть участь «представники сторін», які створюють спеціальну робочу комісію);

– законодавство не передбачає права представників працівників вести колективні переговори в разі відсутності профспілок або інших уповноважених трудовим колективом органів;

– у національному законодавстві України відсутня норма, якою покладався б обов'язок на яку-небудь зі сторін розпочати переговори (на практиці це призводить до того, що на державних підприємствах робота з підготовки колективного договору часто спізнюється, а на приватних підприємствах колективні договори, як правило, взагалі не укладаються. Окрім того, на приватних підприємствах часто відсутня профспілкова організація, а працівники в умовах безробіття, що зростає, цінуючи своє робоче місце, не порушують питання про укладення колективного договору. оскільки угода потенційно накладає на нього низку додаткових зобов'язань);

– у чинному законодавстві чітко не передбачено обов'язковість до проведення переговорів, а лише зазначено, що будь-яка зі сторін не раніш ніж за три місяці до закінчення строку дії колективного договору, угоди або у строки, визначені цими документами, письмово повідомляє іншу сторону про початок переговорів (ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» [534]. У разі якщо колективний договір взагалі не укладався і у жодної зі сторін трудових правовідносин не виникло ініціативи провести переговори, право на укладення колективного договору в працівників взагалі не реалізується).

Усі вищезазначені чинники в кінцевому результаті ведуть до фактичного обмеження трудових прав працівників і неможливості повноцінного їх використання, що супроводжується численними конфліктами правового характеру. Для ілюстрації такого незадовільного стану наведемо декілька найбільш резонансних прецедентів правових конфліктів при використанні трудових колективних прав, які трапилися протягом останніх років.

Так, у 2005 р. на ґрунті використання трудових прав працівників підприємства «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» між підприємством і трудовим колективом виник конфлікт. Адміністрація комбінату в особі голови правління листом від 20 грудня 2005 р. № 09/4626 відмовила незалежній профспілці вступати в переговорний процес щодо укладення колективного договору. Своє рішення адміністрація мотивувала тим, що старий колективний договір було прийнято ще у 2001 р., і він не потребує змін, оскільки його підписувала стара профспілка підприємства, а відповідно – немає необхідності приймати новий договір чи вносити зміни у чинний. Своїми діями адміністрація порушила ч. 3 ст. 10 Закону України «Про колективні договори і угоди» [534], яка зобов'язує адміністрацію протягом 7 днів після повідомлення іншої сторони розпочати переговори. Отже, між адміністрацією і працівниками у процесі використання останніми законного права виник правовий конфлікт, підставою якого стало обмеження використання права працівників роботодавцем [537, с. 321].

У 2006 р. члени колективу Чернігівського академічного обласного музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка, створивши незалежну профспілку, виявили бажання використати своє законне право на укладення колективного договору. Адміністрація театру, не бажаючи вступати у переговори, почала здійснювати незаконний тиск на працівників, що знайшло своє вираження у необґрунтованому накладенні дисциплінарних стягнень у вигляді доган та звільнення з роботи одного працівника. Представники колективу оскаржили рішення адміністрації в суді й суд своїм рішенням визнав, що дисциплінарні стягнення були накладені незаконно, а також скасував накази про оголошення догани та звільнення. Однак навіть після рішення суду тривалий час продовжувалася відмова адміністрації театру від участі в колективних переговорах.

Окремим пунктом слід виокремити проблему невиконання судових рішень як з боку державних органів, так і з боку роботодавців. Наприклад, у Нікополі Дніпропетровської області керівники ЗАТ «Нікопольський південнотрубний завод» у жовтні 2006 р. відмовились виконувати рішення суду про допуск представників

незалежної профспілки до участі в колективних переговорах та підписання колективного договору [537, с. 321].

Вищенаведені приклади є показником того, що недосконалість українського законодавства про працю є головною передумовою виникнення правових конфліктів у процесі використання громадянами права на працю. Задля того, щоб уникнути розглядів судових спорів, що виникають через перепони використання права на працю, трудове законодавство слід змінити в частині вдосконалення правового механізму реалізації права на працю. Пропонуємо на законодавчому рівні закріпити такі положення:

1) зафіксувати обов'язковість укладення колективного договору на підприємствах;

2) закріпити положення, відповідно до якого за умови відсутності на підприємстві профспілки, стороною укладення колективного договору може виступати ініціативна група робітників, що діє від імені трудового колективу, який на загальних зборах більшістю голосів делегує групі право представляти інтереси трудового колективу;

3) закріпити обов'язковість проведення переговорів після закінчення терміну дії колективного договору і встановити граничні строки проведення переговорів.

Стверджуючи те, що основним завданням держави в умовах розвитку ринкової економіки є створення ефективного механізму забезпечення і реалізації права громадянина на працю [538, с. 141], внесення зазначених змін до законодавства сприятиме оптимізації умов використання трудових прав громадян України і підвищить загальний рівень цивілізованості організації кваліфікованої праці в державі.

Відчутний конфліктний резонанс має також використання громадянами України права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів, переконань, яке гарантоване у ст. 34 Конституції України [128].

Зміст свободи думки і слова полягає у тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати ці матеріалізовані в мові

відображення, в тому числі як погляди і переконання [539, с. 159]. Різноманітні аспекти реалізації цього права, а також соціально-правові наслідки його захисту неодноразово були в центрі уваги політиків, науковців та різних категорій спеціалістів у сфері захисту прав і свобод людини.

Слід зауважити, що використання права на свободу думки і слова ускладнюється насамперед не досить чітким і конкретним власним формулюванням і тому вимагає певного роз'яснення.

По-перше, за допомогою законодавства або інших юридичних засобів не можна дозволити чи заборонити думку як таку, врегулювати процес появи, зміни або ж зникнення думок в індивідуальній свідомості кожної особи. Відповідно, припис ст. 34 Основного Закону [128] стосується не будь-якої думки, а лише тієї, яку вже виражено назовні, об'єктивовано шляхом певної фізичної поведінки [540, с.187]. Лише така думка здатна зачіпати інтереси інших учасників суспільних відносин і, отже, набувати соціального значення. Право на свободу слова і вільне вираження поглядів санкціонує право людини на вільне виявлення своїх думок, зокрема тих, які є поглядами та ідеологічними переконаннями (останні можуть при цьому стосуватися будь-яких сфер: зовнішньої політики, державної влади, економічних процесів, освіти і культури, розвитку законодавства тощо).

По-друге, оскільки, крім поглядів та переконань, існують також інші форми мислення, то право на свободу думки стосується вираження й інших його «продуктів»: раціоналізованих почуттів, установок, орієнтацій, концепцій, теорій тощо.

По-третє, зазначене право охоплює можливість використання будь-яких засобів вираження думки – як традиційних (усних, письмових, образотворчих та ін.), так і сучасних технічних (у тому числі й засобів масової інформації).

У практичній площині використання цього права може бути досить конфліктним за характером і наслідками. У даному аспекті слід відзначити, що головною причиною можливого правового конфлікту при використанні права на свободу думки і слова є нехтування або перевищення обмежень, які встановлюються для реалізації зазначеного права. Частина 3 ст. 34 Конституції

України [128] передбачає, що «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя». Наведена частина коментованої статті присвячена характеристиці тих підстав, за яких закріплені у ній права можуть бути обмежені державою. Щодо інших обмежень прав людини і громадянина, то Конституція України передбачає, що такі обмеження можуть встановлюватися виключно на законодавчому рівні та мають бути офіційно-закріпленими в актах національного права.

Всі підстави для обмеження права на свободу думки і слова, зазначені у вищенаведеному формулюванні, можна поділити на три групи: а) загальносоціальні – забезпечення громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я населення; б) особистісні – захист прав, зокрема ділової репутації, інших людей; в) політичні – інтереси національної безпеки, територіальної цілісності, підтримання авторитету і неупередженості правосуддя, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно. Майже всі ці підстави передбачено також у найважливіших міжнародно-правових актах з прав людини, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1961 р. [540], Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1951 р. [541]. До того ж права, закріплені у частинах 1 і 2 ст. 34 Конституції України [128], можуть обмежуватись законом виключно за наявності лише тих підстав, які тут зазначені. Будь-які інші обставини, мотиви не можуть бути причиною або приводом обмежень даних прав. Враховуючи аксіоматичність останнього твердження, можна на багатьох конкретних прикладах ілюструвати правову конфліктність використання права на свободу думки і слова. Проаналізуємо один з найбільш резонансних і суперечливих за сутністю прикладів, який мав місце в новітній історії України.

Так, 28 листопада 2006 р. було прийнято Закон України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні» № 376-V [542] (далі – Закон). Закон визначає, що голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу. Водночас ст. 2 цього акта встановлює, що «публічне заперечення голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним». Отже закон, визначивши, що заперечення голодомору є протиправним, створив правові підстави для встановлення в майбутньому адміністративної і (або) кримінальної відповідальності за заперечення фактів голодомору 1932–1933 років.

З юридичної точки зору закон фактично заборонив особам висловлювати власну думку щодо вірогідності фактів геноциду українського народу, в тому числі й у межах професійної, наукової чи ділової дискусії. На додаток до вищезазначеного слід зауважити, що, враховуючи положення ч. 3 ст. 34 Конституції України [128] для визнання протиправним висловлювання власної точки зору щодо заперечення голодомору, відсутні юридичні підстави. Незважаючи на це, висловлювання із зазначеного приводу формально визнаються в Україні протиправним діянням, а відповідно – в положенні ст. 2 Закону встановлено штучний правообмежуючий чинник щодо вільного використання права на свободу слова. Це у свою чергу є причиною правового конфлікту при використанні законного права особи на свободу слова, коли гарантована законом правова можливість висловити власну точку зору і переконання з приводу Голодомору зіштовхується з законодавчо передбаченою протиправністю можливого судження людини щодо тих чи інших історичних фактів.

Визнаючи величезні втрати, яких зазнав український народ під час голоду 1932–1933 років, а також враховуючи те, що на сьогодні остаточно не з'ясовано і не досліджено повноцінну історичну картину голоду на Україні 1932–1933 років, ми пропонуємо внести зміни у ст. 2 Закону України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні» [542], виключивши положення щодо протиправності публічних висловлювань щодо заперечення голодомору 1932–1933 років на Україні. Це значно знизить «реакційність» закону, а також виключить виникнення конфліктних

ситуацій, які можуть спіткати громадянина при використанні права на свободу слова в Україні.

Іншими словами, в Україні внаслідок неможливості фінансового забезпечення виконання приписів багатьох законодавчих актів набрала інерції тенденція, відповідно до якої суб'єкти законодавчої діяльності приймають акти з багатьма нормами-деклараціями, що має негативні наслідки. М. Оніщук з цього приводу зазначає, що наявність багатьох декларативних норм має наслідком поширення правового нігілізму в суспільстві [543, с.32]. Гіпотетично декларативні норми будуть діяти у майбутньому, коли наша держава досягне належного рівня соціально-економічного розвитку. На практиці це призводить до ігнорування багатьох положень закону про права людини внаслідок об'єктивної неможливості їх виконання через фінансову неспроможність суб'єктів права.

Саме цей чинник В. Буткевич називає «ахіллесовою п'ятою українського законодавства» [544, с. 37]. На практиці існування правових колізій призводить до того, що одні протиріччя нормативних приписів (внутрішні правові конфлікти) правозастосовні органи просто ігнорують, а в інших випадках – посилаються на той правовий акт, який дозволить їм якнайшвидше винести змодельоване рішення. При цьому його реальний зміст не має першочергового значення, а все обмежується формальним вирішенням соціального конфлікту у вигляді судового рішення на підставі права. Слід зважати на те, що судові рішення є лише одноразовою інстанцією пошуку вимушеного (і до того ж примусового) правового компромісу при виникненні конфлікту з приводу реалізації того чи іншого права. За таких умов конфлікт фактично не урегулюється, оскільки не ліквідовано його юридичні причини.

5.3. Компроміс і конфлікт під час виконання зобов'язань та дотримання заборон

Право набуває особливої соціальної цінності, коли його норми знаходять свою матеріалізацію у практичній площині. Саме тому актуального значення для

всіх сегментів сучасної правової юридичної теорії та практики набуває проблема реалізації права у всіх без винятку формах (використання, виконання, дотримання та правозастосування). Варто зазначити, що існують труднощі у контексті всіх цих форм, але в сучасних умовах розвитку Української держави та суспільства проблема виконання обов'язків та дотримання заборон є найактуальнішою проблемою. З огляду на суперечливий характер законодавчих приписів, а також відсутність шанобливого ставлення до заборон та зобов'язань, у цих двох формах виникає безліч різноманітних правових конфліктів, що руйнують правову систему, не сприяють збалансованому та поступальному її розвитку.

А. М. Головістикова вказує на те, що при дотриманні суб'єкти утримуються від вчинення протиправних дій, іншими словами дотримуються вимог правових норм. З правової точки зору, поведінка індивіда може бути правомірною, або неправомірною, або юридично байдужою. Дотримання правових норм є видом правомірної поведінки, його першою та найбільш загальною формою реалізації прав, оскільки якщо люди поводять себе правомірно, спокійно живуть, працюють, нічого не порушують, є законослухняними громадянами, то тим самим досягаються ті цілі, на які розраховував законодавець [545, с. 549].

При виконанні суб'єкти здійснюють покладені на них позитивні обов'язки, функції, повноваження, реалізуючи тим самим відповідні правові норми (наприклад, громадяни зобов'язані сплачувати податки, оплачувати проїзд на всіх видах транспорту, з'являтися до суду за повісткою як свідок тощо). Специфікою цієї форми є те, що вона: по-перше, пов'язана з реалізацією зобов'язуючих норм; по-друге, передбачає на відміну від першої (пасивної) форми, активні дії суб'єктів; по-третє, відрізняється чіткою імперативністю, власністю, оскільки за невиконання юридичних приписів можуть бути реалізовані санкції; по-четверте, у більшості випадків правовиконавчі дії так чи інакше фіксуються, оформлюються [545, с. 550].

Ф. А. Григор'єв та А. Д. Черкасов вважають, що дотримання норм права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від вчинення дій, заборонених правом. Це – пасивна форма поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання. У більшості випадків дотримання права відбувається непомітно, як правило, не фіксується. Саме

тому його юридичний характер яскраво не виявляється. У цій формі реалізуються забороняючі норми. На думку А. О. Осауленко, всі охоронні норми містять заборону, яка хоч і не формулюється прямо, однак логічно виводиться зі змісту норми. Забороняючі та охоронні норми передбачають абсолютні чи відносні обмеження. Основною їх метою є попередження негативних дій, а додатково – спрямування суб'єктів на бажану поведінку [546, с. 171].

У свою чергу виконання норм права відбувається коли суб'єкти виконують покладені на них юридичні обов'язки. У цих випадках вони діють активно. У такій формі реалізуються зобов'язуючі норми права. Наприклад, пасажир громадського транспорту, компостуючи талон, виконує юридичний обов'язок – оплачує проїзд, отже, виконує норму права.

Отже, під дотриманням конституційних норм розуміють пасивну поведінку суб'єктів, які, не порушуючи відповідні конституційні заборони тим самим реалізують конкретні конституційні норми, в яких ці заборони містяться. Так, наприклад, для реалізації ч. 6 ст. 17 Конституції, відповідно до якої на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, суб'єкт просто не повинен створювати або брати участь у створенні таких формувань. Якщо у цьому аспекті поведінка суб'єкта буде пасивною, то, відповідно, ця поведінка буде правомірною, а відповідна норма Конституції України не буде порушена, а значить – буде реалізована [547, с. 52].

Відомий російський дослідник М. Н. Марченко зазначає, що виконання як форма реалізації права є нічим іншим, як реалізацією зобов'язуючих норм, тобто виконанням суб'єктом права покладених на нього зобов'язань. Виконання зобов'язань відображається у вчиненні фізичною чи юридичною особою дій, передбачених нормами права. Дії, пов'язані з виконанням зобов'язань, можуть передбачатися також в угодах та індивідуальних актах, що приймаються у процесі правозастосування. Яскравим прикладом зобов'язань, що містяться у нормах права, є конституційні обов'язки громадян. Вони передбачені у текстах самих конституцій, а також інших конституційних актах. Це обов'язки своєчасно та у повному обсязі сплачувати податки, нести військову службу тощо.

На відміну від інших форм, дотримання норм права пов'язане тільки з реалізацією забороняючих норм. Іноді дотримання норм права розглядається лише як дотримання зобов'язань. Однак сенс дотримання норм у всіх випадках завжди один і той самий: утримання від вчинення дій, що знаходяться під заборонаю, тобто заборонені нормами права. Соціальна роль та призначення цієї форми реалізації права полягає у тому, щоб не допустити вчинення дій, які могли б спричинити шкоду не тільки суспільству та державі, але й особистості. Дотримання завжди має не активний, а пасивний характер. Реалізація цієї форми досягається не в силу вчинення активних дій суб'єктів права, а завдяки утриманню від вчинення заборонених законом дій [548, с. 684].

Як зазначають І. М. Погрібний та Д. В. Слинько, виконання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в діях суб'єктів щодо здійснення зобов'язуючого впливу права. Якщо норма права містить обов'язок, то простого утримання суб'єкта від здійснення визначених дій вже недостатньо. Більш того, у деяких випадках таке утримання від дій може кваліфікуватися як протиправна поведінка [549, с. 166]. Особливою рисою виконання норм права є активна поведінка суб'єктів: вони здійснюють дії, що передбачені юридичними нормами, тобто виконують покладені на них активні обов'язки. Наприклад, обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей і забезпечити їм певний рівень освіти чи своєчасне заповнення і подання до органів податкової адміністрації декларації про доходи.

Дотримання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в узгодженні суб'єктами своєї поведінки з нормами-заборами. Дотримання норм полягає в тому, що суб'єкт утримується від порушення заборон, що містяться у тих чи інших правових нормах. Характерна риса цієї форми – пасивна поведінка суб'єктів: вони не здійснюють дій, що заборонені нормами права, і в такий спосіб реалізують правові заборони. Наприклад, утримання громадянина від спроб вивезти за кордон держави предмети, заборонені для вивезення, чи дотримання швидкості руху автомобіля в місті, яка дорівнює шістдесят кілометрів на годину [550, с. 166].

На думку В. В. Копейчикова, дотримання норм права – це форма реалізації норм права, яка знаходить своє вираження в узгодженні суб'єктами своєї поведінки з нормами-заборами. Іншими словами, сутність дотримання норм права полягає у тому, що суб'єкт утримується від порушення заборон, які містяться у тих чи інших правових нормах. Характерна риса цієї форми – пасивна поведінка суб'єктів: вони не чинять дій, що заборонені нормами права, і таким чином виконують правові заборони. Як приклад додержання норм права – утримання громадянина від спроб вивезти за межі країни предмети, заборонені для вивезення. Саме в цьому виявляється соціальна користь цієї форми реалізації права [551, с. 171].

Т. І. Тарахонич визначає дотримання як форму реалізації забороняючих норм, змістом якої є утримання суб'єкта від порушення заборон, які містяться у правових нормах [552, с. 261].

Як бачимо, вищезазначені визначення не відрізняються різноманітністю підходів авторів до характеристики дотримання. На нашу думку, належність цієї категорії до форм реалізації права надає можливість виокремити їх спільні риси, що об'єднують використання, виконання, дотримання і застосування в єдиний засіб втілення приписів у поведінку суб'єктів. Так, дотримання, як і інші форми правореалізації:

- це реалізація правомірної поведінки суб'єктів права;
- її зміст складає втілення вимог норм права у поведінці;
- пов'язується з необхідністю досягнення певного результату;
- охоплює як юридично значиму поведінку, так і її кінцевий результат;
- характеризується подвійною сутністю, змістом якої є як процес, так і результат втілення вимог правових норм у поведінці суб'єктів;
- наявність суб'єктів, якими є як фізичні, так і юридичні особи і держава;
- характеризується об'єктивною та суб'єктивною сторонами;
- обумовлюється специфікою засобів правового впливу та різновидом правових норм.

Самостійний характер дотримання визначає наявність лише їй притаманних особливостей, а саме:

- це форма реалізації забороняючих та охоронних норм;
- полягає у пасивній поведінці суб'єктів;
- змістом є утримання від заборонених діянь [553, с. 261];
- це спосіб гарантування суб'єктивного права;
- реалізується поза правовідносинами;
- має не чітко виражений юридичний характер.

Самостійний та складний характер дотримання зобов'язань зумовлює необхідність аналізу факторів, що зумовлюють його ефективність. Важливе значення серед них належить конфлікту та компромісу.

Конфліктогенний потенціал правових норм, як уже зазначалось, знаходить свій вираз у різноманітних формах реалізації права. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у сфері використання правових норм існує велика кількість складних правових конфліктів. Проте не менше правових конфліктів виникає й при реалізації інших форм права – виконанні та дотриманні. Варто сказати, що у зв'язку з тим, що як уже зазначалось вище до останніх двох форм реалізації права прикуто менше уваги ніж до використання, проблем з цими формами, на перший погляд, здається менше, але це не так. Крім того, проблема виконання правових норм безпосередньо пов'язана з використанням. Це пов'язано з тим, що кожному праву одного суб'єкта кореспондує відповідний обов'язок іншого. У зв'язку з цим дуже значна кількість правових конфліктів, які мають свою специфіку безпосередньо пов'язані з виконанням та дотриманням. При цьому правокompromісні засоби упорядкування таких правових конфліктів також мають свою специфіку.

Наприклад, одна з важливих умов для того, щоб людина мала змогу використати своє безумовне право на громадянство, – це вона повинна визнавати норми Конституції України і закони України та дотримуватися їх (ст. 9 Закону України «Про громадянство України» [554]).

Крім того, ст. 18 Основного Закону прямо забороняє вихід із громадянства, у тому разі якщо особу, що клопоче про такий вихід, притягнуто в Україні як обвинуваченого у кримінальній справі або щодо якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав чинності. До речі, Закон України «Про громадянство

України» [554] в редакції від 16 квітня 1997 р. встановлював ще більш жорсткий взаємозв'язок між названими формами реалізації права. Зокрема, у ст. 19 цього Закону йшлося про те, що у виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа мала невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими були пов'язані інтереси юридичних або фізичних осіб України.

Насправді Закон України «Про громадянство України» в редакції від 16 квітня 1997 р. породжував найскладніший правовий конфлікт, оскільки його норми обмежували реалізацію невід'ємного природного права людини на громадянство, яке у тому числі включає й право на зміну громадянства, пов'язуючи це з виконанням майнових зобов'язань. У зв'язку з цим слід констатувати, що законодавець абсолютно правильно відійшов від цієї моделі, що прямо суперечила принципу верховенства права. Отже, було застосовано правокомпромісні засоби, зокрема внесення змін до законодавства, що упорядкували цей конфлікт.

Подібний до вищенаведеного характер має правовий конфлікт у сфері використання права на вільний виїзд з України. Цей правовий конфлікт базується на тому, що невиконання тих чи інших зобов'язань може призвести до обмежень у праві виїзду громадян за кордон, що є прямим порушенням права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, вільно залишати територію України, яке передбачене ст. 33 Основного Закону України [128]. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [555] громадянинові України може бути відмовлено у видачі паспорта, якщо діють не врегульовані аліментні, договірні чи інші невиконані зобов'язання – до виконання цих зобов'язань, а також якщо громадянин підлягає призову на строкову військову службу – до вирішення питання про відстрочку від призову.

Отже, ці приклади свідчать про наявність конфліктогенної складової у вітчизняному механізмі реалізації прав, зокрема у сфері дотримання заборон та виконання обов'язків. Продовжимо аналіз правових конфліктів та правокомпромісних засобів їх упорядкування у межах дотримання та виконання норм права на конкретних практичних прикладах.

Слід зупинитись на складній ситуації з виконанням обов'язку народним депутатом України з'явитися на допит як свідок за викликом органів дізнання, досудового слідства та суду. Це пов'язано з тим, що у тому разі, коли особа не з'являється за викликом, до неї може бути застосовано примусовий привід.

Відповідно до ч. 1 ст. 70 Кримінально-процесуального кодексу України [556], особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, зобов'язана з'явитися в зазначене місце і час і дати правдиві показання про відомі їй обставини у справі. У свою чергу ст. 166 цього Кодексу регламентує порядок виклику свідка для допиту, де зазначено, що свідок викликається до слідчого повісткою, яка вручається під розписку свідкові, а в разі його тимчасової відсутності – кому-небудь з дорослих членів його сім'ї, житлово-експлуатаційній організації, виконавчому комітету селищної або сільської Ради народних депутатів чи адміністрації за місцем його роботи. Свідок може бути викликаний також телеграмою або телефонограмою. У повістці повинно бути зазначено, хто викликається як свідок, куди і до кого, день і час явки, наслідки неявки, передбачені статтями 70 і 71 цього Кодексу. Як бачимо, основним засобом виклику свідка є повістка, яку слід розглядати як владний та обов'язковий до виконання припис, спрямований на гарантування явки свідка до органу дізнання, слідчого, прокурора або суду з метою отримання необхідної для встановлення у справі істини інформації. Але на практиці досить часто виникають випадки, коли свідок не з'являється без поважних причин за викликом. Саме у зв'язку з цим Кримінально-процесуальним кодексом України (ч. 2 ст. 70) передбачено, що, якщо свідок не з'явився без поважних причин, орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право застосувати привід через органи внутрішніх справ у порядку, передбаченому статтями 135 і 136 цього Кодексу. Отже, застосування приводу є своєрідною санкцією за невиконання без поважних причин важливого зобов'язання – з'явитися до компетентних органів та дати правдиві свідчення щодо відомих фактів у справі. Крім того, варто також розуміти, що ці норми з огляду на їх важливий характер не мають суб'єктивних обмежень, а отже, стосуються всіх осіб, про яких є дані, що їм відомі обставини, які стосуються справи.

Проте на практиці виникають значні проблеми з реалізацією цих норм щодо народних депутатів України, які, користуючись депутатською недоторканістю, досить часто не з'являються до органів дізнання, досудового слідства, суду без будь-яких поважних причин. Слід констатувати, що такий стан речей призводить до виникнення правових конфліктів у сфері кримінального процесу, зокрема виконання обов'язку з'являтися на допит за законодавчо обґрунтованою вимогою. Так, якщо народний депутат України був єдиним свідком у справі, то без його свідчень розслідування кримінальної справи не відбудеться, злочинці не будуть покарані, права потерпілих не будуть поновлені, інтереси держави та суспільства не будуть захищені.

Аналіз законодавства України в цілому свідчить на користь того, що народний депутат України повинен виконувати приписи КПК України, а в разі якщо він буде ухилятися від виконання обов'язків свідка, що ним передбачені, то його можна примусити їх виконати. Депутатська недоторканність як гарантія діяльності народного депутата України не повинна бути перешкодою для виконання народним депутатом обов'язків, зокрема свідка.

Так, відповідно до ст. 80 Конституції України [128] народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

На розвиток цього положення спрямована ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» [557], яка у свою чергу встановлює, що народному депутату гарантується депутатська недоторканність на весь строк здійснення депутатських повноважень. Народний депутат не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності, затриманий чи заарештований.

Обшук, затримання народного депутата чи огляд особистих речей і багажу, транспорту, жилого чи службового приміщення народного депутата, а також

порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата, допускаються лише у разі, коли Верховною Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Особливості порядку притягнення народного депутата до відповідальності визначаються Конституцією України, цим Законом та законом про Регламент Верховної Ради України.

Водночас у п. 2 ст. 24 Закону України «Про статус народного депутата України» прямо вказано, що народний депутат України зобов'язаний додержуватися вимог Конституції України, цього Закону, закону про Регламент Верховної Ради України та інших законів України, додержуватися присяги народного депутата України. Цей імперативний припис ще раз підкреслює, що народний депутат України повинен виконувати обов'язки, передбачені законами України, у тому числі Кримінально-процесуальним кодексом України.

У зв'язку з такою колізією в законодавстві виникає ціла низка проблем, пов'язаних із допитом як свідків народних депутатів України та можливістю, у разі їх нез'явлення без поважних причин на допит, доставляння народних депутатів приводом. Однією з причин цього правового конфлікту є розмитість та нечіткість ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України», яка, розвиваючи вимоги статті 80 Основного Закону України, має лише встановлювати особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності, а також затримання чи арешту народного депутата. Це призводить до гіпертрофованого та утрированого розуміння як народними депутатами України, правоохоронним органами, так і громадськістю депутатської недоторканності. До речі, ця проблема виходить і на інші нагальні проблеми, що також породжують низку правових конфліктів, наприклад постійні бійки у парламенті, чим депутати на очах у широкої громадськості вчиняють хуліганські дії, чітко передбачені ст. 296 Кримінального кодексу України, але недотримання цих заборон не тягне для них настання кримінальної відповідальності.

На жаль, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 26 червня 2003 р. № 12-рп/2003 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин 1, 3 ст. 80 Конституції України, ч. 1 ст. 26, частин 1, 2, 3 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» та за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України про офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 80 Конституції України стосовно затримання народного депутата України (справа про гарантії депутатської недоторканності) [128] не вирішив цієї проблеми, а, навпаки, ускладнив неправильне та надмірне розуміння депутатської недоторканності.

Зокрема, Суд зазначив, що депутатська недоторканність як елемент статусу народного депутата України є конституційною гарантією безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх повноважень і передбачає звільнення його від юридичної відповідальності у визначених Конституцією України випадках та особливий порядок притягнення народного депутата до кримінальної відповідальності, його затримання, арешту, а також застосування інших заходів, пов'язаних з обмеженням його особистих прав і свобод. У цьому випадку правова позиція Конституційного Суду України полягає у тому, що у законодавстві слід встановити особливий порядок застосування інших заходів, пов'язаних з обмеженням особистих прав і свобод депутата. Однак не зрозуміло, що слід розуміти під такими «іншими заходами».

Вважаємо, що застосування приводу щодо народного депутата України, який не з'являється без поважних причин для допиту як свідок, не можна прирівнювати до передбаченого ч. 2 ст. 27 Закону України «Про статус народного депутата України» [557] «...застосування інших заходів, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата». Це пов'язано з тим, що названий захід відповідно до закону не обмежує права і свободи народного депутата, оскільки спрямований виключно на виконання останнім своїх зобов'язань в інтересах слідства.

Крім того, у ч. 2 ст. 27 названого Закону вказано, що вжиття всіх передбачених у цій статті заходів «допускаються лише у разі, коли Верховною

Радою України надано згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності...». У зв'язку з цим виникає закономірне питання, чи варто отримувати згоду Верховної Ради України на притягнення народного депутата України до кримінальної відповідальності тільки для того, щоб забезпечити його явку до органів дізнання, досудового слідства та суду з метою допиту як свідка?

З огляду на викладене, вважаємо, що законодавство України будь-яких заборон щодо застосування до народного депутата України приводу для допиту як свідка не містить.

Ураховуючи викладене, наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: прогалини законодавства, зокрема суперечливі та розмиті норми Закону України «Про статус народного депутата України», які встановлюють гарантії депутатської недоторканності й створюють правові колізії з іншими актами законодавства; 2) суб'єкти: народні депутати України, які набули в силу настання певних юридичних фактів статусу свідка; органи дізнання; досудового слідства та суду; 3) правокompromісні засоби: внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України», де чітко прописати, на які сфери не поширюється депутатська недоторканність, у тому числі зазначити, що у разі, якщо народний депутат України як свідок у кримінальній справі не з'явився без поважних причин, орган дізнання, слідчий, прокурор або суд мають право застосувати привід через органи внутрішніх справ у порядку, передбаченому статтями 135 і 136 Кримінально-процесуального кодексу України.

Щодо вищевикладеного правового конфлікту варто зазначити, що він має місце не лише у сфері кримінального процесу, але й цивільного, господарського, адміністративного.

Правові конфлікти також виникають у сфері виконання конституційних обов'язків громадянами України. Одним із таких слід визнати правовий конфлікт, що виникає у зв'язку з необхідністю проходження альтернативної служби. У частині 4 ст. 35 Конституції України [128] чітко встановлено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання

військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Слід зазначити, що у суспільній свідомості альтернативна служба в Україні розглядається як право, але вона не може бути такою. Як стверджує Є. І. Григоренко, «альтернативну службу необхідно розглядати не тільки як право, але й як обов'язок [559, с. 119–120]. Це пов'язано з тим, що альтернативна (невійськова) служба здійснюється громадянином України, який має відповідні підстави, при виникненні необхідності реалізації військового обов'язку. У такому разі мається на увазі, що громадянин, який повинен проходити військову службу та релігійні переконання якого суперечать цьому, має право на заміну виконання зазначеного обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, тобто у такого громадянина є вибір варіанту поведінки. Після такого вибору здійснюється реалізація права, зокрема замість проходження військової служби громадянин України виконує альтернативний обов'язок, що безпосередньо пов'язаний з існуванням військового обов'язку та який замінює останній.

З огляду на те, що альтернативна служба є обов'язком, її реалізація повинна бути чіткою та беззастережною. Проте на заваді цьому постає застаріле та непослідовне законодавство, яке не відповідає ні високим конституційним вимогам, ні високим міжнародним стандартам, а також породжує цілу низку правових конфліктів.

Проблеми у законодавстві про альтернативну службу полягають у тому, що відповідно до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [560] це право надається тільки за релігійними поглядами і не надається за нерелігійними на підставі власних моральних чи політичних переконань особи, наприклад за пацифістськими поглядами. Крім того, термін проходження альтернативної (невійськової) служби є у півтора рази більшим порівняно з термінами проходження військової строкової служби та ін.

Слід зазначити, що наведений правовий конфлікт є зовнішнім правовим конфліктом на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах реалізації

конституційного обов'язку проходити альтернативну службу громадянами України, що мають власні моральні, релігійні чи політичні переконання.

Проаналізований правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: суперечливі та непослідовні норми законодавства про альтернативну (невійськову) службу (правові колізії) та невідповідність такого законодавства міжнародним стандартам та конституційним вимогам (правові прогалини); 2) суб'єкти: військовозобов'язані громадяни України, що мають моральні, релігійні та політичні переконання, держава в особі спеціально уповноважених органів; 3) правокпромісні засоби: внесення подальших змін до законодавства.

Слід викласти в такій редакції ч. 1 ст. 4 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: «На альтернативну службу направляються громадяни, які підлягають призову на строкову військову службу і особисто заявили про неможливість її проходження як такої, що суперечить їхнім моральним, релігійним та політичним переконанням та щодо яких прийнято відповідні рішення. У ч. 2 ст. 6 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» замість слів «у півтора рази перевищує строк» замінити словами «дорівнює строку».

Щодо вищевикладеного правового конфлікту варто зазначити, що він не лише має місце у сфері конституційного права України, але й негативно впливає на реалізацію норм адміністративного права.

Виникає правовий конфлікт і при виконанні конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до повноліття (ч. 2 ст. 51 Конституції України [128]). Зазначений конституційний обов'язок знаходить свою конкретизацію у Сімейному кодексі України [205], де вказуються особливості його виконання. Зокрема, цьому питанню присвячено главу 15 цього Кодексу. Відповідно до ст. 180 СК України батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття, а ст. 181 встановлює способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину.

Проте проблема, яка має місце при регламентації цього обов'язку та породжує відповідний правовий конфлікт, полягає у тому, що СК України не розмежовує базові та різнопланові поняття: «аліменти» та «утримання». Слід зазначити, що обов'язок щодо утримання дітей з боку батьків обмежується двома юридичними

фактами. З одного боку – це народження дитини, а з іншого – досягнення дитиною повноліття. У свою чергу аліментні зобов'язання виникають у таких само рамках, але при настанні додаткових юридичних фактів, а саме розірвання шлюбу, ухилення одного з батьків від добровільного утримання дитини. Аналіз співвідношення названих понять дає можливість зробити загальний висновок про те, що у тому разі, коли йдеться про «утримання», воно передбачає добровільне, свідоме та цілеспрямоване надання коштів на користь дитини. А у разі використання терміна «аліменти» передбачається примусове стягнення коштів на дитину.

На жаль, Сімейний кодекс України не відбиває це розмежування у своєму змісті. Так, зокрема, ст. 189 «Договір між батьками про сплату аліментів на дитину» цього Кодексу [297] прямо вказує, що батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину, в якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, встановлені цим Кодексом. Договір укладається у письмовій формі й нотаріально посвідчується. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Як бачимо ця стаття, використовуючи диспозитивне начало (вільне укладання договору), вказує на те, що аліменти можуть сплачуватись як на добровільних засадах, так і примусових. У цьому приписі законодавець свідомо ототожнює два різноспрямовані поняття: «утримання» та «аліменти».

Правовий конфлікт, що виникає у цій сфері, полягає у тому, що наведені суперечливі терміни ототожнюються у свідомості громадян, в деяких випадках не сприяють свідомому виконанню конституційного обов'язку щодо утримання дітей до повноліття. Крім того, це знижує потенціал своєрідної санкції, яка передбачається за ухилення від утримання дітей, – сплати аліментів, що призначаються судом.

З огляду на викладене, вважаємо, що законодавство України, ототожнюючи різнопланові поняття, породжує у шлюбно-сімейній сфері правові конфлікти, пов'язані з належним виконанням обов'язку батьків утримувати своїх дітей до повноліття. Слід зазначити, що він є внутрішнім правовим конфліктом (правовою

колізією, неточністю), який породжує зовнішній правовий конфлікт на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах виконання батьками свого конституційного обов'язку щодо утримання дітей до повноліття.

Наведений правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: суперечливі норми Сімейного кодексу України, в яких здійснюється отождоження різноспрямованих понять «утримання» та «аліменти»; 2) суб'єкти: батьки, що свідомо виконують обов'язок щодо утримання дітей, та батьки, що ухиляються від цього обов'язку; 3) правокompromісні засоби: рішення судів, внесення змін до законодавства.

Пропонується, зокрема: 1) внести зміни до ч. 2 ст. 75 Сімейного кодексу України, виклавши її в такій редакції: «Право на утримання або аліменти має той із подружжя, який потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу»; 2) змінити назву та редакцію ст. 189 Сімейного кодексу України: «Договір між батьками про утримання дитини»; частина 1: «Батьки мають право укласти договір про утримання дитини, у якому визначити розмір та строки виплати. Умови договору не можуть порушувати права дитини, які встановлені цим Кодексом. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується»; частина 2: «У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором утримання дитини з нього повинні бути стягнені аліменти на підставі виконавчого напису нотаріуса».

Ч. 1 ст. 122 Кодексу України про адміністративні правопорушення [561] встановлює адміністративну відповідальність за перевищення водіями транспортних засобів встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів більш як на двадцять кілометрів на годину, порушення вимог дорожніх знаків та розмітки проїзної частини доріг, правил перевезення вантажів, буксирування транспортних засобів, зупинки, стоянки, проїзду пішохідних переходів, надання переваги у русі пішоходам на неврегульованих пішохідних переходах, а так само порушення встановленої для транспортних засобів заборони рухатися тротуарами чи пішохідними доріжками.

Відповідно до КУпАП адміністративна відповідальність з перевищення швидкості настає, коли водій рухався на транспортному засобі більше ніж двадцять кілометрів на годину. Водночас Правила дорожнього руху, затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. [562], встановлюють єдиний порядок дорожнього руху на території України та визначають, що у населених пунктах рух транспортних засобів дозволено зі швидкістю не більше шістдесяти кілометрів на годину. У жилих і пішохідних зонах швидкість руху не повинна перевищувати двадцяти кілометрів на годину.

Правила дорожнього руху не тільки встановлюють швидкісний режим для різних транспортних засобів у різних умовах, але й передбачають чіткі обмеження швидкості. Наприклад, у населених пунктах рух транспортних засобів дозволено зі швидкістю не більше шістдесяти кілометрів на годину, а це означає, що шістдесят один кілометр на годину розглядається з точки зору Правил дорожнього руху як перевищення швидкості та порушення швидкісного режиму.

Проте, незважаючи на таку заборону, вона жодним чином не підкріплена засобами юридичної відповідальності, а отже, залишається лише «на папері». З огляду на це, виникає правовий конфлікт, що породжує наслідки у вигляді недотримання Правил дорожнього руху значною кількістю водіїв. Вони дотримуються швидкісного режиму не за Правилами дорожнього руху, а за Кодексом України про адміністративні правопорушення, тобто на двадцять кілометрів на годину більше. Водії у такому разі керуються не нормами, встановленими у Правилах дорожнього руху, а нормами, передбаченими Кодексом України про адміністративні порушення.

Більш того, цей правовий конфлікт може призвести до «несподіваного» для таких водіїв притягнення до кримінальної відповідальності. Проблема полягає у тому, що ч. 1 ст. 286 Кримінального кодексу України [190] «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» встановлює кримінальну відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особою, яка керує

транспортним засобом, що спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження.

Зауважимо, що диспозиція цієї норми є бланкетною, тобто такою, що відсилає до інших нормативно-правових актів. Якщо розглядати аспект, пов'язаний з перевищенням швидкості, то Кримінальний кодекс України відсилає саме до Правил дорожнього руху, а не до Кодексу України про адміністративні порушення. Більш того, Пленум Верховного Суду України у своїх постановках зобов'язує суди робити посилання на конкретні пункти саме Правил дорожнього руху, а не інших нормативно-правових актів.

Отже, невідповідність між положеннями Правил дорожнього руху та Кодексу України про адміністративні правопорушення породжують низку складних правових конфліктів. Водночас слід зазначити, що «двадцятикілометровий» розрив було встановлено для більш чіткого вирішення питання про притягнення водіїв до адміністративної відповідальності. Звичайно, певний «зазор» повинен існувати, але не такий як на сьогодні. Вважаємо за необхідне внести зміни до ч. 1 ст. 122 Кодексу України про адміністративні правопорушення замінивши слова «двадцять кілометрів на годину» на слова «п'ять кілометрів на годину».

Слід зазначити, що наведений правовий конфлікт є внутрішнім правовим конфліктом, що породжує зовнішній правовий конфлікт на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах організації дорожнього руху та дотримання швидкісного режиму.

Проаналізований правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: колізійність норм Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. та положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення, які встановлюють швидкісний режим для водіїв транспортних засобів на території України та адміністративну відповідальність за його недотримання; 2) суб'єкти: водії транспортних засобів та органи Державної автомобільної інспекції МВС України, а також дізнання, досудове слідство та суди; 3) правокомпромісні засоби: внесення змін до законодавства, правозастосовча практика, судова практика.

Пропонуємо такі зміни до законодавства: у ч. 1 ст. 122 Кодексу України про адміністративні правопорушення слова «двадцять кілометрів на годину» замінити словами «п'ять кілометрів на годину».

Щодо вищевикладеного правового конфлікту слід зазначити, що він має місце не лише у сфері адміністративного права, але й кримінального.

У межах проблематики додержання правових норм варто проаналізувати форми реалізації права спеціальними суб'єктами – державними службовцями та правові конфлікти, що виникають у зв'язку з цим.

На державних службовців законодавством покладаються різноспрямовані функціональні обов'язки, а також дотримання значної кількості заборон. Вони щодо кожного державного службовця різні (залежить від органу влади, де проходить державна служба; посади та інших ознак). За невиконання таких обов'язків та недотримання встановлених заборон законодавство про державну службу встановлює різні види юридичної відповідальності (конституційно-правова, кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та дисциплінарна). Наявність кожної з них, а також належного механізму притягнення до відповідної відповідальності є однією з умов належного виконання покладених на державного службовця обов'язків та дотримання встановлених законодавством заборон.

Серед наведених видів юридичної відповідальності не останнє місце займає проблема притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності. Як зазначають С. В. Ківалов та Л. Р. Біла-Тіунова, особливість дисциплінарної відповідальності державних службовців виявляється в тому, що підставою її настання може бути: а) дисциплінарний проступок; б) порушення морального характеру [563, с. 277–278]. Зауважимо, що у сучасному законодавстві давно виявилась необхідність взаємопроникнення норм права та норм моралі. Проте у будь-якому разі слід чітко розуміти відповідні категорії, а особливо це стосується тих випадків, коли постає питання про притягнення до будь-якого виду юридичної відповідальності. Зважаючи на це, необхідно детально розкрити у законодавстві поняття порушення державним службовцем морального, етичного характеру (безперечно, без перелічення конкретних випадків порушення вимог моралі), а

найголовніше – чітко прописати процесуальний порядок притягнення державних службовців до такої відповідальності.

На жаль, ні підстав, ні детально врегульованого порядку притягнення державних службовців до такого виду відповідальності законодавство не містить, а всі питання віддано на особисте вирішення керівником. Такий стан справ не сприяє зміцненню законності та правопорядку у процесі проходження державної служби, негативно впливає на об'єктивність притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності.

Отже, існує правова прогалина притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності за аморальну поведінку, що прямо суперечить вимогам п. 22 ст. 92 Конституції України [128], де прямо передбачено, що підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності повинні встановлюватися законами. Такий правовий конфлікт породжує складні наслідки для різних аспектів державотворення в незалежній Україні.

Варто зазначити, що наведений правовий конфлікт є внутрішнім правовим конфліктом, який породжує цілу низку зовнішніх правових конфліктів як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах проходження державної служби.

Проаналізований правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: правова прогалина у вигляді відсутності підстав та порядку притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності за аморальну, неетичну поведінку; 2) суб'єкти: державні службовці (підлеглі та начальники, громадяни); 3) правокомпромісні засоби: внесення змін до законодавства, правозастосовна практика керівників, службові та дисциплінарні розслідування, рішення судів.

Пропонується ухвалити кодифікований законодавчий акт (відповідні проекти вже реєструвались у Верховній Раді України), який передбачав би підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності всіх категорій державних службовців, у тому числі за аморальну, неетичну поведінку.

Нарешті, слід зазначити, що проблема подібного ґатунку існує й у царині притягнення до відповідальності за невиконання трудових обов'язків та дотримання

встановлених законодавством заборон працівниками. Так, стаття 135-2 Кодексу законів про працю [564] встановлює колективну (бригадну) відповідальність. Водночас у ст. 61 Конституції України [91] прямо встановлено положення, відповідно до якого юридична відповідальність будь-якої особи повинна мати виключно індивідуальний характер. Здебільшого цей правовий конфлікт є відтворенням застарілих стереотипів та рудиментів тоталітарного режиму, який довгий час функціонував на теренах нашої держави. Проте на сьогодні цей правовий конфлікт необхідно терміново розв'язувати шляхом скасування ст. 135-2 Кодексу законів про працю України, а ще краще ухвалити новий Трудовий кодекс України, який регламентував би трудові відносини на якісно новому конституційному підґрунті.

Наведений правовий конфлікт є зовнішнім правовим конфліктом на внутрішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах притягнення працівників до матеріальної відповідальності.

Проаналізований правовий конфлікт передбачає таку структуру: 1) причини: суперечності між нормами Кодексу законів про працю України та Конституції України щодо встановлення колективної (бригадної) матеріальної відповідальності працівників; 2) суб'єкти: працівники та власник або уповноважений орган; 3) правокompromісні засоби: скасування ст. 135-2 Кодексу законів про працю України або ухвалення нового Трудового кодексу України, що регламентував би трудові відносини на якісно новому конституційному підґрунті.

Щодо вищевикладеного правового конфлікту варто зазначити, що він має місце не лише у сфері трудового права, але й негативним чином впливає на реалізацію конституційних норм.

5.4. Компроміс і конфлікт у процесі правозастосування

Категорія «застосування права» є багатозначним і поліваріативним за змістом поняттям теоретичної юридичної науки, яке відображає і дає можливість дослідити

дію правової системи держави у динаміці на прикладі конкретних соціально значущих ситуацій.

Слово «застосовувати» означає вводити, впроваджувати в практику. С. С. Сливка з цього приводу зауважує, що йдеться не просто про використання, а про примусове впровадження державних досягнень у розвиток суспільних відносин з метою підтримання суспільної цілісності [565; с. 30]. Так чи інакше, але застосування права передбачає передусім застосування норм права, які містяться в Конституції України, інших законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах. Отже, термін «застосування права», який використовується в теорії права і правозастосовчій діяльності, можна вважати синонімом категорії «застосування правових норм». Означений підхід до розуміння цього терміна зумовлений і тим, що в Україні діє романо-германська правова система, де основною формою права є нормативно-правовий акт. Інші форми права – правовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір є мало розповсюдженими в юридичній практиці України. Усвідомлюючи це представники юридичної науки України останніх двох десятиліть термін «застосування права» тлумачать по-різному.

О. Ф. Скакун застосування права визначає як здійснювану у процедурно-процесуальному порядку владно-організуючу діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що зводиться в індивідуалізації юридичних норм до конкретних суб'єктів та конкретних життєвих випадків в акті застосування норм права [566; с. 421].

Практично усі дефініції застосування правових норм мають право на існування. Ми не бачимо сенсу дискутувати щодо того чи іншого варіанту тлумачення цього терміна, оскільки практично всі юристи розуміють його значення як застосування норм, що містяться у нормативно-правових актах. Тому застосування права визначимо як юридично регламентовану діяльність уповноважених державних органів і посадових осіб щодо видання акта застосування норм права з метою вирішення конкретної соціально значущої ситуації.

З-поміж інших форм реалізації права правозастосування має низку специфічних рис і властивостей, що в процесі функціонування механізму правового регулювання відрізняє його від дотримання, виконання і використання.

По-перше, з позицій уявлення про механізм правореалізації не можна ставити в один ряд правозастосування, правотворчість і правороз'яснення, оскільки це різні рівні буття і функціонування правової системи. Видання правових норм та їх роз'яснення слугують передумовами майбутньої реалізації, зокрема – застосуванню.

По-друге, правозастосування передбачає державне втручання у соціальну ситуацію. В ряді випадків не можна сповна втілити в життя правові приписи без силового втручання у цей процес компетентних державних органів, тобто без застосування правових норм, яке полягає у вирішенні даними органами конкретних юридичних справ і винесенні відповідних рішень.

По-третє, правозастосування передбачає винесення компетентним органом (посадовою особою) правозастосовчого акта в усній чи письмовій формі, який призначений для врегулювання певної, часто конфліктної ситуації. У багатьох випадках наявність соціального конфлікту, неспроможність учасників соціальних відносин досягти консенсусу чи компромісу, є підставою застосування права.

По-четверте, державно-владна діяльність компетентних органів з метою винесення індивідуально-конкретних правових актів є досить важливим засобом державного регулювання суспільних відносин. Стан упорядкування досягається не тільки за допомогою автоматичної дії правових норм, а й за допомогою прийняття актів правозастосування [567; с. 96].

По-п'яте, відносини правозастосування є правовим зв'язком між управляючими та підпорядкованими суб'єктами; це правовідносини, спрямовані на реалізацію права, які здійснюються в правових формах і породжені правом. В одних випадках правозастосовчі відносини виникають з приводу реалізації існуючих відносин, в інших – передують виникненню певних відносин, які є їх своєрідним результатом. При цьому слід зазначити, що іноді вони забезпечують нормальну реалізацію інших правозастосовчих відносин.

По-шосте, застосування права як регламентована юридично-владна діяльність виявляє себе на певних стадіях (встановлення фактичної основи справи, встановлення юридичної основи справи, прийняття рішення у справі). Кожна зі стадій характеризується визначеними законом свідомо-вольовими діями компетентного суб'єкта правозастосування.

На практиці правозастосування як державно-владна реалізація правових приписів вимагає від суб'єктів цієї діяльності абсолютної точності в процесі втілення нормативних велінь у руслі конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [568; с. 47]. Інакше стають можливими похибки, помилки й неточності державної волі в ході її владної реалізації, а це призводить до правозастосовчих помилок, посадового свавілля, зловживання владою, порушенню прав людини і громадянина та інших форм порушення законності тобто виникнення правових конфліктів. Гіпотетично в основі причин подібного явища стоять як чинники об'єктивно-суб'єктивного характеру, так і формальні детермінанти. До першої групи ми віднесемо здійснення помилки посадовою особою – суб'єктом правозастосування, організаційно-технічні перепони для вчинення правозастосовчих дій, форс-мажорні обставини тощо. До другої групи слід віднести формальні недосконалості законодавчих та інших нормативно-правових актів, які закріплюють підстави і регламентують стадії здійснення правозастосування уповноваженими суб'єктами. Обидві групи чинників сприяють виникненню правових конфліктів під час застосування права. Друга група чинників формується суто у правовому полі, а тому її конфліктогенний потенціал має суто юридичний характер. У зв'язку з цим виникає практична потреба у дослідженні сутності правових конфліктів, що найчастіше з'являються у процесі застосування права і можливих правокомпромісних засобів їх упорядкування.

Саме тому, на відміну від інших форм правореалізаційної діяльності, застосування права завжди здійснюється в точно вказаних законом процедурних і процесуальних формах.

Застосування права виявляє себе у процесі здійснення соціального управління. Слід звернути увагу на те, що соціальне управління являє собою

діяльність людей, їх громадських і державних об'єднань, управління людини людиною і суспільством в цілому [567; с. 97]. Метою будь-якого управління є досягнення суспільно-значущих цілей та вирішення поставлених завдань.

Правозастосування як і суспільне управління виявляється через спільну діяльність людей, організовує їх для такої діяльності у відповідні колективи та організаційно оформлює. Своім головним призначенням воно має упорядкування та врегулювання спільної діяльності людей шляхом забезпечення погоджених індивідуальних дій учасників такої діяльності через вплив на їх поведінку аж до застосування примусу. Саме в цьому виявляється примусовий характер застосування права, оскільки йдеться про примусове підпорядкування волі учасників відносин. Примусовий вплив реалізується у свою чергу через складну правову процедуру, закріплену в законодавстві. Слід визнати, що часто сама правова конструкція такої процедури передбачає порушення прав і свобод громадян. Саме це і сприяє виникненню правових конфліктів у процесі застосування права.

Правові конфлікти можуть виникати у будь-якій сфері або галузі суспільних відносин, що оперативно регулюються державою в процесі здійснення застосування права. Однозначно виявити найбільш конфліктогенну площину правозастосування досить складно. Проте практика підтверджує, що досить конфліктними є сфери застосування права в галузі публічних кримінально-процесуальних і адміністративних відносин, які пов'язуються у зв'язку з реакцією держави на порушення закону і забезпечення громадського порядку (сфера правоохоронної діяльності). Водночас правові конфлікти виникають і у сфері конституційно-правових відносин.

Об'єктивно неможливо конкретно перелічити всі потенційно існуючі ситуації, на підставі яких можна констатувати наявність правового конфлікту в процесі застосування права. Вважаємо доцільним зупинитися на науковому аналізі найбільш актуальних, на наш погляд, для суспільства ситуаціях коли правовий конфлікт виникає у ході здійснення правозастосовчих дій.

На нашу думку, варто навести та проаналізувати правовий конфлікт, що виникає при застосуванні норм Конституції України.

У сучасному науковому просторі досить часто лунають думки, що Основний Закон України у силу його особливостей, абстрактного викладення правових норм не має чіткого спрямування щодо його застосування. Водночас усі дискусії такого гатунку повинні бути зведені нанівець з огляду на вимогу ч. 2 ст. 8 Конституції України від 28 червня 1996 р. [128], відповідно до якої норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Відповідно до цього припису, а також урахуваючи прагнення України розвиватися як правова держава, можливо стверджувати, що норми Основного Закону України можуть у повному обсязі підлягати застосуванню.

У зв'язку з цим в процесі правозастосування норм Конституції можуть виникати різноманітні правові конфлікти. Більш того, Конституція України, як стверджують деякі науковці, у комплексі регулює широкий перелік різноманітних об'єктів, найважливішими з яких є: основні принципи функціонування держави, суспільства та їх взаємодії; правовий статус людини та громадянина; організація та функціонування вищих органів державної влади; організація та функціонування органів місцевого самоврядування та органів влади Автономної Республіки Крим; основи функціонування інститутів громадянського суспільства (політичні партії, громадські, релігійні організації та ін.); регулювання питань, що пов'язані з територіальним устроєм України, а також статусом Автономної Республіки Крим [569, с. 13].

З огляду на це, правові конфлікти, що виникають при застосуванні норм Конституції України, можуть мати ще більш складний характер.

Отже, складні трансформаційні перетворення суттєво впливають на різні аспекти функціонування українського соціуму. Повернення до попередньої форми правління значно осилило повноваження Президента України як Глави держави, збільшило його вплив на ті процеси, що відбуваються у державі.

Проте, окрім позитивних здобутків таких змін, останні повинні передбачати підвищення й відповідальності за діяльність Президента України. Безперечно, політичний сегмент такої відповідальності підвищився оскільки сконцентрувавши владу в своїх руках, Главі держави доведеться й відповідати за її ефективну реалізацію. Водночас питання юридичної відповідальності Президента України залишаються на тому самому рівні.

Основні проблеми, що були та залишаються донині у цій сфері, є правовими конфліктами, які виникають в процесі застосування конституційних норм, що встановлюють юридичну, а точніше конституційно-правову відповідальність Президента України. Йдеться про норми, закріплені у ст. 111 Конституції України [128]. У ній зазначено таке: Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент, а також отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Як вбачається, наведена стаття спрямована на застосування її різними суб'єктами: спеціальна тимчасова слідча комісія, спеціальний прокурор, спеціальні

слідчі, Конституційний Суд України, Верховний Суд України. Однак найголовнішим суб'єктом, який здійснює найбільш повне застосування цієї норми, є Верховна Рада України. При цьому сама конструкція цієї норми за багатьма параметрами ускладнює, а в кінцевому підсумку унеможлиблює її застосування Українським Парламентом. Це у свою чергу призводить до виникнення різноманітних правових конфліктів.

Йдеться не лише про те, що підставою для застосування цієї норми є вчинення Президентом державної зради чи іншого злочину (об'єктивна сторона злочину «Державна зрада» сконструйована так, що Глава держави, виконуючи свої обов'язки, фактично будь-яким чином не зможе вчинити цей злочин). Основна проблема полягає у тому, що рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу, що майже унеможлиблює застосування цієї норми. З урахуванням того, що у Парламенті, як правило, завжди є пропрезидентські фракції, то ухвалення остаточного рішення, навіть при проходженні всіх стадій є неможливим.

Слід зазначити, що наведений правовий конфлікт є зовнішнім правовим конфліктом на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів конституційних відносин у межах проведення процедури відсторонення Президента України з поста у порядку імпічменту.

Вищевказаний правовий конфлікт передбачає:

1) причини (внутрішній правовий конфлікт): суперечливість норм Конституції України, яка встановлює занадто високі вимоги, що унеможлиблює її застосування;

2) суб'єкти: спеціальна тимчасова слідча комісія, спеціальний прокурор, спеціальні слідчі, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, Верховна Рада України, депутатські фракції, Президент України, український народ;

3) правокомпромісні засоби: внесення змін до ч. 6 ст. 111 Конституції України, де слова «не менш як трьома четвертими від її конституційного складу» замінити словами «не менш як двома третинами від її конституційного складу».

Щодо вищевикладеного правового конфлікту варто зазначити, що він має місце не лише у сфері конституційного права України, але й кримінального процесу України, оскільки його наявність унеможливує притягнення Президента України й до кримінальної відповідальності.

Щодо правових конфліктів у застосуванні права, які виникають у сфері кримінально-процесуальних правовідносин, то варто звернути увагу, що саме ця сфера державної діяльності пов'язана з найбільшими ризиками для людини, оскільки дає можливість державним органам застосовувати максимально потужні заходи державного впливу до осіб, що підпадають під вплив кримінально-процесуального провадження. У зв'язку з цим правові конфлікти, що можуть виникнути під час застосування кримінально-процесуальних норм, є найбільш небезпечними та складними, вони можуть мати далекосяжні, а подекуди навіть і трагічні наслідки.

Перед тим як переходити до загальнотеоретичного аналізу правових конфліктів у сфері кримінально-процесуальних відносин, слід зауважити, що сам кримінальний процес розпочинається на базі виникнення досить гострого соціально-правового конфлікту. Такий конфлікт пов'язаний із вчиненням діяння, забороненого нормами Кримінального кодексу України. З огляду на викладене, слід створити всі умови для того, щоб наявні правові конфлікти у галузі застосування кримінально-процесуальних норм були упорядковані або хоча б мінімізовані. Проте на сьогодні діє застаріле кримінально-процесуальне законодавство, яке не тільки не сприяє динамічному функціонуванню органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, але й створює різноманітні правові конфлікти.

Гострою проблемою у цій сфері є проблема застосування запобіжних заходів. Безперечно, вони є різноплановими та такими, що розраховані на різні правові ситуації та різних осіб, що вчинили злочини, від підписки про невиїзд до взяття під варту. За логікою правового регулювання, чим суворішим є державний примус, тим більше гарантій він повинен передбачати для його належного застосування.

За цією логікою, саме взяття під варту повинно містити найбільшу кількість дієвих гарантій щодо правильного застосування цього запобіжного заходу. Це пов'язано з тим, що саме останній є найсуворішим заходом, що істотно обмежує конституційні права і свободи особи, щодо якої порушено кримінальну справу. Юридична природа цього запобіжного заходу полягає у тому, що на його базі відбувається фізична ізоляція особи від суспільства шляхом поміщення особи до слідчого ізолятору, а в окремих випадках – до місць тримання затриманих. Щодо військовослужбовців, то такий запобіжний захід передбачає, що місцями досудового ув'язнення таких осіб є гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України або слідчі ізолятори.

Гарантією того, що названий запобіжний захід буде застосовано правильно є те, що в КПК України чітко прописано мету та підстави його обрання, а також строки тримання під вартою. Так, відповідно до ст. 148 КПК України [556], запобіжні заходи застосовуються до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень.

Запобіжні заходи застосовуються за наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений буде намагатися ухилитися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність. Якщо немає достатніх підстав для застосування запобіжного заходу, від підозрюваного, обвинуваченого або підсудного відбирається письмове зобов'язання про явку на виклик особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора або суду, а також про те, що він повідомить про зміну свого місця перебування.

Крім того, досить суттєвою гарантією при застосуванні вказаного запобіжного заходу є те, що при його застосуванні до підозрюваного обвинувачення йому має бути пред'явлене не пізніше десяти діб із моменту застосування запобіжного заходу. Якщо в цей строк обвинувачення не буде пред'явлене, запобіжний захід скасовується. Взяття під варту як запобіжний захід

застосовується в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад три роки. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосовано в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі й на строк не більше трьох років.

Щодо строків тримання під вартою як належної гарантії застосування норм кримінально-процесуального права України, які регламентують обрання запобіжних заходів, то вони встановлюються ст. 156 КПК України [556]. У ній чітко зазначається, що тримання під вартою під час досудового розслідування не повинно тривати більше двох місяців.

У випадках, коли у вказаний строк розслідування справи закінчити не можна, а підстав для скасування чи заміни запобіжного заходу на більш м'який немає, відповідно до норм КПК України він може бути продовжений:

1) до чотирьох місяців – за поданням, погодженим з прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства, або самим цим прокурором, суддею того суду, який виніс постанову про застосування запобіжного заходу;

2) до дев'яти місяців – за поданням, погодженим із заступником Генерального прокурора України, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міст Києва і Севастополя та прирівняних до них прокурорів, або самим цим прокурором у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини, суддею апеляційного суду;

3) до вісімнадцяти місяців – за поданням, погодженим з Генеральним прокурором України, його заступником або самим цим прокурором в особливо складних справах про особливо тяжкі злочини, суддею Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Отже у Законі чітко регулюються строки знаходження осіб під вартою, порядок продовження цих строків, ким продовження ініціюється, з ким погоджується та ким здійснюється. Більш того, зазначається, у яких справах може бути продовжений строк та про які злочини.

Отже, очевидно, що Закон приділяє суттєву увагу питанням тримання осіб під вартою під час досудового слідства. Ми свідомо зупинились на детальному аналізі гарантій законного тримання осіб під вартою, оскільки, на жаль, всі ці гарантії втрачають будь-який сенс тоді, коли справа передається до суду. Це пов'язано з тим, що під час розгляду справи в суді будь-яких гарантій щодо тримання під вартою не існує.

У такому разі суд застосовує ч. 5 ст. 156 КПК України [556], де зазначається, що строки тримання під вартою під час досудового слідства закінчуються в день надходження справи до суду. У разі відкликання справи із суду прокурором на підставі ст. 232 цього Кодексу [556] перебіг цих строків поновлюється з дня надходження справи до прокурора. Крім того, суд також застосовує ч. 9 ст. 156 КПК України: «При поверненні судом справи прокуророві на додаткове розслідування строк тримання обвинуваченого під вартою обчислюється з моменту надходження справи прокурору і не може перевищувати двох місяців. Подальше продовження зазначеного строку проводиться з урахуванням часу перебування обвинуваченого під вартою до направлення справи до суду в порядку і в межах, встановлених частиною другою цієї статті».

Застосування цих норм призводить до того, що після передачі кримінальної справи до суду перебіг строків перебування під вартою зупиняється та вони автоматично дорівнюють строкам розгляду тієї чи іншої кримінальної справи в суді, останні у свою чергу, як показує вітчизняна правозастосовна практика, можуть досягати декількох років. У зв'язку з цим увесь цей час особа перебуватиме у слідчому ізоляторі.

Ми вважаємо, що вищезазначена ситуація є правовим конфліктом, що має складну природу і породжує велику кількість складних та досить часто незворотних наслідків. Для його подолання варто застосовувати правокомпромісні заходи, якими у цьому випадку слід вважати ухвалення нового Кримінально-процесуального кодексу України з відповідними змінами. Проводячи дане загальнотеоретичне дослідження, ми свідомо відмовились від формулювання конкретних положень нового КПК України [556], що регулюють вказане питання, оскільки це завдання

науки кримінального процесу. Ми лише звертаємо увагу на необхідність з метою усунення або мінімізації наведених правових конфліктів прописати більш детально гарантії для осіб, що тримаються під вартою і справи щодо яких передані до суду. Варто встановити, що строки тримання осіб під вартою після передачі справи до суду не повинні зупинятися.

Крім того, слід прописати відповідний механізм продовження строків тримання під вартою для осіб, справи щодо яких розглядаються судом. Також під час проведення подальшої судово-правової реформи слід вжити заходів щодо розвантаження суддів. З метою прискорення розгляду останніми кримінальних справ, особливо тих, за якими особи перебувають під вартою. Реалізація наведеного і буде дієвим правокомпромісним засобом у цій сфері.

Слід зазначити, що наведений правовий конфлікт є зовнішнім правовим конфліктом на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах проведення досудового слідства, судового розгляду.

Вищевказаний правовий конфлікт передбачає:

1) причини: відсутність кримінально-процесуальних норм, які гарантували б законне та справедливе перебування осіб під вартою, кримінальні справи щодо яких знаходяться на розгляді в суді;

2) суб'єкти: особи, що перебувають під вартою, кримінальні справи щодо яких знаходяться на розгляді в суді, та судді, що розглядають вказані кримінальні справи, прокурори та інші суб'єкти;

3) правокомпромісні засоби:

– ухвалення нового Кримінально-процесуального кодексу України, в якому:
а) детально прописати гарантії для осіб, що тримаються під вартою, справи щодо яких передані до суду; б) встановити, що строки тримання осіб під вартою після передачі справи до суду не повинні зупинятися; в) прописати відповідний механізм продовження строків тримання під вартою для осіб, справи щодо яких розглядаються судом.

– подальше проведення судово-правової реформи, у рамках якої слід вжити дієвих заходів щодо розвантаження суддів, з метою прискорення розгляду

останніми кримінальних справ, особливо тих, за якими особи перебувають під вартою.

Щодо вищевикладеного правового конфлікту варто зазначити, що він має місце не лише у сфері кримінального процесу, але й конституційного права України, оскільки порушує цілу низку конституційних принципів, що унеможлиблює їх застосування.

Взагалі, застаріле кримінально-процесуальне законодавство породжує цілу низку різноспрямованих правових конфліктів, що значно ускладнює правозастосовчу практику.

При цьому однією з важливих стадій при розслідуванні кримінальних справ слід визнати вжиття слідчим заходів щодо забезпечення цивільного позову та передбаченої законом конфіскації майна. Крім того, про важливість цієї стадії свідчить те, що відповідно до п. 9 ст. 228 КПК України [556], виконання такого обов'язку слідчим перевіряє прокурор під час отримання справи з обвинувальним висновком на предмет вжиття заходів у цьому напрямі та правильного застосування кримінально-процесуального законодавства.

Іншими словами, слідчий зобов'язаний ужити заходів щодо забезпечення позову або передбаченої законом конфіскації майна обвинуваченого чи підозрюваного. У статті 125 КПК України [556] так і зазначається, що слідчий за клопотанням цивільного позивача або за своєю ініціативою зобов'язаний вжити заходів до забезпечення заявленого в кримінальній справі цивільного позову, а також можливого в майбутньому цивільного позову, склавши про це постанову.

У справах про злочини, за які кримінальним законом передбачена конфіскація майна, слідчий зобов'язаний вжити необхідних заходів до забезпечення виконання вироку в частині можливої конфіскації майна, склавши про це постанову.

У свою чергу ст. 126 КПК України [556] регламентує порядок забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна. У цій статті зазначається: «Забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна провадиться шляхом накладення арешту на вклади, цінності та інше майно обвинуваченого чи

підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, де б ці вклади, цінності та інше майно не знаходились, а також шляхом вилучення майна, на яке накладено арешт. Накладення арешту на вклади зазначених осіб проводиться виключно за рішенням суду».

Майно, на яке накладено арешт, описується і може бути передане на зберігання представникам підприємств, установ, організацій або членам родини обвинуваченого чи іншим особам. Особи, яким передано майно, попереджаються під розписку про кримінальну відповідальність за його незбереження.

Арешт майна і передача його на зберігання оформляються протоколом, який підписується особою, що проводила опис, понятими і особою, яка прийняла майно на зберігання. До протоколу додається підписаний цими особами опис переданого на зберігання майна. Накладення арешту на майно скасовується постановою слідчого, коли в застосуванні цього заходу відпаде потреба. На цій стадії також виникають правові конфлікти.

Проте проблема полягає у тому, що майно обвинуваченого чи підозрюваного, яке підлягає опису та арешту, як правило та найчастіше знаходиться у його житлі. Під останнім, як відомо, слід розуміти приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (приватний будинок, квартира, кімната в готелі, дача, садовий будиночок та ін.), а також ті його складові частини, які використовуються для відпочинку, зберігання майна або для задоволення інших потреб людини (балкони, веранди, комори).

Інші приміщення і об'єкти, як ті, що перебувають у власності фізичної особи, так і ті, що перебувають у її користуванні, належать до категорії «інше володіння особи»: службові або складські приміщення, споруди господарчого призначення, гаражі тощо.

Отже, для того, щоб здійснити опис майна та накладення на нього арешту, слідчому разом із понятими, а можливо, й іншими особами, наприклад спеціалістом-товарознавцем, слід увійти до житла чи іншого володіння особи та провести там вказані дії. Водночас відповідно до ч. 1 ст. 14-1 КПК України [556],

громадянам гарантується недоторканість житла. Ніхто не має права без законної підстави увійти у житло проти волі осіб, які проживають у ньому.

У зв'язку з викладеним недоторканим слід визнати не лише саме житло та інше володіння особи, але й майно, що в них зберігається. Як показує слідча практика, обвинувачений чи підозрюваний, а також особи, з якими він проживає, не завжди згодні з проведенням у їх житлі чи іншому володінні опису майна та накладенням на них арешту. У зв'язку з цим виникає правовий конфлікт, з одного боку, між слідчим та особами, у приміщенні яких він повинен проводити опис майна, а з іншого – між слідчим та особами, які подали або збираються подати цивільний позов у рамках кримінального процесу.

Вказаний внутрішній правовий конфлікт виникає у зв'язку з наявністю суперечностей між нормами, що встановлюють недоторканність житла, та нормами, що встановлюють порядок накладення арешту та опису майна обвинуваченого чи підозрюваного з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації майна. Водночас слід звернути увагу на те, що ст. 30 Конституції України указує на обмеження гарантованого права, коли зазначає: «У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку». У цьому контексті під врятуванням майна слід розуміти вжиття заходів слідчим з метою недопущення його розпродажу чи дарування іншим особам шляхом накладення на нього арешту. Річ у тім, що досить часто підозрюваний або обвинувачений, розуміючи, що під час розгляду справи стосовно нього у суді буде пред'явлено позов, він з метою ухилитися від цивільно-правової відповідальності починає позбавлятися у різний спосіб такого майна. У зв'язку з цим вважаємо, що накладення арешту може підпадати під невідкладні випадки, пов'язані з врятуванням майна.

Для упорядкування наведеного правового конфлікту слід застосувати правокомпромісні заходи, зокрема шляхом внесення доповнень до ст. 126 КПК України [556]. Так, частину 1 вказаної статті доповнити такими словами: «З санкції

прокурора слідчий або інша особа, що проводить опис майна, яке знаходиться у житлі чи іншому володінні особи, разом із понятими має право безперешкодно входити до житла чи іншого володіння підозрюваного чи обвинуваченого або до житла чи іншого володіння особи, де може зберігатися майно обвинуваченого чи підозрюваного, а також осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, проводити опис такого майна та вилучати його. Під час проведення опису забороняється присутність інших осіб, у тому числі працівників правоохоронних органів, окрім власників, слідчого або іншої особи, що проводить опис майна, та понятьх».

Слід зазначити, що наведений правовий конфлікт є зовнішнім правовим конфліктом на зовнішньому рівні взаємодії суб'єктів у межах проведення досудового слідства.

Вищевказаний правовий конфлікт передбачає:

1) причини: суперечливі норми Кримінально-процесуального кодексу України, які встановлюють, з одного боку, обов'язок слідчого вжити заходів щодо забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна шляхом опису майна та накладення на нього арешту (статті 125 та 126 КПК України), а з іншого – недоторканність житла чи іншого володіння особи, де таке майно передусім і може і знаходитися (ч. 1 ст. 14-1 КПК України, ст. 30 Конституції України);

2) суб'єкти: слідчий та особи, у приміщенні яких він повинен проводити опис майна, а також слідчий та особи, які подали або збираються подати цивільний позов у рамках кримінального процесу. Також держава в цілому та її інтереси – у разі проведення можливої конфіскації майна;

3) правокпромісні засоби: внесення доповнень до ст. 126 Кримінально-процесуального кодексу України «Порядок забезпечення цивільного позову і можливої конфіскації майна». Зокрема, слід доповнити ч. 1 вказаної статті такими словами: «З санкції прокурора слідчий або інша особа, що проводить опис майна, яке знаходиться у житлі чи іншому володінні особи, разом із понятими має право безперешкодно входити до житла чи іншого володіння підозрюваного чи обвинуваченого, або до житла чи іншого володіння особи, де може зберігатися

майно обвинуваченого чи підозрюваного, а також осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії, проводити опис такого майна та вилучати його. Під час проведення опису забороняється присутність інших осіб, у тому числі працівників правоохоронних органів, окрім власників, слідчого або іншої особи, що проводить опис майна та понять».

Поряд з вищевикладеним доцільно звернути увагу на правові конфлікти, що формуються у сфері правозастосовної діяльності в межах адміністративно-правових відносин

Відповідно до ст. 221 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (далі – КУпАП) [561] місцеві районні суди уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 41 КУпАП («Порушення встановлених строків виплати пенсій, стипендій, заробітної платні, виплата її не в повному обсязі, а також інші порушення вимог законодавства про працю»), і уповноважені в порядку правозастосування накладати на посадових осіб підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, та громадян штрафні санкції.

Суди, розглядаючи подібні справи, зіштовхуються з численними проблемами правового характеру. Проаналізуємо дану ситуацію більш детально.

Відповідно до ст. 115 Кодексу законів про працю України [570] та ст. 24 Закону України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР [571] заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні та в строки, встановлені у колективному договорі, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів. Натомість Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. № 3356-ХІІ [572], який і закріплює порядок укладання на підприємствах, в установах та організаціях колективних договорів, де повинні бути норми щодо строків виплати заробітної плати, не встановив імперативну вказівку щодо обов'язковості укладання як самого договору, так і закріплення відповідної норми про строки виплати заробітної плати в його змісті.

Як показує аналіз практики і як ми вже зазначали у попередніх розділах, не на всіх підприємствах укладається колективна угода. Паралельно слід зауважити, що жодної відповідальності за неукладення колективного договору на підприємстві ні в Законі України «Про колективні договори і угоди» [572], ні в Кодексі України про адміністративні правопорушення [561] не передбачено. У статті 97 Кодексу законів про працю України лише зазначено, що у разі, коли колективний договір на підприємстві, в установі чи організації не укладено, власник або уповноважений ним орган зобов'язаний погодити питання щодо оплати праці з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником), що представляє інтереси більшості працівників, а у разі його відсутності – з іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом. Проте на більшості приватних підприємств, як правило, профспілка відсутня як така, а профспілковий представник не обирається. Під приводом втрати роботи переважна більшість трудового колективу не має ні бажання, ні можливості ставити перед власником питання про узгодження строків виплати заробітної плати. Така ситуація призводить до того, що більшість працівників чітко не знає про те, які строки встановлені на підприємстві для виплати заробітної плати. Дане питання власник підприємства чи уповноважений ним орган вирішує на власний розсуд.

Отже, аналізуючи дані норми, можна зробити висновок про те, що відсутність колективного договору на підприємстві, в установі чи організації значно ускладнює притягнення до адміністративної відповідальності посадових осіб, винних у порушенні встановлених строків виплати заробітної плати. Отже суд, як суб'єкт застосування права, потрапляє у ситуацію, коли є очевидні ознаки адміністративного правопорушення, є фактичні підстави для притягнення відповідної посадової особи до юридичної відповідальності, але через недосконалість законодавства суддя не має законної змоги довести вину роботодавця. Суд позбавлений можливості досліджувати формальні докази у справі у зв'язку з тим, що вони відсутні (відсутній колективний договір, а відповідно – не зазначено строки і порядок виплати заробітної плати).

Окрім вищезазначеного, ч. 1 ст. 41 КУпАП [561] також передбачає адміністративну відповідальність за виплату заробітної плати не в повному обсязі. Слід зазначити, що відповідно до ст. 2 «Структура заробітної плати» Закону України «Про оплату праці» заробітна плата конкретного працівника може складатися з трьох частин: основної, додаткової заробітної плати та інших заохочувальних чи компенсаційних виплат. Тому, коли йдеться про виплату заробітної плати у повному обсязі, мається на увазі виплата якраз трьох її частин. Проблема полягає в тому, що інші заохочувальні чи компенсаційні виплати власник підприємства має право встановлювати на власний розсуд. Стаття 4 Закону України «Про оплату праці» визначає, що джерелом коштів госпрозрахункових підприємств є кошти, одержані внаслідок їх господарської діяльності. Отже, за певних обставин, наприклад незадовільному фінансовому становищі певного підприємства, власник вважатиме правильним і законним виплачувати як заробітну платню лише певну частину прибутку підприємства і взагалі ігнорувати деякі структурні частини заробітної плати. Подібний варіант поведінки роботодавця В. Усенко та І. Шемелинець пояснюють певною мірою наслідками світової фінансової кризи, яка «змусила» роботодавців свідомо йти на порушення трудового законодавства з метою вберегти таким чином своє підприємство від банкрутства або отримати і в такій ситуації якомога більше прибутків [573, с. 46].

Отже, існує правовий конфлікт у процесі застосування права. Теоретична модель подібних конфліктогенних правовідносин у сфері застосування права передбачає:

1) причини конфлікту: неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо неможливості суду довести законними засобами вину роботодавця, який порушив порядок виплати заробітної платні;

2) суб'єктами конфлікту є роботодавець, працівники і суд;

3) правокомпромісними засобами урегулювання конфлікту в застосуванні ст. 41 КУпАП є внесення змін у законодавство про працю в частині закріплення обов'язковості укладення колективних договорів на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності.

Конструктивно, теоретична модель аналізованого правового конфлікту, представлена трьома стадіями: суд виявляє, як уповноважений законом суб'єкт застосування права, фактичні обставини справи (перша стадія застосування права), порушує провадження на підставі юридичної кваліфікації (друга стадія застосування права), а справедливого рішення у справі винести не має об'єктивної змоги (оскільки довести і формально закріпити вину роботодавця він не може). Третя стадія застосування права завершитися не може, адже діюча редакція КУпАП визнає протиправні дії посадових осіб підприємства, установи чи організації, а також громадян – суб'єктів підприємницької діяльності щодо порушення строків виплати заробітної плати лише в тому випадку, якщо такі строки чітко встановлено у колективному договорі, як це вимагає законодавство про працю. Останнє в жодному акті системи національного законодавства України про працю не передбачено.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

Враховуючи вищезазначене у цьому розділі, можливо зробити наступні висновки:

1. Сучасне розуміння конфліктних правовідносин обґрунтовує їх аналіз на рівні конфліктного, діяльнісного, матеріального та формального (процесуального) підходів.

2. Конфліктні правовідносини характеризуються лише їм притаманними рисами та рівнями. Рівнями прояву правовідносин є соціально-філософський, соціологічний, індивідуально-психологічний, психологічний, психолого-педагогічний.

3. Складовими елементами конфліктних правовідносин є конфліктуючі сторони, зона розбіжностей, уявлення про ситуацію, мотиви і позиції.

4. Конфліктні правовідносини – це обумовлений системою об'єктивних та суб'єктивних факторів різновид суспільних відносин, предметом яких є соціальні чи моральні цінності, що породжують конфліктні ситуації; характеризуються конфронтацією інтересів учасників та націлені на порушення комунікації шляхом спроби відстояти позицію одного із учасників як превалюючу.

5. Складовими елементами компромісних правовідносин є наявність ініціатора компромісної угоди, психологічна готовність до співробітництва, підготовка до компромісного рішення, укладення компромісної угоди, отримання позитивних наслідків як кінцевого результату компромісу.

6. Компромісні правовідносини – це різновид суспільних відносин, необхідними умовами виникнення, зміни і припинення яких є наявність компромісної норми та згоди між учасниками; націлені на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників; є правовим механізмом згоди суб'єктів та обов'язковою умовою вирішення конфліктних правовідносин.

7. Аналіз правового конфлікту і правового компромісу при використанні громадянами тих чи інших прав, виокремлення їх особливостей та наведення характеристики дає підстави сформулювати висновок про те, конфліктна природа

та зміст норм-декларацій у сфері використання права у межах національної правової системи пов'язана з незначною юридичною силою обов'язковості прав, які передбачені для громадянина в законі.

8. Відчутною конфліктогенною проблемою використання тих чи інших прав громадян є колізії між положеннями акта (актів) національного законодавства, які закріплюють право громадянина, але водночас не закріплюють чіткий і оптимальний механізм його використання.

9. Одним з вагомих чинників виникнення конфліктів при використанні суб'єктивних прав є низька якість змісту правового акта і неузгодженість положень різних актів системи національного законодавства між собою.

В Україні діють акти, в яких формулюються права людини і водночас закладається потенціал неефективності механізмів контролю за їх реалізацією, охороною і захистом. Так, використання права (в суб'єктивному значенні) має форму процесу реалізації змісту диспозиції уповноважуючої норми, яка закріплює те чи інше суб'єктивне право особи чи громадянина. Проте такі недосконалості національної системи законодавства, як, зокрема, правові прогалини та колізії вносять деструкцію у процес використання деяких прав громадянами України, що вказує на конфліктність самої сфери використання права.

10. Найефективнішим правокомпромісним засобом упорядкування правових конфліктів у сфері використання права є правотворча діяльність, зокрема прийняття нових процедурних норм, які допоможуть суб'єктам права використовувати у повному обсязі їх права.

11. Правовий конфлікт та правовий компроміс мають свій вияв у різних формах реалізації права, у тому числі у формі дотримання. На сучасному етапі розвитку соціальних процесів ускладнилось сприйняття суб'єктами необхідності дотримання зобов'язань. З огляду на це у межах цієї форми реалізації виникають різноманітні правові конфлікти, що значно ускладнюють процес втілення норм права, а отже гальмують розвиток держави, розбудову дієздатних структур громадянського суспільства.

12. Змістовне наповнення виконання як форми реалізації права, зокрема, проблема обов'язків залишається майже нерозкритою. У зв'язку з цим, неправильне розуміння обов'язків, недбале ставлення до них як з боку суспільства, так і окремих його членів, призводить до виникнення правових конфліктів.

13. Правові конфлікти, динаміка яких здійснюється у межах дотримання правових норм, безпосередньо пов'язана з їх використанням. Це пов'язано з тим, що кожному праву одного суб'єкта кореспондує відповідний обов'язок іншого. Такі правові конфлікти у рамках наведених форм реалізації права існують у всіх галузях права. При цьому найбільш ефективними правокомпромісними засобами їх упорядкування є внесення змін до законодавства та рішення уповноважених суб'єктів, насамперед, судів.

14. Найбільш поширеними правокомпромісними засобами упорядкування конфліктів у межах виконання та дотримання норм права є внесення змін до законодавства, рішення спеціально уповноважених суб'єктів.

15. В основі виникнення правових конфліктів у сфері застосування права лежить недосконалий з точки зору правової регламентації процедурно-процесуальний механізм реалізації владних повноважень уповноваженими суб'єктами застосування права (у більшості випадків – правоохоронними органами). Як правило, закріплена у законодавстві правова конструкція реалізації владних правомочностей межує з порушенням прав і свобод людини і громадянина.

16. Правові конфлікти у сфері правозастосування мають свій вияв в усіх галузях національного законодавства. Особливого поширення вони набувають у тих сферах правозастосовчої практики, які врегульовані застарілим та непослідовним законодавством. Проведений аналіз дає можливість достеменно стверджувати, що постійне внесення змін до застарілого законодавства не сприяє подоланню правових конфліктів у сфері правозастосування, а навпаки, породжує нові й більш небезпечні.

ВИСНОВКИ

У Висновках за результатами проведеного дослідження викладено найбільш важливі науково-теоретичні узагальнення та положення, основними серед яких є, зокрема, такі:

1. Постійний науковий інтерес до проблем конфлікту і компромісу зумовлює наступність цієї проблематики, адже їх подальший розвиток відбувається при базуванні на вже існуючих інтелектуальних досягненнях у формі вчень, теорій, ідей, поглядів. Аналіз наступності потребує аналізу вчень представників різних епох і народів у їх історичній послідовності.

2. Дослідження ідей філософів Стародавнього Китаю зводяться до:

– особливостей ідей конфуціанства щодо конфліктності суспільства, динамічного характеру конфліктів, що потребують урівноваження за допомогою компромісних засобів, які мають природний характер;

– ідей Лао-цзи про принцип «недіяння», який забезпечує переконання як важливий засіб досягнення компромісу та переважаючої ролі засад дао (природного права) при вирішенні конфліктів;

– вчення Мо-цзи про природну рівність людей та договірний спосіб їх співіснування, роль середнього класу суспільства як основи його компромісної моделі, значення права як правокомпромісного засобу;

– ідей представників легізму Шан Ян та Хань Фей, які обґрунтовували наявність трьох засобів подолання конфліктів – державної влади, позитивного права, примусових засобів.

3. Значення уявлень про компроміс і конфлікт у праві в працях «семи мудреців» Стародавньої Греції полягає у спробі правового закріплення правокомпромісних засобів правовими законами.

4. Дослідження правового регулювання конфліктів шляхом компромісу в праві Стародавнього Риму, зокрема у Законах XII таблиць, працях Цицерона, римських стоїків та практикуючих юристів зумовило правомірність їх висновку про

еволюційний перехід від насильницького консенсусу до правокомпромісних засобів подолання конфлікту.

5. Найбільш повно конфлікти і компроміси у праві можна пізнати на державному рівні життєдіяльності соціуму. Пов'язано це з тим, що компроміс і конфлікт на державному рівні набувають таких ознак, як професіоналізація учасників правового конфлікту; наявність діалектичного взаємозв'язку компромісу і конфлікту в праві, що зумовлено становленням сфери правового життя суспільства; функціонуванням механізму держави для забезпечення урегулювання правових конфліктів правокомпромісними засобами.

6. Можливо виокремити чотири теоретико-методологічні напрями пізнання компромісу і конфлікту в праві в межах теорії юснатуралізму. А саме:

а) компроміс і конфлікт у праві як елементи живої природи, що за своєю сутністю є природно-соціальними явищами, сфера дії яких не пов'язана із спеціально-юридичним упорядкуванням суспільного життя;

б) компроміс і конфлікт у праві в релігійному аспекті займають сферу не лише соціальну, а і духовну. Його важливо використовувати в процесі запровадження правокомпромісних засобів упорядкування правових конфліктів;

в) компроміс і конфлікт у контексті теорії прав людини характеризується відсутністю морально-моралістичних заборон і домінування загальнодозвільного принципу, що призводить до виникнення конфліктів у праві та занепаду правокомпромісних засобів їх подолання;

г) компроміс і конфлікт у праві як елементи правової матерії усвідомлюються як результат людського існування. При цьому їх динаміка здійснюється під впливом формальної ідеальної правової моделі, яка повинна бути закріплена законодавчо.

7. У межах психологічного розуміння права компроміс і конфлікт аналізуються у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні вони визначаються як явища правової психіки, тобто спостерігається намагання упорядкувати індивідуально-емоційні процеси за допомогою права. У вузькому значенні компроміс і конфлікт у праві розглядаються з точки зору психологічного аспекту, що призводить до оцінки природи права як залежної від людської психіки.

У результаті – відсутність правового упорядкування конфліктів та встановлення правокомпромісних засобів.

8. Основними перевагами антрополого-комунікативного типу правопізнання компромісу і конфлікту є дослідження моделі взаємовідносин «суспільство – держава – людина» як дуалістичного протиріччя компромісу і конфлікту; пріоритетність застосування стимулюючого правового впливу, що породжує компромісний характер правовідносин; розкриття індивідуального та соціального аспектів динаміки правокомпромісних і правоконфліктних відносин; функціонування конфлікту і компромісу як сутнісних засад права, що відображає усі аспекти правової реальності; виявлення соціального аспекту (легітимація та легалізація правових норм) внутрішніх правових конфліктів та компромісності правової системи; об'єктивація компромісу і конфлікту в праві у форму правового тексту та правовідносин; встановлення взаємозв'язку трансцендентного та іманентного у процесі правового упорядкування компромісів і конфліктів.

9. Антрополого-комунікативне правопізнання конфлікту і компромісу охоплює найкращі аспекти природно-правової та соціолого-психологічної концепцій права і розкриває індивідуальний та соціальний аспекти правового буття людини у біполярному соціумі. За допомогою антропологічного аспекту пізнаються конкретні (індивідуальні) чинники, що спонукають індивіда до компромісної чи конфліктної поведінки; за допомогою комунікативного аспекту визначається характеристика та пізнається динаміка компромісних і конфліктних відносин.

10. Компроміс на державному рівні має подвійну природу. З одного боку, у державі компроміс використовується як засіб попередження та розв'язання конфліктів. З іншого – компроміс є відповідним станом функціонування суспільства у державних межах, який характеризується стабільністю. Умовами, що забезпечують регулювання конфлікту на державному рівні, є ступінь організованості соціуму; наявність правил, спрямованих на регулювання конфлікту; функціонування спеціального апарату управління; розв'язання конфлікту на засадах гласності й публічності.

11. Базовими протиріччями позитивістської концепції праворозуміння є взаємопов'язаність права і держави, усвідомлення права суб'єктами та їх фактична поведінка, співіснування об'єктивного і суб'єктивного права, державної та суспільної волі. Подолання цих конфліктів пов'язується з правокомпромісними засобами, тобто нормативним закріпленням правових принципів, юридичною діяльністю, переконанням та примусом, але ці засоби здебільшого не здатні розв'язати базові правові конфлікти.

12. Основною проблемою юридичного позитивізму є байдужість до механізмів розв'язання правового конфлікту, що витікає із розуміння сутності позитивного права та зумовлена відсутністю бачення у нормативістській правовій реальності дійсних загальних цінностей, заміна їх гіпертрофією основних потреб людини, що відображаються у гонитві за матеріальними та нематеріальними благами. Але буття права в законі не має самостійного значення. Воно підпорядковане свідомості людини та її фактичній поведінці, яка виявляється у правовому конфлікті і компромісі.

13. Базовими протиріччями юснатуралізму є природний характер прав і свобод та законодавче закріплення обов'язків; конкуренція в суспільстві цінностей юридичних і духовно-моральних; взаємодія категорій «рівність» і «рівноправність»; практичне втілення свободи, рівності та справедливості, що породжують конфлікт у правовій реальності, який можна розв'язати за допомогою правокомпромісних засобів, побудованих на духовно-моралістичних засадах.

14. Соціологічний напрям юриспруденції, зосереджуючи увагу на реальних суспільних відносинах, недооцінює нормативність як важливу якість права та природно-правові засади формування цієї нормативності. Така недооцінка породжує конфліктні складові, що виявляються у необмеженості права моральними постулатами самозобов'язання, та спонукає суб'єктів до активних правових діянь, не даючи їм змоги впливати пасивно. Між тим засобом розв'язання цих конфліктних складових є об'єктивні фактори соціально-культурного характеру, які мають компромісну природу і позитивно впливають на суб'єктів правовідносин. До того ж у межах соціологічної юриспруденції конфлікт існує між сутністю права,

цінність якої не визнається її представниками, та предметом правового регулювання, який повинен забезпечити інтереси певних соціальних груп. Компромісними засобами його розв'язання послуговує запозичення як позитивістських цінностей, пов'язаних із вимогою реформування застарілого законодавства, так і природно-правових благ, основу яких становить верховенство природних прав людини.

15. Інституалізація правового конфлікту і правового компромісу характеризується інформаційним, ціннісно-орієнтаційним та юридичним виміром свого пізнання; має суб'єктивну і об'єктивну складові; як у загальній правовій сфері, так і у спеціальній. До загальної правової сфери (правовий вплив) входить суб'єктивна та об'єктивна складові компромісу і конфлікту в праві, пов'язані з ідеєю права та правопізнанням, а у спеціальній правовій сфері (правове регулювання) знаходить вияв суб'єктивна та об'єктивна складові на рівні правотворчості та правореалізації. До стадій інституалізації компромісу і конфлікту в праві належать природно-людська діяльність у правовій сфері, хабітуалізація, юридизація (легітимація та легалізація).

16. Правовий конфлікт – це стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правових протиріччях, що характеризуються порушенням або перешкодою в реалізації їх інтересів і є причиною визрівання кризи суспільних відносин. Особливості правового конфлікту полягають у його належності до юридичної сфери, пов'язаності з настанням правових наслідків для учасників суспільних відносин, виникненні на неподоланих протиріччях, двосторонньому взаємозв'язку між суб'єктами заподіяння перешкод реалізації суб'єктивного інтересу, деструктивному характері для правової сфери, спричиненні кризи суспільних відносин, певному позитивному значенні як засобу розвитку суспільних відносин.

17. Характерними ознаками правового компромісу визначено такі: опосередкування правовою формою, настання юридичних наслідків для учасників, конститутивна цінність для демократичного режиму та легітимації влади, належність до засобів упорядкування правових конфліктів. Правовий компроміс –

це опосередкований правовими нормами ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту, заснований на взаємопоступках учасників суспільних відносин, метою та результатом якого є стан суспільної згоди та закріплення демократичних цінностей у суспільстві.

18. Основними критеріями класифікації правових конфліктів є структура сфери вияву, характер правових наслідків, метод правового упорядкування, зміст конфліктоутворюючих приписів та галузь правових відносин. Основними критеріями класифікації правових компромісів є спосіб упорядкування, галузева належність, методи регулювання.

19. Елементи структури правового конфлікту і правового компромісу: об'єкт, суб'єктний склад та зміст. Суб'єктний склад має подвійну природу і складається із суб'єктів та учасників. Об'єкт становить об'єктивно існуюча проблема, що слугує підставою для протиріччя між сторонами, а зміст правового конфлікту та правового компромісу можна поділяти на фактичний зміст (фабулу) і юридичну форму.

20. Правові конфлікти у правотворчості мають зовнішню та внутрішню сторони. Зовнішня пов'язується із діяльністю суб'єктів правотворчості, а внутрішня – з недосконалостями техніко-юридичного процесу розробки, оформлення та прийняття актів правотворчості. Внутрішній та зовнішній конфлікти у правотворчості мають спільні риси. За сутністю вони є юридичними, мають інституційно-владний характер, за формою – політичними.

21. Важливого значення для характеристики природи конфлікту і компромісу в суспільній діяльності має аналіз їх виявлення у правовідносинах. Найбільш поширеними у літературі є конфліктний, діяльнісний, матеріальний та формальний підходи до їх визначення. Основними ознаками конфліктних правовідносин є: наявність предмета, тобто соціальних чи матеріальних цінностей, з приводу яких виникають конфліктні ситуації; наявність визначеної структури та рівнів виявлення; здібність мобілізувати правовідносини; підвищена емоційність учасників; детермінованість системою об'єктивних та суб'єктивних передумов; можливість мати двосторонній чи багатосторонній характер; здатність відображати

конфронтацію цінностей та намірів учасників; змога виступати у прихованому чи явному вигляді.

22. До характерних рис компромісних правовідносин віднесено такі: спрямованість як до конкретного суб'єкта, так і до невизначеного кола осіб; можливість бути передумовою вирішення конфліктних правовідносин; наявність умов виникнення, зміни і припинення – зокрема фактів існування компромісної норми та згоди між їх учасниками; спрямованість на регулювання, охорону та захист прав і свобод учасників; слугування правовим механізмом досягнення угоди суб'єктів.

23. Основними факторами, що зумовлюють виникнення конфліктів у сфері реалізації суб'єктивних прав є декларативний характер законоположень; наявність прогалин правового регулювання прав суб'єктів; відсутність механізму їх реалізації; колізійність норм різноманітної юридичної сили; нечіткість правового статусу суб'єктів права; відсутність системи гарантій прав; невідповідність національного законодавства міжнародним стандартам; неузгодженість законодавчих формулювань та їх суперечність загальнолюдським принципам права; нечіткість встановлення меж суб'єктивних прав; недосконалість юридичної техніки нормативних актів; відсутність нормативно закріпленого механізму внесення змін і доповнень до них; відсутність гарантованого захисту з боку держави; нехтування чи перевищення обмежень, що встановлюються у законодавстві; існування невиправданих обмежень у використанні суб'єктивних прав; відсутність можливостей фінансового забезпечення процесу реалізації законоположень у сфері суб'єктивних прав.

24. Основними правокомпромісними засобами подолання конфліктів у процесі використання суб'єктивних прав є прийняття системи нормативних актів, що відповідають змінам суспільної дійсності; закріплення механізму реалізації наданих можливостей; внесення змін і доповнень до нормативних актів; прийняття відповідних рішень Конституційним Судом України; розгляд справ судами різних інстанцій; офіційне визнання судової практики як джерела права; впровадження міжнародних стандартів прав людини у національне законодавство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. История философии права : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по юрид. специальностям и направлениям / отв. ред. Альбов А. П. [и др.]. – СПб. : Юрид. и-нт МВД России, 1998. – 638 с.
2. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства : учеб. для студ. вузов / В. Г. Графский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – 752 с.
3. Пэнтро Р. Методы социальных наук / Р. Пэнтро, М. Гравитц ; пер. с фр. ; под ред. В. А. Туманова, В. П. Казимирчук. – М. : Прогресс, 1972. – 607 с.
4. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) : монографія / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Фенікс, 2007. – 430 с.
5. Юдина О. В. Консенсус в демократическом государстве: теоретико-правовой анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юдина Ольга Ивановна. – М., 2002. – 174 с.
6. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Инфра-М, 1996. – 736 с.
7. Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. С. Переломов. – М. : Наука : Восточная литература, 1993. – 440 с.
8. Конфуций. Я верю в древность / Конфуций ; сост., пер. и коммент. И. И. Семеновича. – М. : Республика, 1995. – 384 с.
9. Лао Цзы. Дао лидера / Лао Цзы ; изложен. Джона Хейдера. – М. : Медков С. Б., 2007. – 171 с.
10. Черепухин А. В. Система альтернативного разрешения конфликтов : учеб.-метод. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Черепухин. – Х. : Торнадо, 2001. – 208 с.
11. Шан Ян. Книга правителя области Шан / Шан Ян ; пер. с кит. ; вступ. ст., коммент., послесл. Л. С. Переломова. – 2-е изд. – М. : Ладомир, 1993. – 392 с.
12. Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М. : Наука, 1981. – 333 с.

13. Эти невероятные японцы: принципы японского управления / К. Паркинсон, М. К. Растомджи, С. А. Сапре [и др.] ; пер. В. Вахрушева. – М. : Всесоюз. обществ. фонд защиты от безработицы, 1991. – 208 с.
14. Рогозина Е. А. История Индии времен Риг-Веды : сочинение / Э. А. Рогозина. – СПб : Тип.-лит. А. Ф. Маркс, 1905. – 496 с.
15. Дипак Чопра. Будда: история просветления / Дипак Чопра ; пер. с англ. А. Крылова ; под ред. М. Башкатова. – М. : Эксмо ; СПб : Мидгард, 2008. – 352 с.
16. Артхашастра или «Наука политики» / пер. с санскрита ; изд. подгот. В. И. Кальянов. – М. : Наука : Ладомир, 1993. – 793 с.
17. Фрагменты ранних греческих философов. В 2 ч. Ч. 1 / отв. ред. и авт. вступ. ст. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1989. – 575 с.
18. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский ; пер. М. Л. Гаспарова ; отв. ред. и авт. вступ. ст. И. Д. Рожанский. – 2-е изд., испр. – М. : Мысль, 1986. – 570 с.
19. Лурье С. Я. История Греции : курс лекций / С. Я. Лурье ; под ред. и со вступ. ст. Э. Д. Фролова. – СПб : Изд-во СПбГУ, 1993. – 674 с.
20. Ткач О. Д. Пифагоризм в двадцатом веке: дневник размышлений / О. Д. Ткач. – Новороссийск : Новорос. гос. мор. акад., 2004. – 59 с.
21. Кессиди Ф. Х. Гераклит / Ф. Х. Кессиди. – Изд. 3-е, испр. и доп. – СПб : Алетейя, 2004. – 215 с.
22. Небрат О. О. Правові засоби управління конфліктами в органах внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.07 / Небрат Олена Олександрівна – Х., 2002. – 239 с.
23. Лурье С. Я. Демокрит : тексты. Перевод. Исследования / С. Я. Лурье. – Л. : Наука, 1970. – 664 с.
24. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве : курс лекций / Г. Г. Демиденко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х. : Право, 2008. – 432 с.
25. Шульженко В. П. Історія політичних і правових вчень : підручник / В. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.

26. Бузескул В. П. Афинская политика Аристотеля как источник для истории государственного строя Афин до конца V в. / В. П. Бузескул. – Х. : Тип. Зильберберга, 1895. – 484 с.
27. Парадиев В. М. Философ Эпикур и его проблема освобождения людей от богов : (публич. лекция, прочит. в Казан. О-ве Народ. Ун-тов) / В. М. Парадиев. – Казань : Тип.-литогр. М.А. Семенова, 1911. – 39 с.
28. Самохина Г. С. Полибий: эпоха, судьба, труд : монография / Г. С. Самохина. – СПб : Изд-во СПбГУ, 1995. – 191 с.
29. Законы XII таблиц / сост. и пер. Л. Л. Кофанова ; отв. ред. В. И. Уколова. – М. : Ин-т всеобщ. истории РАН, 1996. – 228 с.
30. История Древнего Рима : учебник / под. ред. В. И. Кузищина. – М. : Высшая школа, 1993. – 366 с.
31. Марк Тулий Цицерон. О государстве ; О законах ; О старости ; О дружбе ; Об обязанностях ; Речи ; Письма / Марк Тулий Цицерон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1999. – 782 с.
32. Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луція / Луцій Анней Сенека ; пер. з латин. Андрій Содомора. – 3-тє вид. – К. : Основи, 2005. – 604 с.
33. Древнеримская философия: от Эпиктета до Марка Аврелия : пер. з лат. и древнегреч. / сост., вступ. ст., коммент. В. Шкоды. – М. : АСТ ; Х. : Фолио, 1999. – 830 с.
34. Марк Аврелий Антонин. Размышления / Марк Аврелий Антонин ; изд. подгот А. И. Доватур [и др.]. – Л. : Наука, 1985. – 245 с.
35. Підпригора О. А. Римське приватне право. Академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів] / О. А. Підпригора. – 3-тє вид., перероб. та допов. – К. : Ін Юре, 2001. – 440 с.
36. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман ; пер. с англ. Н. Р. Никоновой, при уч. Н. Н. Деева. – 2-е изд. – М. : Инфра-М : Норма, 1998. – 624 с.
37. Хвостов В. М. Система римского права : учебник / В. М. Хвостов. – М. : Спарк, 1996. – 522 с.

38. Пахман С. В. История кодификации гражданского права. В 2 т. Т. 2 / С. В. Пахман. – СПб : Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. – 485 с.
39. Гегель Г. Ф. Основы философии права, або природне право і державознавство / Г. Ф. . Гегель ; ред. П. Соколовський ; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.
40. Макиавелли Н. Государь ; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия ; О военном искусстве / Н. Макиавелли ; предисл. и коммент. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1997. – 640 с.
41. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс ; пер. з англ. Ростислав Димерець. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
42. Жан Боден – основоположник концепции государственного суверенитета : научно-аналитический обзор / авт. Г. Б. Агабеков. – М. : ИНИОН, 1990. – 45 с.
43. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду або Принцип політичного права / Жан-Жак Руссо ; пер. з фр. та ком. О. І. Хома. – К. : Port-Royal, 2001. – 348 с.
44. Парламенты мира : [сборник] / Сов.-амер. фонд «Культ. Инициатива». – М. : Высшая школа : Интерпракс, 1991. – 622 с.
45. Вольтер. Философские сочинения : / Вольтер ; отв. ред. В. Н. Кузнецов. – М. : Наука, 1996. – 560 с.
46. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье ; сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
47. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль ; предисл. Г. Дж. Ласки ; пер. с фр. В. Т. Олейника [и др.]. – М. : Прогресс, 1992. – 559 с.
48. Спенсер Г. Личность и государство / Г. Спенсер ; под ред. В. В. Битнера ; пер. М. Н. Тимофеевой. – СПб : Вестник Знания В. В. Битнера, 1908. – 84 с.
49. Мальтус Т. Р. Опыт закона о народонаселении / Т. Р. Мальтус ; пер. И. А. Вернер. – М. : Тип. К. А. Солдатенков, 1895. – 321 с.

50. Berge W. Cartels : Challenge to a free world / Wendell Berge. – Washington, D.C. : Public Affairs Press, 1944. – 276 p.
51. Sumner W. Folkways: a study of mores, manners, customs and morals / William Graham Sumner. – Mineola ; N.Y : Dover, 2002. – 702 p.
52. Пономарев К. Н. Политическая оппозиция как атрибут демократии : монография / К. Н. Пономарев. – Казань : Изд-во Казанск. гос. ун-та, 2004. – 139 с.
53. Лисицын Д. В. Теория общественного договора Т. Гоббса и Дж. Локка как предпосылка возникновения современной модели конституционализма / Д. В. Лисицын // Российская юридическая наука на этапе формирования правового государства : Межвуз. сб. науч. ст. (по материалам научн.-практ. семинара). – М. : Акад. права и управления, 2003. – С. 119–131.
54. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант ; пер. с нем., примеч. С. Я. Шейнман-Топтштейн и Ц. Г. Арзакьяна. – М. : Мир книги : Литература, 2007. – 400 с. – (Великие мыслители).
55. Джефферсон Т. Томас Джефферсон о демократии : [сборник / послесл. и коммент. В. Н. Плешкова ; пер., вступ. ст. С. К. Падоваера]. – СПб : Рес Гумана : Лениздат, 1992. – 334 с.
56. Lindal W.J. Taras Shevchenko – his message to humanity / W. J. Lindal. – Winipeg : Ukrainian free academy of sciences, 1964. – 15 p.
57. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: Іван Вакарчук [та ін.]. – Львів : Львів. нац. ун-т Івана Франка, 2006. – 552 с.
58. Демська Л. М. Проблема індивідуальної свободи в драматургії Лесі Українки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Л. М. Демська. – К., 2000. – 17 с.
59. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак ; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту ; Ін-т критики ; Ін-т історичних досліджень Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – К. : Критика, 2006. – 632 с.

- 60.Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев ; сост. А. В. Соболев. – М. : Пресса, 1991. – 640 с.
- 61.Ромашкін С. В. Типи правоїзнання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. В. Ромашкін. – Х., 2008. – 23 с.
- 62.Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; пер. с нем. ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
- 63.Чичерин Б. Н. Избранные труды / Б. Н. Чичерин ; сост., вступ. ст. и коммент. А. В. Поляков и Е. В. Тимошина. – СПб : Изд-во СПбГУ, 1998. – 555 с.
- 64.Вишняк М. В. Личность в праве / М. В. Вишняк. – 2-е изд. – Петроград, 1917. – 88 с.
- 65.Дюрант В. Цезарь и Христос / Вил Дюрант. – М. : Крон-Пресс, 1995. – 736 с.
- 66.Четвернин В. А. Введение в курс общей теории права и государства : учеб. пособие / В. А. Четвернин. – М. : Ин-т гос-ва и права РАН, 2003. – 204 с.
- 67.Штанько Д. О. Організаційно-правові засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин серед молоді : дис. ... канд. юрид. наук : 12.007.07 / Штанько Дмитро Олександрович. – Х., 2003. – 193 с.
- 68.Графский В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64.
- 69.Шафиров В. М. Естественно-позитивное право (проблемы теории и практики) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Шафиров Владимир Моисеевич. – Красноярск, 2005. – 479 с.
70. Марк Туллий Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Марк Туллий Цицерон ; пер. с лат. ; [изд. подгот. И. Н. Веселовский, В. О. Горенштейн, С. Л. Утченко]. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
- 71.Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – 559 с.
- 72.Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 196 с.

73. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 419 с.
74. Поляков А. В. Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб : СПбГУ, 2004. – 864 с.
75. Кант И. Сочинения. В 6 т / И. Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Т. 5 / ред. В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1966. – 564 с.
76. Ильин И. А. Собрание сочинений. В 10 т. Т. 4. Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин ; сост., вступит. ст. и коммент. Ю. Т. Лисицы. – М. : Русская книга, 1994. – 624 с.
77. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т. Т. 33. Государство и революция / В. И. Ленин. – М. : Мысль, 1977. – 456 с.
78. Buijsen M. Het recht en zijn waardt. Law and its value: John Austins scheidingshese idéëënhistirisch beziem / Martin Buijsen. – Baarn : Agora Cop., 1999. – 362 p.
79. Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период / Л. С. Мамут ; АН СССР, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1989. – 253 с.
80. Лабанд П. Государственный строй Германской империи / П. Лабанд. – Одесса : Г. Бейленсон и И. Юровский, 1984. – 32 с.
81. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : материалы к XIII Конгрессу ассоциации правовой и социальной философии (Токио, 1987) : сб. пер. / пер. с англ. С. В. Лезова, Ю. С. Пивоварова ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович. Вып. 1. – М. : АН СССР, ИНИОН, 1987. – 195 с.
82. Шундииков К. В. Механизм правового регулирования : учеб. пособие / К. В. Шундииков. – Саратов : Саратов. гос. акад. права, 2001. – 102 с.
83. Величко А. М. Нравственный идеал и право / А. М. Величко // Правоведение. – 2002. – № 2. – С. 187–203.

- 84.Графский В. Г. Общая теория права П. А. Сорокина: на пути к интегральному (синтезированному) правопониманию / В. Г. Графский // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 111–120.
- 85.Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве / Л. В. Петрова // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 32–42.
- 86.Hart H. L. A. The Concept of Law / H. L. A. Hart. – Oxford : Clarendon Press, 1961. – 263 p.
- 87.Куликов А. К. Категория интереса в социологической юриспруденции Роско Паунда / А. К. Куликов // Правоведение. – 1977. – № 5. – С. 89–96.
- 88.Кистяковский Б. А. Социальные науки и право : Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : Тип. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
- 89.Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 1 / Л. И. Петражицкий . – Изд. 2-е испр. и доп. – СПб : Екатерининское печатное дело, 1909. – 318 с.
- 90.Румянцева В. Г. Социологическая интерпретация права в учениях Е. Эрлиха / В. Г. Румянцева // История государства и права. – 2005. – № 1. – С. 12–14.
- 91.Халфина Р. О. Право как средство социального управления / Р. О. Халфина. М. : Наука, 1988. – 256 с.
- 92.Кудрявцев В. Н. Современная социология права : учебник / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юристъ, 1995. – 297 с.
- 93.Муромцев С. А. Сборник статей с приложением 7 портретов / С. А. Муромцев ; под ред. Д. И. Шаховского. М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1911. – 441 с.
- 94.Тихонравов Ю. В. Основы философии права : учеб. пособие / Ю. В. Тихонравов. – М. : Вестник, 1997. – 604 с.
- 95.Лазарев В. В. Теория права и государства : учебник / В. В. Лазарев. – М. : Право и закон, 2002. – 553 с.
- 96.Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства / Л. Дюги. – М. : Изд-во В. С. Спиридонова, 1909. – 148 с.

97. Антонов М. В. Правовое учение Г. Д. Гурвича : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00. 01 / Антонов Михаил Валерьевич. – СПб, 2006. – 200 с.
98. Воротилин Е. А. Понятие права в доктрине Мориса Ориу / Е. А. Воротилин // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 1978. – № 4. – С. 41–47.
99. Пяткина С. А. «Интегративная юриспруденция» Джерома Холла / С. А. Пяткина // Правоведение. – 1966. – № 3. – С. 104–110.
100. Четвернин В. А. Основы либертарного правопонимания / В. А. Четвернин // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 8–17.
101. Керимов Д. А. Проблемы общей теории права и государства. В 3 т. Т. 1. Социология права / Д. А. Керимов. – М. : МГУ, 2001. – 545 с.
102. Черняк А. З. Проблема оснований знания и феноменологическая очевидность / А. З. Черняк. – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 142 с.
103. Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства / Е. Б. Пашуканис. – М. : Наука, 1980. – 272 с.
104. Менгер А. Социальные задачи юриспруденции / А. Менгер. – Х. : Тип. Зильберберга, 1896. – 18 с.
105. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов : Львов. гос. ун-т, 1985. – 167 с.
106. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1971. – 223 с.
107. Штаммлер Р. Хозяйство и право с точки зрения материалистического понимания истории. Т. 1 / Р. Штаммлер ; пер. со 2-го нем. изд. [М. К. Покровского, А. А. Мейера и И. А. Давыдова] ; под ред. и с вступ. ст. И. А. Давыдова. – СПб : Юридический книжный магазин Н. К. Мартынова. 1907. – 327 с.
108. Трофимов В. В. Позитивные юридические средства и право сотрудничества: постановка проблемы / В. В. Трофимов // Правоведение. – 2008. – № 2. – С. 163–177.

109. Спаський А. С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А. С. Спаський. – Х., 2007. – 20 с.
110. Ллойд Д. Идея права: репрессивное зло или социальная необходимость? / Денис Ллойд ; пер. с англ. М. А. Юмашева, Ю. М. Юмашев ; науч. ред. Ю. М. Юмашев. – М. : ЮГООНА, 2002. – 415 с
111. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб : Изд. Юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1908. – 600 с.
112. Лапаева В. В. Социология права в поисках новой парадигмы / В. В. Лапаева // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 19–29.
113. Luhmann N. Rechtssoziologie / N. Luhmann. – Hamburg : Rewohlt, 1972. – 453 s.
114. Гревцов Ю. И. Социология права : курс лекций / Ю. И. Гревцов. – СПб : Юридический центр Пресс, 2001. – 304 с.
115. Тихомиров Ю. А. Право официальное и неформальное / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2005. – № 5. – С. 80–87.
116. Честнов И. Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права / И. Л. Честнов. – СПб : СПбГУ, 2002. – 285 с.
117. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2000. – 241 с.
118. Лапаева В. В. Различные типы правопонимания: анализ научно-практического потенциала / В. В. Лапаева // Законодательство и экономика. – 2006. – № 4. – С. 5–15.
119. Поляков А. В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения / А. В. Поляков // Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 4–23.

120. Гартман Н. К. К основоположению онтологии / Н. К. Гартман ; пер. с нем. – СПб : Наука, 2003. – 640 с.
121. Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13.07. 2000 р. № 1908-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 42. – Ст. 348.
122. Кондратьев Р. І. Теорія антропоцентризму і наукові засади нормативно-правового регулювання суспільних відносин / Р. І. Кондратьев // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 19–21.
123. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. юрид. академии, 1996. – 312 с.
124. Сабо И. Основы теории права / И. Сабо ; пер. с венг. ; под ред. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1974. – 272 с.
125. Пилюгина Н. С. Антропологический метод познания права: теоретико-правовой анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Н. С. Пилюгина. – Краснодар, 2009. – 26 с.
126. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / И. Л. Честнов . – СПб, 2002. – 35 с.
127. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : лекции и интервью, Москва, апрель 1989 г. : [пер. с нем.] / Юрген Хабермас ; [послел. Н. В. Мотрошиловой]. – М. : Наука, 1992. – 175 с.
128. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
129. Вобликов В. Ю. Правопонимание в современной российской теории права / В. Ю. Вобликов // Credo new. – 2006. – № 3. – С. 20–25.

130. Дридзе Т. М. Две новые парадигмы для социального познания и социальной практики / Т. М. Дридзе // Социальная коммуникация и социальное управление в экоантропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах. В 2 кн. / отв. ред. Т. М. Дридзе. – М. : Изд-во ин-та социологии РАН, 2000. – Кн. 2. – С. 5–42.
131. Апель К.-О. Трансформация философии / К.-О. Апель ; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М. : Логос, 2001. – 339 с.
132. Филипсон М. Феноменологическая философия и социология / М. Филипсон // Новые направления в социологической теории. – М. : Прогресс, 1978. – С. 204–271.
133. Ильин И. А. Путь к очевидности : [сборник] / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
134. Schlag P. Missing pieces: a cognitive approach to law / P. Schlag // Texas Law Review. – 1989. – № 67. – P. 1195–1251.
135. Пучков О. А. Юридическая антропология и развитие науки о государстве и праве (теоретические основы) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Пучков Олег Александрович. – Екатеринбург, 2001. – 502 с.
136. Бачинин В. А. Антропологические проблемы права: методология и эмпирия / В. А. Бачинин // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 27–39.
137. Холостова Т. В. Человек как предмет социально-антропологического исследования / Т. В. Холостова // Очерки социальной антропологии. – СПб : Петрополис, 1995. – С. 75–84.
138. Пучков О. А. Антропологическое постижение права : монография / О. А. Пучков. – Екатеринбург : УрГЮА, 1999. – 384 с.
139. Ковлер А. И. Антропология права : учебник / А. И. Ковлер. – М. : Норма, 2002. – 480 с.
140. Неновски Н. Право и ценности : монография / Н. Неновски ; вступ. ст. и пер. с болг. В. М. Софронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – М. : Прогресс, 1987. – 246 с.

141. Малько А. В. Правовая жизнь: философские и общетеоретические проблемы / А. В. Малько, А. Е. Михайлов, И. Д. Неважай // Новая правовая мысль. – 2002. – № 1. – С. 4–12.
142. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. и науч. ред. В. А. Ядов. – М. : Феникс, 1998. – 587 с.
143. Рулан Н. Юридическая антропология : учеб. для вузов / Н. Рулан ; отв. ред. В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 1999. – 310 с.
144. Основы конфликтологии : учеб. пособие / А. В. Дмитриев, Ю. Г. Запрудский, В. П. Казимирчук [и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юристъ, 1997. – 200 с.
145. Кинлох Г. К. Социологическая теория: ее развитие и главные парадигмы / Г. К. Кинлох // Современные тенденции в зарубежных социологических исследованиях: проблемы обоснования и интеграции. – М. : Изд-во ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 47–50.
146. Большаков А. Г. Конфликт и консенсус в социальных институтах: теоретико-методологический анализ : дис. канд. социол. наук : 22.00.04 / Большаков Андрей Георгиевич. – Казань, 1995. – 207 с.
147. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., пераб. и доп. – М. : Большая Российская энциклопедия ; СПб : Норинт, 2004. – 1456 с.
148. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около : 53 000 слов / С. И. Ожегов. – 7-е изд., стереотип. – М. : Советская энциклопедия, 1968. – 900 с.
149. Труевцева С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта / С. С. Труевцева // Социологические исследования. – 1994. – № 11. – С. 139–141.
150. Иванов Е. А. Логика : учебник / Е. А. Иванов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2002. – 368 с.
151. Калитанова Т. В. Власть в демократическом государстве: основы институализации и функционирования : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Калитанова Татьяна Владимировна. – Саратов, 2004. – 264 с.

152. Кожокарь И. П. Правовой консенсус: общетеоретический анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.000.01 / Кожокарь Игорь Петрович. – Саратов, 2005. – 223 с.
153. Васильченко В. А. Антропология правового конфликта : дис. канд. филос. наук : 09.00.13 / Васильченко Валерий Александрович. – Ставрополь, 2002. – 153 с.
154. Платон. Сочинения. В 3 т. Т. 3, ч. 1 / Платон ; пер. с древнегреч. ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1971. – 685 с.
155. Parsons T. Sociological theory and modern society / T. Parsons. – N.Y. ; L. : Free Press of Glencoe Collier-Macmillan, 1967. – 546 p.
156. Йейтс Ф. А. Джордано Бруно и герметическая традиция / Ф. А. Йейтс. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 524 с.
157. Цивільне право України : підручник. У 2 т. Т. 1. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
158. Новаковський Л. Я. Уроки земельного реформування / Л. Я. Новаковський ; за ред. Л. Я. Новаковського, І. С. Будзилович. – К. : Урожай, 2002. – 126 с.
159. Кривуля О. М. Філософія : Світ – людина – дух : навч. посібник / О. М. Кривуля. – Х. : Прометей, 2003. – 295 с.
160. Спаський А. С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Спаський Андрій Сергійович. – Х., 2007. – 287 с.
161. Гессен В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – Х. : Эспада, 2005. – 240 с.
162. Закон України «Про державну службу» : від 16.12.93 р. № 3723-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>. – Назва з екрану.
163. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.97 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. –

1997. – № 24. – Ст. 170. – Режим доступа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
164. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
165. Кравцов М. Ю. Консенсус в системі соціального реформування общества : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Кравцов Максим Юрьевич. – Волгоград, 1998. – 116 с.
166. Конт О. Катехизис промисленников или система позитивной политики. Т. 1, ч. 1 / О. Конт // Родоначальники позитивизма. Вып. 2. Сен-Симон, Ог. Конт. – СПб. : Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1910. – 173 с.
167. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Этюды об организации высших обществ / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. П. С. Юшкевича. – Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1900. – 331 с.
168. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
169. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм ; пер. с нем. и англ. – М. : Юристъ, 1994. – 700 с.
170. Аристотель. Сочинения. В 4 т. Т. 4 / Аристотель ; [редкол. М. Б. Митин, А. В. Гулыга, В. В. Богатов [и др.] ; ред. И. Д. Рожанский]. – М. : Мысль, 1983. – 625 с.
171. Фома Аквинский. Сочинения / Фома Аквинский ; сост., пер. с лат., А. В. Апполонов. – 2-е изд., стереотип. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 230 с.
172. Иванов Е. А. Социальная философия для юристов : очерк истории : учеб. пособие / Е. А. Иванов. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 904 с.
173. Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических взаимоотношений : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Очиров Николай Леджиевич. – Волгоград, 2007. – 386 с.
174. Гоббс Т. Избранные сочинения. В 2 т. Т. 2 / Т. Гоббс ; ред. и вступ. ст. Е. М. Вейцмана ; пер. с англ. А. Гутермана. – М. : Мысль, 1964. – 747 с.

175. Локк Дж. Сочинения. В 3 т. Т. 1 / Дж. Локк ; пер. с англ. А. Н. Савина ; ред. : И. С. Нарский, А. Л. Субботин . – М. : Мысль, 1985. – 622 с.
176. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье ; под общ. ред. М. П. Баскина. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
177. Панов Е. А. Бегство от одиночества: индивидуальное и коллективное в природе и в человеческом обществе / Е. А. Панов. – М. : Лазурь, 2001. – 637 с.
178. Кумкін І. О. Громадянська злагода як необхідна умова розвитку сучасного українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. О. Кумкін. – Сімферополь, 2007. – 16 с.
179. Новікова М. До питання правокомпромісної теорії гармонізації суспільних відносин / М. Новікова // Право України. – 2006. – № 1. – С. 29–32.
180. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1956. – 806 с.
181. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2 т. Т. 1. Чары Платона / К. Поппер ; пер. с англ. ; под. общ. ред. и с предисл. В. Н. Садовского. – М. : Культурная инициатива, 1992. – 446 с.
182. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; вступ. ст. и коммент. В. С. Афанасьева. – М. : Соцэгиз, 1962. – 684 с.
183. Астахов П. А. Динамика разрешения юридических конфликтов: теоретико-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Астахов Павел Алексеевич. – М., 2002. – 185 с.
184. Бабосов Е. М. Конфликтология : учеб. пособие для студ. вузов / Е. М. Бабосов. – Минск : ТетраСистемс, 2000. – 464 с.
185. Кудрявцев В. Н. Юридический конфликт / В. Н. Кудрявцев // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 9–14.

186. Политология : энциклопедический словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
187. Современная западная социология : словарь. – М. : Политическая литература, 1990. – 432 с.
188. Семенов В. С. Россия в сетях конфликтности: между взрывом и согласием / В. С. Семенов // Социологические исследования. – 1993. – № 7. – С. 71–77.
189. Анцупов А. Я. Конфликтология: теория, история, библиография : учеб. пособие / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : Мин-во обороны РФ, Военный ун-т, 1996. – 143 с.
190. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. – Назва з екрану.
191. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер. – М. : Идея-Пресс : Дом интеллектуальной книги, 2000. – 205 с.
192. Белкин А. С. Конфликтология: наука о гармонии / А. С. Белкин, В. Д. Жаворонков, М. С. Зимина. – Екатеринбург : Глаголь, 1995. – 96 с.
193. Общая теория государства и права. Академический курс. В 3 т. Т. 1 / под ред. М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Зерцало, 2001. – 534 с.
194. Парк Р. Э. Конкуренция и конфликт / Р. Э. Парк // Вопросы социологии. – 1994. – № 5. – С. 62–70.
195. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 25.11. 1993 р. № 3659-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 50. – Ст. 472. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>. – Назва з екрану.
196. Штаркс Г. М. Социальное противоречие / Г. М. Штаркс. – М. : Мысль, 1977. – 158 с.
197. Материалисты Древней Греции / под ред. Дынника М. А. – М. : Госполитиздат, 1955. – 239 с.

198. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
199. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1968. – Т. 4. – С. 419–459.
200. Зиммель Г. Экскурс по проблеме как возможно общество? / Г. Зиммель // Вопросы социологии. – 1993. – № 3. – С. 16–26.
201. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
202. Кохановский В. П. Философия и методология науки : учеб. для высш. учеб. заведений / В. П. Кохановский. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 576 с.
203. Проблемы методологии социального познания : Межвуз. сб. / ЛГУ им. А. А. Жданова, Ин-т повышения квалификации преподавателей общ. наук ; под ред. В. А. Штоффа. – Л. : ЛГУ, 1985. – 181 с.
204. Циппеліус Р. Юридична методологія : підручник / Р. Циппеліус ; пер., адапт., прикл. з права України і список термінів Р. Корнута. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
205. Сырых В. М. Теория государства и права : учеб. для вузов / В. М. Сырых. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристинформ, 2007. – 704 с.
206. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
207. Абрамов В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення : монографія / В. І. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. – 236 с.
208. Ловцов Б. И. О концепции комплексного подхода / Б. И. Ловцов // Философские исследования. – 2000. – № 4. – С. 158–174.
209. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
210. Рикер П. Человек как предмет философии / П. Рикер // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 41–50.

211. Скакун О. Ф. Принцип единства логического и исторического методов в сравнительном правоведении : [открытая лекция] / О. Ф. Скакун. – К. ; Симферополь : Логос. – 30 с. – (Сер. "Академия сравнительного правоведения" ; вып. 5).
212. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології : монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : І-нт держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – 256 с.
213. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права : / В. А. Козлов. – Л. : ЛГУ, 1989. – 116 с.
214. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа) / Н. Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 31–50.
215. Василенко В. В. Интеллектуальная биография П. А. Сорокина: опыт нового исследования формирования «интегральной» методологии социально-исторического познания : дис. ... докт. ист. наук : 07.00.02 / Василенко Виктория Валерьевна. – Ставрополь, 2006. – 432 с.
216. Жимиров В. Н. Юридический функционализм: теоретико-методологический анализ : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Жимиров Вадим Николаевич. – СПб, 2005. – 334 с.
217. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2008. – 832 с.
218. Краснов Б. И. Конфликты в обществе / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1992. – № 6/7. – С. 14–22.
219. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт. – СПб : Вестник знания, 1910. – 76 с.
220. Писаревский А. Е. Юридическая герменевтика: социально-философская методология интерпретации и толкования правовых норм : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Писаревский Алексей Евгеньевич. – Краснодар, 2004. – 194 с.

221. Хьюз Дж. Философия социального исследования / Дж. Хьюз // Современные тенденции в зарубежных социологических исследованиях: проблемы обоснования и интеграции. – М. : ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 35–46.
222. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М. : Прогресс, 1985. – 471 с.
223. Миль Дж. Ст. Огюст Конт и позитивизм / Дж. Ст. Миль. – СПб : Тип. Вольфа, 1906. – 170 с.
224. Платон. Собрание сочинений. В 4 т. Т. 3. / Платон ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. А. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – 654 с.
225. Lipset S. M. Consensus and Conflict: essays in political sociology / S. M. Lipset. – New Brunswick : New Jersey, 1990. – 375 p.
226. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 142–147.
227. Спенсер Г. Развитие политических учреждений [Электронный ресурс] / Г. Спенсер. – СПб : Тип. А. С. Суворина, 1882. – 330 с. – Режим доступа : http://www.sotsium.ru/books/91/81/spencer_political%20institutions_chiv-vii.html. – Загл. с экрана.
228. Мацієвський Ю. Між нормативізмом та функціоналізмом: академічна політологія в Україні на початку XXI ст. / Ю. Мацієвський // Людина і політика. – 2004. – № 5. – С. 61–69.
229. Покровский Н. Одиннадцать заповедей функционализма Роберта Мертона / Н. Покровский // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 114–117.
230. Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Структурно-функциональный анализ в современной социологии. – М. : ИСИ АН СССР, 1969. – Вып. 1. – С. 139–162.
231. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 р., ратифікована Законом України від 24.03.1999 р. № 547-XIV

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_077. – Назва з екрану.
232. Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.1997 р., ратифікована Законом України від 24.03.1999 р. № 547-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_075. – Назва з екрану.
233. Угода між Україною та Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28.05.1997 р., ратифікована Законом України від 24.03.1999 р. № 547-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_076. – Назва з екрану.
234. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про державний кредит за результатами торгово-економічних відносин 1992-1993 роках від 26.05.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_041. – Назва з екрану.
235. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про реструктуризацію заборгованості України по державних кредитах, наданих Російською Федерацією, від 20.03.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_062. – Назва екрану.
236. Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації щодо експорту російського природного газу в Україну і його транзиту через територію України в Європейські країни від 18.02.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_067. – Назва з екрану.
237. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про гарантії транзиту російського природного газу територією України від 22.12.2000 р., ратифікована Законом України від 15.11.2001 р. № 2796-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_144. – Назва з екрану.

238. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України від 04.10.2001 р., ратифікована Законом України від 15.11.2001 р. № 2796-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_221. – Назва з екрану.
239. Протокол між Урядом Російської Федерації та Кабінетом Міністрів України на 2005 рік від 2 липня 2004 року до Угоди між Урядом Російської Федерації та Кабінетом Міністрів України про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України від 04.10.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/MU01040.html. – Назва з екрану.
240. Контракт між НАК «Нафтогаз України» і ВАТ «Газпром» про об'єми і умови транзиту російського природного газу через територію України на період 2003 по 2013 роки від 21.06.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ligazakon.ua.elite. – Назва з екрану.
241. Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Э. Шилз // Американская социология: перспективы, проблемы, методы / под общ. ред. Г. В.Осипова. – М. : Прогресс, 1972. – С. 341–359.
242. Shils E. A. Center and Periphery: Essays in Macrosociology / E. A. Shils. – Chicago : University of Chicago Press, 1975. – 516 p.
243. Липсет С. М. Свобода и терпимость / С. М. Липсет // Новое время. – 1991. – № 21. – С. 15–16.
244. Александер Дж. Неофункционализм сегодня: восстанавливая теоретическую традицию / Дж. Александер, П. Коломи // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 112–120.
245. Ньюком Т. Исследования согласия / Т. Ньюком // Социология сегодня: проблемы и перспективы. – М. : Прогресс, 1965. – С. 302–322.
246. Найденова Л. И. Социологические теории конфликтов и их разрешения / Л. И. Найденова // Социально-политический журнал. – 1994. – № 1/2. – С. 81–91.

247. Коровина О.С. Феноменологический метод в структуре методологии отечественного правоведения : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. : 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / О. С. Коровина. – Челябинск, 2007. – 25 с.
248. Шишкин В. В. Синергетический подход в теории права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Шишкин Василий Викторович. – Нижний Новгород, 2007. – 164 с.
249. Geertz C. *The Interpretation of Cultures* / C. Geertz. – N. Y. : Basic books, 1973. – 476 p.
250. Gurvith G. *The Social Frameworks of Knowledge* / G. Gurvith. – Oxford : Basil Blackwell, 1971. – 285 p.
251. Kaufmann A. *Wozu Rechtsphilosophie heute?* / A. Kaufmann. – Frankfurt am Main : Athenäum, 1971. – 44 s.
252. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
253. Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
254. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика : московские лекции и интервью / П. Рикер. – М. : КАМІ, Academia, 1995. – 160 с.
255. Гуссерль Э. Картезианские размышления = *Cartesianische meditationen* / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб : Наука : Ювента, 1998. – 315 с.
256. Хайдеггер М. Кант и проблема метафизики / М. Хайдеггер. – М. : Русское феноменологическое общество, 1997. – 176 с.
257. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля / П. Прехтль. – Томск : Водолей, 1999. – 96 с.
258. Legaz y Lasambra L. *Rechtsphilosophie* / L. Legas y Lasambra. – Neuwied am Rhein : Luchterhand, 1965. – 798 s.

259. Schütz A. Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: eine Einleitung in die verstehende Soziologie / A. Schütz. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1974. – 352 s.
260. Черняк А. З. Проблема оснований знания и феноменологическая очевидность / А. З. Черняк. – М. : УССР, 1998. – 144 с.
261. Князева Е. Н. Одиссея научного разума: синергетическое видение научного прогресса : монография / Е. Н. Князева. – М. : ИФ РАН, 1995. – 228 с.
262. Luhmann N. Ausdifferenzierung des Rechts. Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie / N. Luhmann . – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1981. – 456 s.
263. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
264. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин. – Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–52.
265. Лоренц К. Обратная сторона зеркала / К. Лоренц ; пер. с нем. А. И. Федорова, Г. Ф. Швейника ; под ред. А. В. Гладкого. – М. : Республика, 1998. – 393 с.
266. Матурана У. Р. Древо познания. Биологические корни человеческого понимания / У. Р. Матурана, В. Х. Варела ; пер. с англ. Ю. Ф. Данилова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
267. Бергер П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 19985. – 323 с.
268. Лазарович Н. В. Соціально-субстанційна природа людини в умовах техногенного суспільства: філософсько-культурологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Лазарович Надія Василівна. – Львів, 2007. – 212 с.
269. Эко У. Пять эссе на темы этики / Умберто Эко ; [пер. с итал. Елены Костюкович]. – СПб : Symposium, 2007. – 157 с.
270. Мунье Э. Персонализм / Эмманюэль Мунье ; [пер. И. Л. Галинская и др.; отв. ред. И. С. Вдовина] – М. : ИНИОН, 1993. – 129 с.

271. Неліпа Д. В. Особливості інституціоналізації соціального партнерства (політологічний аналіз) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Неліпа Дмитро. Васильович. – К., 2005. – 201 с.
272. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
273. Скаржинский М. И. Методологические особенности институционализма / М. И. Скаржинский. – Кострома : КГУ им. А. Н. Некрасова, 2006. – 30 с.
274. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М. : Книжный мир, 2004. – 720 с.
275. Политология : энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. комерч. ун-та, 1993. – 431 с.
276. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 1 / Нац. обществ.-науч. фонд ; рук. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – 750 с.
277. Синютин М. В. Институционализм как метод социологического исследования экономики : автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. социол. наук : спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / М. В. Синютин. – СПб, 2003. – 38 с.
278. Егоров А. И. Институционализм: инвестиционный потенциал: формирование и реализация / А. И. Егоров. – Х. : Харьков. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2007. – 188 с.
279. Institutionalism. / ed. by B. Guy Peters and Jon Pierre. – Los Angeles : Sage Publications Ltd, 2007. – 1784 p.
280. The New institutionalism in strategic management / ed. by Paul Ingram, Brian S. Silverman. – Amsterdam ; Boston : JAI, 2002. – 398 p.
281. Popper K. Objective knowledge: An evolutionary approach / Karl Popper. – Oxford : Clarendon Press, 1974. – 380 p.
282. Войтович С. О. Соціальні інститути в процесі диференціації суспільства (на матеріалах соціального розвитку вітчизняного суспільства) : дис. д-ра соціол. наук : 22. 00.03 / Войтович Сергій Овдійович.– К., 1996. – 377 с.

283. Декомб В. Современная французская философия : монография / Винсент Декомб ; [пер. М. М. Федорова]. – М. : Весь мир, 2000. – 336 с.
284. Быченков В. М. Социальные институты в системе субъект-субъектных отношений : автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия». / В. М. Быченков. – М., 1999. – 39 с.
285. Jepperson Ronald L. Institutions, Institutional Effects, and Institutionalism / Ronald L. Jepperson // The New Institutionalism in Organizational Analysis / ed. by W. W. Powell, Paul J. DiMaggio. – Chicago : University of Chicago Press, 1991. – P. 143–163.
286. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / Сэмюэл Хантингтон ; пер. с англ. В. Р. Рокитнянского. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
287. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов / П. Бурдые // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 17–36.
288. Оукшот М. Рационализм в политике и другие статьи / Майкл Оутшот ; пер. с англ. И. И. Мюрберг [и др.] ; под. общ. ред. Л.Б. Макеевой [и др.]. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 285 с.
289. Соболева Н. І. Суб'єктивна реальність як предмет теоретико-соціологічної рефлексії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Н. І. Соболева. – К., 2005. – 32 с.
290. Куценко В. І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики) : монографія / В. І. Куценко ; [наук. ред. Б. М. Данилишин]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 818 с.
291. Зборовский Г. Е. Введение в социологию : учеб. пособие / Г. Е. Зборовский, Г. П. Орлов. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 224 с.
292. Примуш М. В. Політичні партії: механізми інституалізації і структурної трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М.В. Примуш. – Л., 2003. – 35 с.

293. Чехович Т. В. Державна влада як інститут конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Т. В. Чехович. – К., 2005. – 19 с.
294. Знаки часу: до проблеми порозуміння між церквами / упоряд. З. Антонюк, М. Мартинович. – К. : Сфера, 1999. – 504 с.
295. Марченко М. Н. Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко – М. : Велби : Проспект, 2006. – 760 с.
296. Теория государства и права : курс лекций / под ред. М. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
297. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>. – Назва з екрану.
298. Закон України «Про податок на додану вартість» від 03.03.1997 р. № 168 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 21. – ст. 156. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/168/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
299. Янович Ю. П. Уголовный процесс Украины : пособ. по подгот. к гос. (выпуск.) экзамену / Ю. П. Янович. – Х., 1998. – 256 с.
300. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб : Лань, 2000. – 606 с.
301. Бурдые П. Практический смысл / Пьер Бурдые [общ. ред., пер. и послесл. Н. А. Шматко]. – СПб : Алетейя ; М. : Ин-т эксперимент. социологии, 2001. – 562 с.
302. Григонис Э. П. Механизм государства: теоретико-правовой аспект : автореф. дис. на соискание учен. степ. докт. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Э. П. Григонис. – СПб., 2000. – 42 с.
303. Механизм государства: классическая и постклассическая парадигмы : монография / под. ред. С. А. Сидорова, И. Л. Честнова. – СПб : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. – 218 с.

304. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юриздат, 1974. – 352 с.
305. Бобровник С. В. Компромiс i конфлiкт: методологiчні пiдходи до дослiдження / С. В. Бобровник // Правова держава : щорiч. наук. пр. – К. : I-нт держави i права iм. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 20. – С. 110–119.
306. Толчинский Б. А. Политический компромисс: современная проблематика / Б. А. Толчинский // Государство и право. – 1992. – № 12. – С. 85–92.
307. Boulding K. Conflict and Defence: a general theory / K. Boulding. – N. Y. : Harper and Brothers Published, 1963. – 330 p.
308. Крисберг Л. Мир-созидание, мир-сохранение и разрешение конфликтов / Л. Крисберг // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 28–32.
309. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон ; пер. с англ. Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
310. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт: очерк политики свободы / Ральф Дарендорф ; пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. – М. : РОСПЭН, 2002. – 284 с.
311. Кульчар К. Политический конфликт / К. Кульчар // Политология вчера и сегодня. – М. : АОН ЦК КПСС, 1991. – Вып. 3. – С. 162–180.
312. Разделенная демократия: сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгрессом США / пер. с англ. Дж. Тарбер, М. Мези, Д. Пффифнер [и др.] ; под общ. ред. Дж. Тарбера. – М. : Прогресс-Универс, 1994. – 413 с.
313. Сорокин П. О. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.
314. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований : монография / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1986. – 196 с.

315. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / А. Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1. – С. 3–15.
316. Рабінович П. Верховенство права як соціальний феномен / П. Рабінович // Юридичний вісник. – 2008. – № 8. – С. 12.
317. Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Кривцова Валентина Максимівна. – Х., 2005. – 214 с.
318. Колесов Д. Конфликт и компромисс / Д. Колесов // Развитие личности. – 2005. – № 2. – С. 32–48.
319. Право и общество: от конфликта к консенсусу : монография / под общ. ред. В. П. Сальникова, Р. А. Ромашова. – СПб : С-Петербург. у-нт МВД России, 2004. – 480 с.
320. Сорокин В. В. Понятие и сущность права в духовной культуре России : монография / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 456 с.
321. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
322. Юркина М. И. Понимание права: интеграция подходов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Юркина Марина Игоревна. – М., 2005. – 152 с.
323. Новікова М. М. Юридичний компроміс як засада оптимізації механізму правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Новікова Марія Миколаївна. – Х., 2007. – 208 с.
324. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под. общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2008. – 832 с.
325. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре : трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 1998. – 416 с.
326. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс : монографія / Г. О. Усатий. – К. : Атіка, 2001. – 128 с.
327. Дутка Д. І. Верховенство закону та верховенство права: взаємовиключення чи взаємопоедання? / Д. І. Дутка // Держава і право : зб.

- наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 32. – С. 3–8.
328. Мелех Л. В. Верховенство права – основний принцип законності / Л. В. Мелех // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – № 2. – С. 65–73.
329. Закон України «Про Конституційний Суд України» [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
330. Петрова Л. В. Логос права / Л. В. Петрова // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 4. – С. 11–16.
331. Экимов А. И. Политические интересы и юридическая наука / А. И. Экимов. – Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 3–10.
332. Селіванов В. М. Нетотожність права і закону (методологічний аспект) / В. М. Селіванов // Право України. – 2005. – № 5. – С. 7–11.
333. Ромашкін, С. Визначення права школою природного права / С. Ромашкін // Юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 85–87.
334. Тихомиров Ю. А. Коллизионное право : учеб. и науч.-практ. пособие / Ю. А. Тихомиров. – М. : Изд. г-на Тихомирова М. Ю., 2003. – 394 с.
335. Жеребин В. С. Правовая конфликтология : курс лекций. Ч. 1 / В. С. Жеребин. – Владимир : Изд-во Владимр. гос. ун-та, 1998. – 127 с.
336. Козюк М. Н. Правовое равенство (история и теория вопроса) : монография / М. Н. Козюк. – Волгоград : Изд-во Волгоград. юрид. ин-та МВД России. – 1996. – 218 с.
337. Всеобщая декларация прав человека // Юридический вестник. – 1998. – № 4. – С. 5–6.
338. Нерсесянц В. С. Право – математика свободы. Опыт прошлого и перспективы / В. С. Нерсесянц. – М. : Юристъ, 1996. – 157 с.
339. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : Гардарика, 1996. – 304 с.

340. Кант И. Сочинения. В 6 т. Т. 4, ч. 4 / Иммануил Кант ; под. общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1965. – 544 с.
341. Лившиц Р. З. Теория права : учебник / Р. З. Лившиц. – М. : БЕК. – 1994. – 216 с.
342. Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 416 с.
343. Соловьев В. С. Право и нравственность : учебник / В. С. Соловьев. – М. : АТС ; Минск : Харвест, 2001. – 192 с.
344. Иеринг, Р. Борьба за право : монография / Р. Иеринг. – К. : Типо-лит. А. К. Бурун, 1893. – 71 с.
345. Гамбаров Ю. С. Право в основных моментах / Ю. С. Гамбаров // Правоведение. – 1995. – №4/5. – С. 97–134.
346. Etzioni A. From Empire to Community: A New Approach to International Relations / Amitai Etzioni. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2004. – 272 p.
347. Hamilton W. H. Institution / W. H. Hamilton // Encyclopedia of The Social Sciences. – 1932. – Vol. 8. – P. 84–89.
348. Веблен Т. Теория праздного класса: экономическое исследование институций / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 336 с.
349. Commons J. R. Institutional Economics / J. R. Commons // American Economics Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 634–657.
350. Durkheim E. Les forms elementaires de la vie religieuse / Emile Durkheim. – P. : Les Presses Universitaires de France, 1960. – 647 p.
351. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
352. Булгаков В. В. Концепция справедливости в праве : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В. В. Булгаков. – Белгород, 2002. – 20 с.

353. Бережнов А. Г. К вопросу об «объективном» и «субъективном» в контексте теоретико-методологических проблем правопонимания / А. Г. Бережнов // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 2004. – № 4. – С. 3–24.
354. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / пер. с англ. Д. Г. Лахути ; сост. Д. Г. Лахути В. Н. Садовского и В. К. Финна. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 464 с.
355. Петрова Л. В. Про співвідношення цілого та одиничного в ракурсі філософського правопізнання / Л. В. Петрова // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 4. – С. 11–16.
356. Парсонс Т. Системы современных обществ / Т. Парсонс ; под ред. М. С. Ковалевой [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
357. Luckmann N. Das Problem der religion in der modernen Gesellschaft / N. Luckmann. – Freiburg : Rombach, 1963. – 84 s.
358. Berger P. L. The Sociological Study of Sectarianism / P. L. Berger // Social Research. – 1954. – Vol. 21. – P. 467–485.
359. Синха С. П. Юриспруденция. Философия права / С. П. Синха. – М. : Академия, 1996. – 296 с.
360. Vilfredo P. Sociological writing / Pareto Vilfredo. – Totowa (N.J.) : Rowman & Littlefield, 1976. – 335 p.
361. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1988. – 574 с.
362. Znaniecki F. The Social Role of the Man of Knowledge / Florian Znaniecki. – N. Y. : Columbia University Press, 1940. – 212 p.
363. Aron R. L'opium des intellectuels / Raymond Aron. – P. : Gallimard Calmann-Levy, 1955. – 438 p.
364. Шапиев А. С. Юридический конфликт в сфере легитимации государственной власти в современной России: Теоретико-правовое исследование : автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. юрид. наук :

спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. С. Шапиев. – Махачкала, 2006. – 229 с.

365. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) від 03.03.2010 р. реєстр № 4177 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=34696. – Назва з екрану.
366. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
367. Проект Постанови про включення до порядку денного шостої сесії Верховної Ради України шостого скликання законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо строків повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів) і про його направлення до Конституційного Суду України від 25.03.2010 р. реєстр. № 4177/П [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=35985. – Назва з екрану.
368. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-08/>. – Назва з екрану.
369. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній раді України від 6 квітня 2010 року № 11-

- рп-2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10>. – Назва з екрану.
370. Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» від 16.03.2006 р. № 3547-IV [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 23, 24-25. – Ст. 202. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3547-15>. – Назва з екрану.
371. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15. – Ст. 133. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>. – Назва з екрану.
372. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 09.03.2010 р. № 1952-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 16-17. – Ст. 134. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1952-17>. – Назва з екрану.
373. Голова КС не бачить суперечностей у рішеннях щодо коаліції «тушок» [Електронний ресурс]. – Українська правда. – 2010. – 9 квіт. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/04/9/4921780/>. – Назва з екрану.
374. Чивокуня В. Газові директиви. Заради знищення Фірташа Тимошенко порушила закон? [Електронний ресурс]. – Українська правда. – 2009. – 21 січ. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/21/3683860/>. – Назва з екрану.
375. Закон України «Про міжнародні договори» від 22.12.1993 р. № 37767-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 45.
376. Астахов, П. А. Юридические конфликты и современные формы их разрешения (теоретико-правовое исследование) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Астахов Павел Алексеевич. – М., 2006. – 446 с.
377. Основы конфликтологии : учеб. пособие / А. В. Дмитриев, Ю. Г. Запрудский, В. П. Казимирчук [и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юристъ, 1997. – 196 с.

378. Романенко М. А. Альтернативные формы разрешения правовых конфликтов в сфере прав человека и гражданина : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Романенко Марина Андреевна. – Саратов, 2008. – 213 с.
379. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
380. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, 19-20, 21-22. – Ст. 144.
381. Каган Е. Правовая природа конкурса / Е. Каган, Г. Сухадольский // Хозяйство и право. – 2001. – № 2. – С. 49–52.
382. Кодекс законів про працю України : Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
383. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40, 41-42. – Ст. 492.
384. Бобровник С. В. Специфіка прояву компромісу і конфлікту в межах соціальних інститутів / С. В. Бобровник // Право України. – 2009. – № 12. – С. 144–149.
385. Судакова С. В. Технология предупреждения юридических конфликтов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Судакова София Валерьевна. – Ярославль, 2004. – 173 с.
386. Саранский В. И. Конфликт: сущность и особенности его проявления / В. И. Саранский // Социально-политический журнал. – 1996. – № 2. – С. 10–21.
387. Бобровник С. В. Компромис у праві: сутність та критерії класифікації / С. В. Бобровник // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 9–13.
388. Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта / Ю. Г. Запрудский // Социологические исследования. – 1993. – № 7. – С. 51–58.
389. Чумиков А. Н. Социально-политический конфликт: теоретические и прикладные аспекты / А. Н. Чумиков. – М. : Институт молодежи, 1993. – 168 с.

390. Зайцев А. К. Социальный конфликт : науч. пособие / А. К. Зайцев. – М. : Юристъ, 1993. – 157 с. (М. : Academia, 2001. – 464 с.)
391. Рапопорт А. Истоки насилия: подходы к изучению конфликта. Природа конфликта и теория человеческих потребностей : сводный реферат / А. Рапопорт // Социальный конфликт: современные исследования. – М. : ИНИОН, 1991. – С. 36–52.
392. Юридическая конфликтология / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1995. – 316 с.
393. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский. – М. : Прогресс, 1969. – 202 с.
394. Скотт Дж. Конфликты и пути их преодоления / Дж. Скотт. – К. : Знание, 1991. – 198 с.
395. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – М. : Велби : Проспект, 2008. – 576 с.
396. Проблемы общей теории государства и права / Варламова Н. В., Лазарев В. В., Мальцев Г. В. [и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Норма-Инфра, 2002. – 832 с.
397. Малько А. В. Правовая политика современной России: цели и средства / А. В. Малько, К. В. Шундигов // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 15–22
398. Лебедев М. П. Государственные решения в системе управления социалистическим обществом / М. П. Лебедев // Советское государство и право. – 1972. – № 1. – С. 82–83.
399. Бобылев А. И. Теоретические проблемы правотворчества в Российской Федерации / А. И. Бобылев // Право и политика. – 2001. – № 9. – С. 32–41.
400. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / Ольга Федорівна Скакун. – К. : Алерта : КНТ : ЦУЛ, 2009. – 520 с.
401. Лазарев В. В. Теория государства и права : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – М. : Спарк, 2005. – 528 с.

402. Коростей В. Проблеми правотворчості в Україні / В. Коростей // Право України. – 2000. – № 3. – С. 121–124.
403. Тодыка Ю. Н. Причины возникновения государственно-правовых конфликтов в сфере народовластия / Ю. Н. Тодыка // Юридический вестник. – 2006. – № 2. – С. 71–76.
404. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Юрій Григорович Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
405. Про деякі питання керівництва зовнішньо політичною діяльністю держави : Указ Президента України від 04.06.2008 р. № 513/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/513/2008>. – Назва з екрану.
406. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 16.05.2008 р. № 279 // Відомості Верховної ради України. – 2008. – № 25. – Ст. 241 (з наступними змінами та доповненнями).
407. Рішення Конституційного Суду України від 15 січня 2009 року № 2рп/2009 у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про деякі питання керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави» // Офіційний вісник України. – 2009. – № 5. – Ст. 139.
408. Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України : Указ Президента України від 15.11.2006 р. № 970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/970/2006>. – Назва з екрану.
409. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF>. – Назва з екрану.
410. Про затвердження Правил підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 р. № 870

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/870-2005-%D0%BF>. – Назва з екрану.

411. Загальна теорія держави і права : підручник [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
412. Про зупинення дії деяких постанов Кабінету Міністрів України : Указ Президента України від 06.03.2009 р. № 124 // Офіційний вісник Президента України. – 2009. – № 18. – Ст. 560.
413. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 11.06.2009 р. № 1506 // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.
414. Про внесення змін до деяких законів України (щодо декларування доходів та витрат вищих посадових осіб, уповноважених на виконання функцій держави і органів місцевого самоврядування, та їх близьких осіб) : Проект Закону України від 28.12.2009 р. реєстр. № 5493 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36800. – Назва з екрану.
415. Кузьмин П. В. Компромисс как технология выхода из политического кризиса / П. В. Кузьмин // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 613–619.
416. Колесов Д. Конфликт и компромисс / Д. Колесов // Развитие личности. – 2005. – № 2. – С. 32–48.
417. Луценко І. Поняття та ознаки правового стимулу / І. Луценко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5. – С. 11–13.
418. Стрельченко О. Г. Класифікація заходів стримування в системі публічного управління / О. Г. Стрельченко // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 37. – С. 288–294.

419. Аллахвердова О. В. Культура разрешения конфликтов / О. В. Аллахвердова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. – 2007. – № 3. – С. 127–140.
420. Фігель М. В. Професійність в процесі здійснення правотворчості / М. В. Фігель // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами V Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 30-31 травня 2008 р. / уклад. Т. Д. Килимчик. – Луцьк : Волин. обл. друк. – 2008. – С. 58–61.
421. Єфименко А. Регулювання поглинань в Україні, конфлікт теорії та закону / А. Єфименко // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3(58). – С. 155–168.
422. Тацій В. Я. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 3–8.
423. Зорькин В. Д. Россия и Конституция в XXI веке. Взгляд с Ильинки / В. Д. Зорькин. – М. : Норма, 2007. – 400 с.
424. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / О. Ю. Тодыка. – Х. : Право, 2005. – 336 с.
425. Речицкий В. В. Символична реальність і право : [монографія] / В. В. Речицкий. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. – 732 с.
426. Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. – К. : Ін Юре, 2004. – 364 с.
427. Душенко К. В. Большая книга афоризмов / К. В. Душенко. – Изд. 3-е, испр. – М. ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1056 с.
428. Соляник К. Є. Держава і громадянське суспільство: співпраця чи протистояння / К. Є. Соляник, А. П. Сажко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005 – С. 130–132.
429. Парфило О. А. Передумови появи інституту компромісу в сучасному кримінальному процесі України / О. А. Парфило // Українська державність:

- становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 97–98.
430. Байрачная Л. Д. Взаимодействие как противоречие и методы его разрешения / Л. Д. Байрачная // Соціально-економічні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005 – С. 5–6.
431. Погребняк С. П. Якість нормативно-правових актів як шлях до зменшення юридичних конфліктів / С. П. Погребняк // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005. – С. 101–103.
432. П'ятенко В. Г. Суспільно-політичні конфлікти в українському суспільстві і проблеми їх розв'язання / В. Г. П'ятенко // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005. – С. 108–110.
433. Воднік В. Д. Різновиди норм і їх роль у врегулюванні конфліктів / В. Д. Воднік // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005 – С. 20–22.
434. Панов М. І. Право як засіб подолання конфліктів у суспільстві / М. І. Панов // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005. – С. 95–95.
435. Герасіна Л. М. Профілактика соціально-правової конфліктності та її чинники / Л. М. Герасіна, В. М. Кривцова // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ, 2005. – С. 22–25.
436. Шульга А. М. Теория государства и права : учеб. пособ. для подгот. к гос. (выпуск.) экзамену / А. М. Шульга. – Х, 2007. – 240 с.

437. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими співтовариствами, ратифікована Верховною Радою України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 415.
438. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика у сфері інтеграції з Європейським Союзом / О. В. Минькович-Слободяник // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – Вип. 41. – С. 98–105.
439. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : монографія / М. І. Панов, С. І. Максимов [та ін.] ; за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
440. Манилов В. Л. Безопасность в эпоху партнерства / В. Л. Манилов. – М. : ТЕРРА, 1999. – 368 с.
441. Хорольський Р. Б. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами членами 1994 року як джерело права Європейського співтовариства / Р. Б. Хорольський // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 4. – С. 198–207.
442. Яковюк І. В. Історичні передумови і основні етапи європейської інтеграції / І. В. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 4(35). – С. 82–92.
443. Яковюк І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення / І. В. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3(38). – С. 114–126.
444. Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми гармонізації законодавства України з європейським правом / Ю. С. Шемшученко // Вісник Академії правових наук України. – № 3(38). – С. 106–112.
445. Веніславський Ф. В. Забезпечення стабільності конституційного ладу України в процесі конституційного реформування / Ф. В. Веніславський // Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми : матеріали Всеукр. наук-практ. конф. (25-26 червня 2009 р.). – Х. : Право, 2009. – С. 160–166.

446. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Ю. Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – 220 с.
447. Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України : Закон України від 04.09.2008 р. № 374-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 12. – Ст. 147.
448. Рішення Конституційного Суду України від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008 (справа про Регламент Верховної Ради України) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 28. – Ст. 904.
449. Про деякі питання нормативно-правового забезпечення порядку роботи Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України від 8 квітня 2008 року № 247-VI // Відомості Верховної Ради України. 2008. – № 19. – Ст. 211.
450. Рішення Конституційного Суду України від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008 (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній раді України) // Офіційний вісник України. – 2008. – № 72. – Ст. 2432.
451. Рішення Конституційного Суду України від 26 листопада 2009 року № 30-рп/2009 (справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» та Регламенту Верховної Ради України) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 95. – Ст. 3286.
452. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, 16-17. – Ст. 133. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>. – Назва з екрану.
453. Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. Т. 2. Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2008. – 576 с.

454. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10 червня 1997 року № 503/97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 24. – Ст. 11.
455. Веніславський Ф. В. Державно-правові конфлікти як фактор політичної дестабілізації в Україні / Ф. В. Веніславський // Конституційно-політичний процес в Україні: ідеї, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XVII Харк. політолог. читань) / упоряд. А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2006. – С. 56–58.
456. Воронова И. В. Референдум как способ разрешения государственно-правовых конфликтов / И. В. Воронова // Конфлікти у суспільствах, що трансформуються : зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харк. політолог. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 56-58.
457. Поліщук І. О. Вибори як засіб подолання суперечностей у транзитивному соціумі / І. О. Поліщук // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ. – 2005. – С. 103–105.
458. Гудков О. М. Актуальні питання функціонування органів місцевого самоврядування в аспекті конфліктології / О. М. Гудков // Соціально-політичні протиріччя та проблеми соціального партнерства : зб. наук. тез (за матеріалами XVI Харк. політолог. читань). – Х. : НЮАУ. – 2005. – С. 30–32.
459. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
460. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15.05.2003 р. № 802-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 259.
461. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року : додаток до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 10.04.2008 р. № 802-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30. – Ст. 259.

462. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 05.05.2010 р. № 1071 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=30834. – Назва з екрану.
463. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17 липня 1997 року № 475/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
464. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Півень проти України» від 29 червня 2004 року // Рішення Європейського суду з прав людини щодо України. – Х. : Права людини, 2006. – Вип. 1. – С. 95–109.
465. Пащук Т. І. Ефективність юридичних засобів захисту прав людини: загальнотеоретичні проблеми дослідження / Т. І. Пащук // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – №1(44). – С. 191–201.
466. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
467. Коломієць Н. Деякі проблемні аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених проти України [Електронний ресурс] / Н. Коломієць. – Юридичний журнал. – 2009. – № 7. – Режим доступу до журн. : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3252>. – Назва з екрану.
468. Супрун Д. Основні аспекти входження України в юрисдикційний механізм Європейської конвенції з прав людини / Д. Супрун // Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. – К. : ВПОЛ, 2004. – 960 с.
469. Сліпачук Т. Міжнародний комерційний арбітраж і досвід України / Т. Сліпачук // Політична думка. – 1997. – № 4. – С. 118–122.
470. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24.02.1994 р. № 4002-XII [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради

- України. – 1994. – № 25. – С. 198. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4002-12>. – Назва з екрану.
471. Типовий закон ЮНСИТРАЛ о международном торговом арбитраже от 11 декабря 1985 г. : с изменениями принятыми, в 2006 году [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/arbitration/ml-arb/07-87000_Ebook.pdf. – Загл. с экрана
472. Господарський процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>. – Назва з екрану.
473. Закон України «Про ратифікацію договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією і Додаткової угоди до нього у формі обміну листами Міністра закордонних справ України та Міністра закордонних справ Румунії» від 17.07.1997 р. № 474/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 262.
474. Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010. – Назва з екрану.
475. Євінтов В. І. Міжнародні звичаї [Електронний ресурс] / В. І. Євінтов. – Режим доступу : <http://cyclop.com.ua/content/view/1188/58/1/4/>. – Назва з екрану.
476. Піскун Т. О. Застосування торговельних звичаїв як джерела права в Україні: правова традиція та перспективи / Т. О. Піскун // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4(16). – С. 141–147.
477. Самохвалов, В. П. Звичаєве право у Гетьманщині / В. П. Самохвалов // Правова держава : щоріч. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1995. – Вип. 7. – С. 227–228.
478. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: досвід порівняльного правознавства : монографія / Л.О. Корчевна. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
479. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. –

1991. – № 29. – Ст. 377. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-12>. – Назва з екрану.
480. Указ Президента України «Про заходи щодо впорядкування розрахунків за договорами, що укладають суб'єкти підприємницької діяльності України» від 04.10.1994 р. № 566/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/566/94>. – Назва з екрану.
481. Указ Президента України «Про застосування міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів» від 04.10.1994 р. № 567/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567/94>. – Назва з екрану.
482. Офіційні правила тлумачення торговельних термінів Міжнародної торгової палати (ІНКОТЕРМС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/988_007. – Назва з екрану.
483. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. № 176/95 [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47, 48, 49, 50, 51, 52. – Ст. 349. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрану.
484. Зайцев И. М. Сущность хозяйственных споров / И. М. Зайцев. – Саратов, 1974. – 157 с.
485. Тихомирова Є. Б. Конфліктологія та теорія переговорів : підручник / Є. Б. Тихомирова, С. Р. Постоловський. – Рівне : Перспектива, 2007. – 389 с.
486. Хлібороб, Н. Є. Теоретико-правові аспекти сутності публічно-правових спорів / Н. Є. Хлібороб // Держава та регіони. Сер. Право. – 2010. – № 3. – С. 214–220.
487. Конфліктологія : навч. посібник / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.
488. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – 2-е изд., перераб. – СПб : Питер, 2001. – 400 с.

489. Скібіцька Л. І. Конфліктологія : навч. посібник / Л. І. Скібіцька. – К. : Центр учбової л-ри , 2007. – 384 с.
490. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – 702 с.
491. Анцупов А. Я. Введение в конфликтологию. Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты : учеб. пособие / А. Я. Анцупов, А. А. Малышев. – К. : МАУП, 1996. – 104 с.
492. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в современной психологии / К. Левин. – Психологический журнал. – 1990. – № 5. – С. 134–158.
493. Тонков Е. Е. Педагогическое управление конфликтом : монография / Е. Е. Тонков. – М. ; Белгород : Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999. – 294 с.
494. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия / Ю. А. Тихомиров. – М. : Манускрипт, 1994. – 140 с.
495. Касьянов В. В. Социология права : учеб. пособие / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов-н/Д : Феникс, 2001. – 480 с.
496. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності : навч. посібник / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 655 с.
497. Мадіссон В. Правова конфліктологія та юридичний конфлікт у приватних правовідносинах / В. Мадіссон // Право України. – 2003. – № 9. – С. 39–44.
498. Іванов В. М. Юридична конфліктологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. М. Іванов, О. В. Іванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.
499. Медведєв В. С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В. С. Медведєв. – К., 1999. – 32 с.
500. Тімашов В.О. Юридичний конфлікт: сутність, визначення, структура, форма, складники / В. О. Тімашов // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – № 3(6). – С. 26–31.

501. Буртовая Е. В. Конфликтология : учеб. пособие / Е. В. Буртовая. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 504 с.
502. Гриценко Т. Б. Етика ділового спілкування : навч. посібник / Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничук. – К. : Центр учбової л-ри, 2007. – 344 с.
503. Меткин М. В. Конфликтология : учеб. пособие / М. В. Меткин. – СПб : СПб ГУТ, 2001. – 87 с.
504. Конфликтология : учебник / под. ред. А. С. Кармина. – СПб : Лань, 1999. – 448 с.
505. Леонов Н. И. Конфликтология : учеб. пособие / Н. И. Леонов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Московск. психолого-социального ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2006. – 232 с.
506. Вдовічен В. А. До питання про податково-правовий компроміс / В. А. Вдовічен // Вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. Правознавство. – Чернівці : Рута, 2004. – Вип. 236. – С. 103–106.
507. Бобровник С. В. Компроміс у праві: сутність та критерії класифікації / С. В. Бобровник. – Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 9–13.
508. Новікова М. М. Юридичний компроміс як фактор оптимізації механізму правового регулювання : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Новікова Марія Миколаївна. – Х., 2007. – 198 с.
509. Ойгензихт В. А. Альтернатива в гражданском праве / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Ирфон, 1991. – 176 с.
510. Лях А. Н. Социальный конфликт в России: исторические особенности и современное состояние : дис. канд. филос. наук : 22.00.04 / Лях Андрей Николаевич. – М., 1995. – 257с.
511. Свиридюк Н. П. Інструментальна цінність консенсусу як форми вирішення юридичного конфлікту / Н. П. Свиридюк // Наук. вісник Нац. акад. внутр. справ. – 2011. – № 1. – С. 136–144.

512. Герасіна Л. М. Консенсус як стратегія примирення в політико- правових конфліктах / Л. М. Герасіна // Український соціум. – 2006. – № 6. – С. 17–24.
513. Соціологія : підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова [та ін.] ; за ред. Н. П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
514. Дарендорф Р. Трони из утопии : работы по теории и истории социологии / Р. Дарендорф ; пер. с нем. Б. М. Скуратова, В. Л. Близнекова. – М. : Праксисис, 2002. – 536 с.
515. Рахшмир П. Ю. Консерватизм и либерализм: метаморфозы консенсуса / П. Ю. Рахшмир // Политические исследования. – 2005. – № 5. – С. 60–80.
516. Козер Л. Функции социального конфликта / Л. Козер ; пер. с англ. О. А. Назаровой, ; под общ. ред. Л. Г. Ионина. – М. : Дом интеллектуальной книги : Идея-Пресс, 2000. – 295 с.
517. Аладжальян Г. Є. Сутність політичного консенсусу та шляхи його досягнення в контексті демократичної консолідації в сучасній Україні / Г. Є. Аладжальян // Політологічні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2011. – Вип. 3. – С. 47–56.
518. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и факульт. / С. С. Алексеев, С. И. Архипов, В. М. Корельский [и др.] ; под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – М., 1998. – 456 с.
519. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Поспект, 2008. – 648 с.
520. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1/. – Ст. 1900.
521. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виплати винагороди та відшкодування витрат на проїзд і наймання житла, виплати добових народним засідателям і присяжним за час виконання ними обов'язків у суді» від 11.10.2002 р. № 1506 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 42. – Ст. 1930.
522. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати» від 08.02.1995 р. № 100

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF>. – Назва з екрану.
523. Панова І. В. Деякі проблеми реалізації права громадян на доступ до інформації / І. В. Панова // Вісник Харків. нац. ун-ту внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2008. – Вип. 40. – С. 238–242.
524. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ // Відомості Верховної ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
525. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / [Римаренко Ю. І., Шемшученко Ю. С., Томас Вюртенберг та ін.] ; відп. ред. : Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 740 с. – (Людина. Суспільство. Поліція).
526. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
527. Кохановська О. В. Теоретичні проблеми здійснення інформаційних прав в Україні / О. В. Кохановська // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 29-30 квіт. 2004 р., м. Харків. – К., 2004. – С. 519–533.
528. Пушкіна О. В. Право на освіту в системі культурних прав людини і громадянина в Україні / О. В. Пушкіна // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 12. – С. 16–26.
529. Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 р. № 2984-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
530. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Умов прийому до вищих навчальних закладів України» від 18.09.2009 р. № 873 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0930-09>. – Назва з екрану. (втрат. чин)
531. Инструктивное письмо Министерства высшего и среднего специального образования СССР «О получении второй специальности в высших и средних специальных учебных заведениях» от 9 февраля 1961 года № И-11 // Бюллетень Министерства высшего и среднего специального образования СССР. – 1961. – № 3.

532. Рішення Конституційного суду України по справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України « держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04>. – Назва з екрану.
533. Грабар О. Право на здобуття другої вищої освіти та умови його реалізації / О. Грабар // Становлення освітнього права в Україні : програма та матеріали наук.-практ. семінару 4 жовтня 2010 р., м. Харків. – Х. : Вид-во НУА, 2010. – С. 56–57.
534. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.
535. Постанова Верховної Ради України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної Організації Праці № 154 про сприяння колективним переговорам», прийнятої 67 сесією Генеральної Конференції Міжнародної Організації Праці 19.06.1981 р. № 3932-ХІІ від 04.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 165.
536. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14.09.2006 р. № 137-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 43. – Ст. 418.
537. Права людини в Україні – 2006 : доповідь правозахисних організацій / за ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського. – Х. : Права людини, 2007. – 528 с.
538. Грицишина Л. В. Поняття юридичних гарантій реалізації права на працю в умовах ринкової економіки (теоретичний аспект) / Л. В. Грицишина // Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення : зб. наук. пр. до 80 річчя проф. Р. І. Кондратьєва. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту управління та права, 2007. – С. 141–143.

539. Хавронюк М. І. Конституція України : офіційний текст ; Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібник / М. І. Хавронюк. – К. : А.С.К., 2003. – 384 с.
540. Международный Пакт о гражданских и политических правах от 16.12.1966 г. // Блатова Н. Т. Международное право в документах : учеб. пособие. – 3-е изд. перераб и доп. / сост. : Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – М. : Профобразование, 2002. – С. 117–134.
541. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод от 4 ноября 1950 года // Блатова Н. Т. Международное право в документах : учеб. пособие. – 3-е изд. перераб и доп. / Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – М. : Профобразование, 2002. – С. 170–187.
542. Закон України «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28.11.2006 р. № 376-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50. – Ст. 504.
543. Оніщук М. Проблеми забезпечення прав людини в Україні: від загальної декларації прав людини до сьогодні / М. Оніщук // Право України. – 2009. – № 4. – С. 28–34.
544. Буткевич В. Фактори негативного впливу на ефективність реалізації прав людини в Україні / В. Буткевич // Право України. – 2009. – № 4. – С. 36–41.
545. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права: учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Эксмо, 2005. – 832 с.
546. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний [та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : Ліпкан О. С., 2010. – 260 с.
547. Григоренко Є. І. Конституція та засади конституційного ладу України у питаннях та відповідях : навч. посібник / Є. І. Григоренко, О. С. Передерій. – Х. : ХУПС, 2010. – 172 с.
548. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Велби : Проспект, 2007. – 768 с.

549. Теорія держави і права : навч. посібник / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк [та ін.] ; за заг. ред. І. М. Погрібного. – Х. : ХНУВС, 2010. – 274 с.
550. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / М. П. Рабінович. – Вид. 10-те, допов. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
551. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / А. М. Колодій, С. Л. Лисенков ; за заг. ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
552. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посібник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
553. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 368 с.
554. Закон України «Про громадянство України» № 2235-III від 18.01.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.
555. Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 24.01.1994 р. № 3857-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.
556. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
557. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 р. № 2790-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – С. 17.
558. Рішення Конституційного Суду України від 26 червня 2003 року № 12-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 28. – Ст. 119, Ст. 1381.
559. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики : монографія / Є. І. Григоренко. – Х. : Право, 2010. – 280 с.
560. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу в Україні» від 12.12.1991 р. № 1975-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 188.

561. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
562. Правила дорожнього руху : затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 41. – Ст. 35, Ст. 1852.
563. Ківалов С. В. Публічна служба в Україні : підручник / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова. – Одеса : Фенікс, 2009. – 688 с.
564. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
565. Сливка С. С. Застосування норм права як особлива форма його реалізації / С. С. Сливка // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 30–33.
566. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 703 с.
567. Костюк Н. П. Проблема ефективності юридичного механізму правозастосування як особливої форми управління / Н. П. Костюк // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 34. – С. 94–99.
568. Гнатюк М. Д. Поняття, сутність та ознаки застосування права / М. Д. Гнатюк // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 29. – С. 95–102.
569. Григоренко Є. І. Конституція та засади конституційного ладу України у запитаннях та відповідях : навч. посібник / Є. І. Григоренко. – Х. : ХУПС, 2010. – 172 с.
570. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
571. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – Ст. 121.

572. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 361.
573. Усенко В. Правові проблеми застосування статті 41 Кодексу України про адміністративні правопорушення / В. Усенко, І. Шемелинець. – Юридична Україна. – 2010. – № 3. – С. 46–51.